

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Ročník 58 (2022)
Číslo 2

2—22

ALEŠ KUDRNÁČ, JAN KLUSÁČEK: Dočasný nárůst důvěry ve vládu a dodržování protiepidemických opatření na počátku koronavirové krize

EVA M. HEJZLAROVÁ, ANNA DURNOVÁ: Spor o domácí porody jako příklad aktivizace občanské sféry: koncept societalizace Jeffreyho Alexandra

VLADIMÍR NAXERA: Směrem k principům populistické komunikace? Téma korupce ve volebních programech českých politických stran

Sociologický časopis / Czech Sociological Review je recenzovaný vědecký časopis zaměřený na sociologii a příbuzné obory, který publikuje příspěvky z oblasti teorie, empirického výzkumu a metodologie. Rozvíjí sociální vědy, včetně jejich výuky, a zapojuje se do řešení společenských problémů a tvorby politik. Časopis vydává Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., v Praze. Vychází šestkrát ročně (4 čísla v češtině a 2 v angličtině). Časopis uplatňuje politiku otevřeného přístupu a je impaktován v Journal Citation Reports – Social Science Edition, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, a v dalších scientometrických a bibliografických databázích včetně Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, CEEOL. Obsah časopisu (od roku 1993) a úplné znění statí (od roku 1995) jsou uveřejněny na sreview.soc.cas.cz.

Sociologický časopis / Czech Sociological Review is a peer-reviewed open-access journal. It aims to serve as an international platform for advancing sociological theory and methodology in CEE and invites submissions from all branches of sociology and related disciplines. Manuscripts are selected with a view to their originality and theoretical and methodological robustness and how they bridge CEE, European, and world sociology. The journal is published 6 times a year (4 issues in Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Czech Academy of Sciences in Prague. The journal is listed in Journal Citation Reports – Social Science Edition, Web of Science, Social Sciences Citation Index (SSCI), Clarivate Analytics, and other scientometric and bibliographic databases such as Scopus, JSTOR, Proquest, EBSCO, and CEEOL. Contents of the journal (since 1993) and the full text of articles (since 1995) are published online at sreview.soc.cas.cz.

ČESKÉ VYDÁNÍ

Šéfredaktor: Ondřej Cisař

Výkonná redaktorka: Kristýna Příbylová

Redakční rada: Kristýna Bašná (SOÚ AV ČR, Praha), Luděk Brož (EÚ AV ČR, Praha), Dušan Drbohlav (PřF UK, Praha), Radka Dudová (SOÚ AV ČR, Praha), Anna Pospěch Durnová (Universität Wien), Slavomíra Ferenčuhová (SOÚ AV ČR, Praha), Martin Hájek (FSV UK, Praha), Dana Hamplová (SOÚ AV ČR, Praha), Stanislav Holubec (HÚ AV ČR, Praha; PF JČU, České Budějovice), Tomáš Katrňák (FSS MU, Brno), Karel Kouba (UHK, Hradec Králové), Jindřich Krejčí (SOÚ AV ČR, Praha), Aleš Kudrnáč (SOÚ AV ČR, Praha), Lukáš Linek (SOÚ AV ČR, Praha), Jaroslava Hasmanová Marhánková (FSV UK, Praha), Martina Mysíková (SOÚ AV ČR, Praha), Miroslav Novák (FSV UK, CEVRO, Praha), Zuzana Podaná (FF UK, Praha), Marek Skovajsa (FF UK, Praha), Jan Spousta (soukromý sektor), Csaba Szaló (FSS MU, Brno), Jiří Vinopal (SOÚ AV ČR, Praha), Marta Vohlídalová (SOÚ AV ČR, Praha)

ENGLISH EDITION

Editor-in-Chief: Dana Hamplová

Book Review Editor: Pieter Vanhuysse

Managing Editor: Robin Cassling

Editorial Board: Miloslav Bahna (Slovak Academy of Sciences), Ondřej Cisař (Czech Academy of Sciences/Charles University), Seán L. Hanley (University College London), Zdenka Mansfeldová (Czech Academy of Sciences), William Outhwaite (Newcastle University), Jiří Příbáš (Cardiff University), Isaac Reed (University of Virginia), Marek Skovajsa (Charles University), Tomáš Sobotka (Vienna Institute of Demography), Pieter Vanhuysse (University of Southern Denmark), Claire Wallace (University of Aberdeen)

REDAKCE / EDITORIAL OFFICE

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, Jilská 361/1, 110 00 Praha 1
telefon: (+420) 210 310 217 | e-mail: casopis@soc.cas.cz | web: sreview.soc.cas.cz

sekretariát/secretary: Martina Hartmanová, sazba/typeset by: Martin Pokorný,
návrh obálky/cover design: Filip Blažek, Designiq, tisk/printed by: ERMAT Praha, s. r. o.

© Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., 2022

ISSN 0038-0288 (print), 2336-128X (online)

STATI

- Aleš Kudrnáč, Jan Klusáček: Dočasný nárůst důvěry ve vládu a dodržování
protiepidemických opatření na počátku koronavirové krize* 119
- Eva M. Hejzlarová, Anna Durnová: Spor o domácí porody jako příklad aktivizace
občanské sféry: koncept societalizace Jeffreyho Alexandera* 151
- Vladimír Naxera: Směřem k principům populistické komunikace?
Téma korupce ve volebních programech českých politických stran* 181

RECENZÍ ESEJ

- Optimismus politické teorie v čase krize předpokladů demokracie? (Jan Géryk)* 205

RECENZE

- Jan Mervart, Jiří Růžička: „Rehabilitovat Marxe!“ Československá stranická
inteligence a myšlení poststalinské modernity (Nikola Balaš)* 223
- Miroslav Novák: Pražské jaro 1968. Přerušená revoluce? (Lenka Hanovská)* 227

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, v. v. i.,
vydal

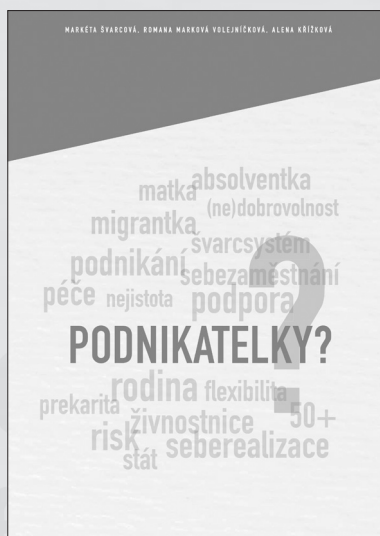
PODNIKATELKY?

Markéta Švarcová, Romana Marková Volejníčková,
Alena Krížková

Kniha *Podnikatelky?* komplexně mapuje situaci podnikatelek v České republice. Vznikala jako jeden z hlavních výstupů tříletého projektu s názvem OSVČ jako prekérní práce, podpořeného z Operačního programu Zaměstnanost Evropského sociálního fondu. Jejím cílem je upozornit na specifická rizika, která mohou provázet podnikání žen v různých etapách života nebo v různých situacích (např. finanční nejistota, rizika časové flexibility apod.),

a poukázat na fenomén nedobrovolného a prekérního podnikání. Autorky se v ní mimo jiné snaží odpovědět na následující otázky:

Může být podnikání prekérní prací? • Jaké jsou motivace pro vstup do podnikání žen v ČR a jakým překážkám v podnikání ženy čelí? • Je podnikání slučitelné s mateřstvím? • V jakých situacích je sebezaměstnání nebo zaměstnání ve švarcsystému jedinou možnou formou placené práce? • Jakým finančním rizikům podnikatelky čelí? • Počítá český daňový a dávkový systém s podnikajícími ženami? • Jak se podnikatelky srovnávají s ideálem podnikající osoby v ČR? • Jakou roli hraje (ne)podpora partnera/partnerky a širší rodiny při vstupu žen do podnikání a při jeho rozvoji? • Proč některé ženy vstupují do podnikání v předdůchodovém věku?

Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
Praha 2020
199 s.
ISBN (print) 978-80-7330-365-5
ISBN (pdf) 978-80-7330-366-2

Sociologický ústav
Akademie věd ČR

Dočasný nárůst důvěry ve vládu a dodržování protiepidemických opatření na počátku koronavirové krize*

ALEŠ KUDRNÁČ**

Umeå university, Umeå

JAN KLUSÁČEK**

Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha

The Temporary Increase in Trust in Government and Compliance with Anti-pandemic Measures at the Start of the Covid-19 Pandemic

Abstract: Public support for government institutions tends to increase in the face of threats such as armed conflict, terrorism, or natural disasters. This phenomenon, known as the 'rally-'round-the-flag' effect, has also been observed as a response to the Covid-19 pandemic in many countries. Citizens' trust in the government's good intentions and ability to handle a crisis is very important, as it gives government the legitimacy to take strong measures. High trust in government also increases citizens' willingness to comply with these measures. The aim of this study is to examine the 'rally-'round-the-flag' effect in the Czech Republic, analyse the characteristics related to the increase in trust in government, and test the relationship between trust in government and compliance with anti-pandemic measures. The analysis uses data from five waves of the Czech Household Panel Study (2016–2020) and finds a dramatic increase in trust in government in response to the Covid-19 pandemic. A relatively higher increase in trust in government was observed among people with a low level of education and low social trust. Overall, however, the rise in trust in government is more of a general tendency across society than it is an increase in one specific group of the population. Trust in government is also linked to compliance with anti-pandemic measures.

Keywords: Covid-19, trust in government, health, 'rally-'round-the-flag' effect

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2022, Vol. 58, No. 2: 119–150

<https://doi.org/10.13060/csr.2022.016>

* Tento text vznikl s grantovou podporou projektu „The Evolution of Prejudice (DR. 2016-07177), financovaného Swedish Research Council for Health, Working Life and Welfare, a projektu „Kumulativní efekty sociálního znevýhodnění na zdraví a kvalitu života“ (Reg. č. TL02000190), financovaného Technologickou agenturou České republiky. Anglická verze je k dispozici jako online příloha tohoto článku na <https://doi.org/10.13060/csr.2022.016>.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Aleš Kudrnáč, Ph.D., Sociologická instituce, Mediagrand 14, Umeå universitet, 901 87 Umeå, Sweden, e-mail: ales.kudrnac@umu.se; Mgr. Jan Klusáček, Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: jan.klusacek@soc.cas.cz.

Úvod

Když jednotlivci nebo skupiny lidí čelí kolektivní hrozbě, mají tendenci se spojit, aby ohrožení lépe zvládli. Na úrovni státu se jedná o efekt semknutí kolem vlajky (*'rally-round-the-flag'*). Semknutí se projevuje tím, že v obzvláště obtížných dobách, jako jsou ozbrojené konflikty, terorismus, přírodní katastrofy nebo epidemie, se zpravidla zvyšuje občanská podpora vládních institucí a osob vykonávajících exekutivní funkce. Občanskou podporou se vládám dostává legitimacy činit významné kroky k zabránění nebo omezení dopadů krize. Důvěra ve vládu je důležitá, protože pozitivně souvisí s dodržováním ochranných opatření. Ačkoli je tento efekt původně znám především v kontextu americké zahraniční politiky během studené války, o efektu semknutí kolem vlajky se začalo diskutovat i v případě světové pandemie viru covid-19.

Průzkumy v mnoha zemích světa ukázaly velký nárůst důvěry ve vlády v době před pandemií a jarem 2020 [Edelman Trust Barometer 2020]. Nárůst důvěry byl pozorován po začátku pandemie covid-19 i přesto, že vlády vydávaly nařízení, jimiž omezily společenský život, zpomalily ekonomiku, uzavřely hranice a zakázaly vycházení, aby zabránily šíření viru. Legitimita vlády vycházející z důvěry občanů je důležitá mimo jiné proto, že zvyšuje pravděpodobnost, že občané budou vládní nařízení považovat za důležitá a budou je dodržovat. Česká vláda vydávala na začátku pandemie jedny z nejrestriktivnějších opatření [Oxford COVID-19 Government Response Tracker 2021], ale o existenci, možných příčinách a důsledcích nárůstu důvěry v českou vládu v počátcích pandemie covid-19 víme relativně málo.

Cílem této studie je výzkum příčin a důsledků nárůstu důvěry v českou vládu na počátku pandemie na jaře 2020. Analýzy tohoto článku využívají pěti vln Českého panelového šetření domácností (dále jen CHPS), v jehož rámci byli ti samí lidé dotazováni každoročně od roku 2016 až do jara 2020, kdy proběhla poslední vlna dotazování. Jedinečný datový soubor obsahující informace o životní situaci, chování a postojích Čechů a Češek několik let před pandemií a zároveň v době probíhající první vlny pandemie umožňuje zkoumat vliv pandemické situace na důvěru ve vládu a dodržování vládních opatření. Vzhledem k povaze dat jsou využity smíšené, víceúrovňové modely opakovaného měření pro analýzu vývoje důvěry ve vládu a víceúrovňový regresní model pro analýzu dat poslední vlny zachycující dodržování opatření.

V tomto článku je nejprve popsána teorie semknutí kolem vlajky a její význam pro koronavirovou krizi. Následně jsou prezentována zjištění studií, které se zabývají vlivem krizových situací na důvěru ve vládu s důrazem na nedávné studie přímo se týkající pandemie covid-19. Dále je popsán předchozí výzkum týkající se vlivu důvěry ve vládu na dodržování vládních nařízení. Výsledky regresních analýz jsou diskutovány v kontextu předchozích výzkumů s důrazem na interpretaci příčin a důsledků nárůstu důvěry v českou vládu v době počátku krize covid-19.

Semknutí kolem vlajky

Fenomén semknutí kolem vlajky byl poprvé formulován Johnem E. Muellerem [1970, 1973] a vysvětloval prudké, krátkodobé nárůsty oblíbenosti prezidentů Spojených států amerických. Náhlý a výrazný nárůst podpory představitele hlavní výkonné moci byl pozorován bezprostředně po důležitých zahraničněpolitických událostech, především vojenských intervencích nebo eskalacích mezinárodních jednání, která mohla předznamenávat ozbrojený konflikt.

Ačkoli efekt semknutí kolem vlajky patří v literatuře mezi často popisovaný jev, analýze příčin a mechanismu tohoto efektu se mnoho studií nevěnuje [výjimka např. Perrin, Smolek 2009]. Existují dva dominantní směry zdůvodnění tohoto efektu: (1) pocit vlastenectví a (2) názorové vůdcovství [Hetherington, Nelson 2003]. Dle prvního vysvětlení fungují vláda a její vrcholní představitelé jako symboly, skrze které se lidé ztotožňují se svojí skupinou (např. národem), aby se vymezili proti jiným skupinám, které je ohrožují [Tajfel 1982]. Klíčový je pocit nejistoty a nebezpečí vycházející z hrozby. Podpora a následování lídrů je obranným mechanismem, jak hrozbě čelit [Doty, Peterson, Winter 1991]. Druhé dominantní vysvětlení se místo sociopsychologických mechanismů zaměřuje na komunikaci. Semknutí kolem vlajky je vysvětlováno neochotou opozičních názorových lídrů kritizovat vládu v momentech krize. Tato neochota opozice kritizovat vládu podněcuje i média k tomu, aby byla k vládě shovívavá, nebo dokonce pozitivní a podpořila tím jejich pozici a jednání v boji s nepřítelem. Veřejnosti je tak přímo nebo nepřímo sdělováno, že vláda svoji práci dělá dobře, následkem čehož dochází k nárůstu důvěry ve vládu [Hetherington, Nelson 2003].

Podle Hetheringtona a Nelsona [ibid.] se vysvětlení vlastenectvím a názorovým vůdcovstvím nevylučují, ale naopak doplňují. Zatímco vlastenectví lépe vysvětluje vznik efektu semknutí kolem vlajky, názorové vůdcovství pomáhá pochopit, proč je semknutí ve většině případů dočasné a nepřetaví se v dlouhotrvající podporu vlády. Po opadnutí prvotních emocí a aspoň částečné stabilizaci situace začne opozice a média hodnotit kroky vlády a důvěra ve vládu či obliba politiků začnou zpravidla klesat.

V sedmdesátých letech, kdy byl efekt semknutí kolem vlajky poprvé popsán, se jednalo především o důsledky eskalací konfliktů (např. kubánská krize nebo válka ve Vietnamu) souvisejících s průběhem studené války [Mueller 1970, 1973]. Díky tomu, že se v tomto období zjišťovala popularita prezidentů USA v dostatečně krátkých intervalech a zároveň byl kvůli dlouhotrvajícímu konfliktu se Sovětským svazem dostatek vážných bezpečnostních krizí, bylo možné identifikovat trend v nárůstech a poklesech podpory amerických prezidentů. S koncem studené války efekt semknutí kolem vlajky nevymizel a byl kromě válečných konfliktů [Hetherington, Nelson 2003; Kriner 2006] pozorován především v důsledku teroristických útoků [Dinesen, Jæger 2013; Perrin, Smolek 2009; Wollebæk et al. 2012]. Nárůst důvěry ve vládu byl zaznamenán například po střelbě na norském ostrově Utøya v roce 2011 [Wollebæk et al. 2012] nebo po bombovém útoku

v Madridu v roce 2001 [Dinesen, Jæger 2013]. Efekt semknutí kolem vlajky se ale objevil i po přírodních pohromách v Nepálu a ve Španělsku [Boittin, Mo, Utych 2020; Ramos, Sanz 2020]. V současnosti se efektu semknutí kolem vlajky věnuje pozornost zejména v souvislosti s vypuknutím pandemie covid-19 [Bækgaard et al. 2020; Esaiasson et al. 2020; Kritzinger et al. 2021; Schraff 2020], které se věnuje i tento článek.

Semknutí kolem vlajky v době pandemie covid-19

Na začátku pandemie covid-19 byly téměř ve všech světových zemích vhodné podmínky pro vznik efektu semknutí kolem vlajky. Nejistota a pocit ohrožení vedly k podporám vlád a jejich konání. Tendence politických stran se spojit proti společné hrozbě a akutnost krize vedly tvůrce veřejného mínění k pozastavení kritiky vlády [Esaiasson et al. 2020; Schraff 2020]. Strmý nárůst důvěry ve vládu byl zaznamenán například ve Švédsku [Esaiasson et al. 2020], Dánsku [Bækgaard et al. 2020], Nizozemsku [Hegewald, Schraff 2020] a Rakousku [Kritzinger et al. 2021]. V prvních měsících od vypuknutí pandemie covid-19 prudce vzrostla obliba i jinak skandály zmítanému izraelskému premiérovi Benjaminu Netanjahovi [Hamanaka 2020]. V Bavorsku se semknutí kolem vlajky podařilo vládnoucí Křesťansko-sociální unii Bavorska (CSU) přetavit ve volební úspěch svých kandidátů obhajujících mandáty v komunálních volbách [Leininger, Schaub 2020].

To, že se jedná o efekt semknutí kolem vlajky, a ne o pouhý trend vývoje důvěry ve vládu, naznačuje několik studií potvrzujících, že podobně jako v jiných případech i pandemií vyvolaný nárůst důvěry ve vládu je krátkodobý [Johansson, Hopmann, Shehata 2021; Kritzinger et al. 2021]. V případě Rakouska vysoká důvěra ve vládu, kterou projevovali respondenti nezávisle na své politické orientaci, opadla mezi květnem a červnem 2020, kdy důvěra lidí ve vládu klesla na původní hodnoty odpovídající jejich stranickým preferencím před vypuknutím epidemie [Kritzinger et al. 2021]. Podobný scénář se odehrál i ve Švédsku, kde se po opadnutí prvotního šoku z krizové situace začala stupňovat kritika vládní strategie. Následně se vládní opatření stala hlavním politickým tématem, což zapříčinilo pokles důvěry ve vládu [Johansson et al. 2021].

Mechanismus efektu semknutí kolem vlajky v době pandemie covid-19

Ačkoli se efektu semknutí kolem vlajky v době pandemie covid-19 věnuje mnoho studií, minimum z nich reflektuje specifika mechanismu během pandemie v porovnání s jiným druhem ohrožení. Z pohledu občanů se situace pandemie covid-19 liší od ohrožení ozbrojeným konfliktem, přírodní katastrofou nebo teroristickým útokem v době trvání a předvídatelnosti následků. Bækgaard et al. [2020] uvádí, že narozdíl od teroristických útoků, kde je doba ohrožení jasně definována začátkem (útok) a koncem (zneškodnění teroristů), pandemie covid-19 podobné ohrazení nepřináší, což přispívá k nejistotě a obavám z dopadů pandemie na

život občanů. Dle teorie zvládání strachu (*terror management theory*) [Greenberg et al. 1992] představuje pandemie covid-19 potenciální ohrožení života jedinců, kteří se s touto možností potřebují vyrovnat. Pyszczynski et al. [2021] argumentují, že bez ohledu na to, zda jedinci vnímají covid-19 jako život ohrožující virus, nebo jen pouhou nepříjemnost srovnatelnou s chřipkou, jejich postoje a chování jsou ovlivněny strachem ze smrti souvisejícím s nemocí covid-19. Média byla v době první vlny pandemie plná informací ohledně počtu nakažených a úmrtí. Studie Alekhin a Dubinina [2020] a Dong a Zheng [2020] popisují fenomén psychických obtíží spojený se zpravodajskými titulky (*headline stress disorder*) ohledně covid-19. Tyto studie popisují stres a přidružené psychické potíže způsobené vytrvalým působením emočně nabitých informací ohledně pandemické situace v médiích. Kromě mediálních titulků měli lidé nepřímou připomínku smrti denně na očích, i když média nesledovali – dezinfekce, ústenky, rukavice, rozestupy nebo označení nařízení a omezení na veřejných místech. Vůdčí osobnosti v těchto případech pomáhají občanům strach zmírnit, protože pro ně představují symbolické bezpečí. V případech náhlé krize, jako je pandemie covid-19, mají občané tendenci hledat psychologické bezpečí u svých lídrů, což se projeví nárůstem důvěry [Baekgaard et al. 2020; Landau et al. 2004]. Na základě teorie semknutí kolem vlajky a teorie zvládání strachu lze nárůst důvěry ve vládu v období počátku pandemie covid-19 vysvětlovat strachem lidí ze zdravotních a ekonomických dopadů nemoci, které jedince vedou k hledání pocitu bezpečí mezi představiteli vlády [Esaiasson et al. 2020; Schraff 2020].

Obavy z ekonomických dopadů pandemie covid-19

Někteří lidé by nezažili těžký průběh nemoci, i kdyby se nakazili, takže lock-down jim nepřinesl zjevnou výhodu v ochraně zdraví. Zřejmé ale byly okamžité negativní dopady na ekonomiku. Zatímco pozitivní efekt zavedených preventivních opatření na zdraví občanů je diskutabilní a pro mnohé „neviditelný“, dopady vládních nařízení na ekonomiku, které negativně ovlivňují život lidí, jsou dobře viditelné a mohou ovlivnit postoj občanů k vládě. Lze očekávat, že důvěra ve vládu poklesne u těch, kteří jsou ohroženi negativními dopady pandemie na ekonomiku, nebo u těch, kteří mají důvod k obavám z potenciální postcovidové finanční recese. Z toho důvodu je předpokládáno možné působení dvou protichůdných mechanismů – nárůst důvěry ve vládu z důvodu ohrožení a zároveň pokles důvěry ve vládu z důvodu obav vycházejících z poklesu ekonomiky. Výraznější nárůst důvěry ve vládu byl zaznamenán častěji u lidí s nižším ekonomickým statusem [Brück et al. 2020] a nižší úrovní vzdělání [Gozgor 2021].

Obavy ze zdravotních dopadů pandemie covid-19

Ačkoli jsou pandemií covid-19 a jejími následky ohroženi všichni obyvatelé, míra a druh rizika negativních dopadů se liší. Ze zdravotního hlediska covid-19 více ohrožuje obyvatele s dlouhodobými zdravotními obtížemi a vysokým věkem.

Kromě reálných rizik se nárůst důvěry ve vládu může lišit i podle tendencí k obavám z nemoci nebo sklonu k podpoře restriktivních opatření. Z těchto důvodů lze očekávat, že i tendence k vyjádření vyšší důvěry ve vládu se budou lišit podle zdravotní situace obyvatel. I když nejsou k dispozici studie využívající panelová data, rozdíly v reakcích na zdravotní krizi potvrzují průřezové studie. Vyšší míra důvěry ve vládu byla dávana do souvislosti s očekáváním obyvatel, že je a jejich blízké vláda svým konáním ochrání [Bækgaard et al. 2020]. Výraznější nárůst důvěry ve vládu byl zaznamenán častěji u starších osob [Bovan et al. 2021; Hegewald, Schraff 2020] a lidí se špatným zdravím [Olagoke, Olagoke, Hughes 2020].

Doteď jsme se věnovali příčinám efektu semknutí kolem vlajky. Nárůst důvěry ve vládu v období pandemie, tedy efekt semknutí kolem vlajky, má ale i několik zásadních důsledků, které vládě usnadňují náročná rozhodnutí, jež na jednu stranu mají zpomalit šíření viru, zabránit selhání zdravotnického systému a smrti občanů, ale na druhou stranu omezí životy lidí a ekonomiku.

Důvěra ve vládu, sociální důvěra, zdraví a dodržování vládních opatření

Jedním z nejdůležitějších důsledků náhlého a prudkého nárůstu důvěry občanů ve vládu na počátku krize je větší legitimita vlády při vydávání omezujících opatření. Vysoká míra důvěry občanů ve vládu usnadňuje rychlé a efektivní čelení hrozbě během pandemické krize [Bovan et al. 2021], protože vyšší důvěra lidí ve vládu souvisí s dodržováním vládních opatření [Falcone et al. 2020; Pak, McBryde, Adegboye 2021]. Výzkum zabývající se dodržováním ochranných opatření v době krizí je poměrně rozsáhlý a důvěra ve vládu se ukazuje jako jeden z nespolehlivějších prediktorů dodržování ochranných opatření [Bish, Michie 2010; DeYoung, Peters 2016; Han et al. 2017; Rubin et al. 2009]. Mechanismus je v tomto případě jednoduchý – důvěra v instituci, která nařízení nebo doporučení vydává, zvyšuje pravděpodobnost, že je bude jedinec považovat za legitimní, důležité, potřebné a bude je i s vyšší pravděpodobností dodržovat. Hlavním přínosem efektu semknutí kolem vlajky by tak vzhledem k nárůstu důvěry ve vládu měla být i větší ochota dodržovat vládní opatření.

Zaměříme-li se na krize spojené s výskytem a šířením nemocí (prasečí chřipka, H5N1 chřipka, SARS a další), větší důvěra ve vládu a vládní činitele byla spojena s větší mírou dodržování opatření proti nemoci [Bish, Michie 2010; Rubin et al. 2009]. Nezbytnost důvěry ve vládu pro fungování opatření je zřejmá především v situaci, kdy má vláda nízkou důvěru lidí a hrozí aktivní odpor. Ve veřejné debatě, jak uvádí Bovan et al. [2021] v případě Chorvatska, poté zaznívají nejen názory nesouhlasné s postupem vlády, ale také podřívání legitimitosti vládních opatření, výzvy k jejich nedodržování či přímo k aktivnímu odporu vůči nim.

Kromě důvěry ve vládu ale existují i další možné motivace k dodržování opatření. Předchozí studie se při výzkumu dodržování opatření rovněž zaměřily na sociodemografické charakteristiky [Brouard, Vasilopoulos, Becher 2020],

vzdělání [Nivette et al. 2021], ekonomický status [Júnior et al. 2021], sociální důvěru [Siegrist, Bearth 2021] a pocit zdraví [Bogg, Milad 2020; Szwarcwald et al. 2021]. Výzkumy ukazují, že ženy dodržovaly vládní opatření více než muži a byly i ochotnější měnit svoje chování během pandemie. Dodržování opatření bylo častěji pozorováno u starších lidí oproti těm ve středním a nižším věku [Brouard, Vasilopoulos, Becher 2020]. Větší míra nedodržování vládních opatření ve Švýcarsku byla zjištěna u lidí s vyšším vzděláním [Nivette et al. 2021]. Studie Júniora et al. [2021] ukazuje, že při srovnání chování respondentů dle ekonomického statusu nejméně dodržovali vládní opatření zaměstnanci pracující v soukromém sektoru a důchodci.

Pandemie covid-19 představuje v první řadě ohrožení zdraví lidí. Ačkoli se průběh nemoci a pravděpodobnost následků onemocnění covid-19 mezi lidmi liší, panuje shoda na tom, že starší lidé a především lidé, kteří již nemocní jsou, mají větší pravděpodobnost těžkého průběhu nemoci, hospitalizace, následků, nebo dokonce úmrtí v důsledku nakažení virem covid-19. Lidé s horším zdravím mají větší motivaci se chránit proti nakažení, protože následky onemocnění by pro ně mohly být fatální. Souvislost pocíťovaného zdraví a pocitu ohrožení virovou nákazou je daná rovněž tím, že lidé, kteří se necítí zdravě, často patří mezi ohroženou skupinu i bez ohledu na přítomnost pandemie. Horší pocíťované zdraví souvisí s nižší životní úrovní, nezaměstnaností, nižším příjmem, pocíťovaným štěstím a kvalitou života obecně [např. Adler, Ostrove 1999; Diener, Chan 2011].

Studie Bogga a Milada [2020], uskutečněná na začátku pandemie covid-19 na vzorku 500 občanů USA, souvislost mezi pocíťovaným zdravím a dodržováním vládních opatření nepotvrdila. Tato studie, stejně jako většina dalších výzkumů zkoumajících dodržování vládních opatření v době pandemie covid-19, má nedostatek v tom, že data byla sbírána až v době probíhající pandemie. Tyto studie jsou založeny na jednorázových dotazníkových šetřeních, která zjišťují všechny informace jako aktuální v době pandemie nebo retrospektivně. K tomu, aby bylo možné lépe porozumět souvislostem osobních charakteristik a dodržování vládních opatření v době pandemie, je třeba využít panelových šetření, která obsahují i informace získané v době před pandemií. V tomto článku využíváme data, která umožňují využít proměnné, jejichž sběr proběhl před pandemií a na jejím začátku. Výjimkou jsou odpovědi na otázky dodržování opatření, které byly zjišťovány pouze jednou, a to v poslední vlně sběru dat, tedy v době probíhající epidemie. Z toho důvodu využívá model testující dodržování opatření pouze průřezová data.

Stanovení hypotéz

Na základě představených teorií a dostupné literatury jsou definovány hypotézy testující nárůst důvěry ve vládu (efekt semknutí kolem vlajky) a dodržování opatření. Nejprve se zaměříme na představení hypotéz souvisejících s nárůstem důvě-

ry ve vládu. Na základě teorie semknutí kolem vlajky, která popisuje krátkodobý prudký nárůst důvěry ve vládu v období krize, a předchozích výzkumů z jiných zemí lze předpokládat, že ne všechny skupiny obyvatel budou na krizovou situaci reagovat stejně, ale v průměru se očekává celkový nárůst důvěry ve vládu.

H1: Na jaře 2020 je pozorován prudký nárůst důvěry ve vládu oproti období před začátkem pandemie covid-19.

V době náhlé krize vláda čelila rozhodnutí, do jaké míry omezit ekonomiku a svobodu lidí na jedné straně a jak podpořit ochranu zdraví obyvatel na straně druhé. Cílem vlády měla být opatření, která představují rovnováhu mezi dostatečnou ochranou zdraví obyvatel a fungováním ekonomiky. Na jaře 2020 došlo k vyhlášení zákazu vycházení po deváté hodině večerní, uzavření provozů ve službách, omezení výrobních provozů a nařízení poskytovat možnost práce z domova tam, kde je to možné. Ačkoli vláda začala poskytovat finanční podporu uzavřeným provozům a podnikatelům, jimž omezila podnikatelskou činnost, začalo se hovořit o možné ekonomické recesi, která by mohla bezprostředně následovat covidovou krizí. Pandemie covid-19 mohla vzbudit pocit nejistoty především pro hůře uplatnitelné na trhu práce (nižší úroveň vzdělání) a podnikatele, pro něž mohla znamenat situaci ohrožující jejich podnikání. Je předpokládáno, že zvýšená obava o ekonomickou situaci vyvolá vyšší důvěru ve vládu u jedinců s nižším dosaženým vzděláním a u podnikatelů v naději, že je vláda ochrání.

H2: Nárůst důvěry ve vládu bude výraznější u podnikatelů než u ostatních.

Podobně jako obavy negativních dopadů pandemie na ekonomiku i obavy o zdraví jedince mohou souviset s nárůstem důvěry ve vládu. Třetí hypotéza vychází jak z prezentovaných teorií, tak výsledků zahraničních studií, kde byl zaznamenán nárůst důvěry ve vládu častěji u starších osob [Bovan et al. 2021; Hegewald, Schraff 2020] a u lidí se špatným zdravím [Olagoke, Olagoke, Hughes 2020]. Z toho důvodu je očekáváno, že se hypotéza H3 potvrdí i v případě ČR.

H3: Nárůst důvěry ve vládu souvisí s horším pocíťovaným zdravím.

Přestože byl nárůst důvěry ve vlády během začátku pandemie covid-19 zaznamenán v několika zemích světa (např. v Izraeli, Švédsku, Dánsku, Nizozemí, viz výše), chybí nám informace o tom, zda je nárůst důvěry pozorovatelný u všech obyvatel, nebo jsou skupiny lidí, které mají větší tendenci k náhlému zvýšení důvěry ve vládu. Aby bylo možné zkoumat změnu důvěry ve vládu v důsledku pandemie covid-19, je potřeba provést měření v období před začátkem a po začátku pandemie. Pravděpodobně z tohoto důvodu je nám známa pouze jedna studie zabývající se tímto výzkumným problémem [Hegewald, Schraff 2020].

Hegewald a Schraff [2020] ve své analýze, využívající nizozemská panelová data pokrývající období před pandemií a během první vlny pandemie na jaře 2020, ukazují, že větší nárůst důvěry ve vládu byl pozorován u skupin, které jsou bez ohledu na krizovou situaci charakteristické nízkou sociální a politickou důvěrou. Rozdíl v nárůstu důvěry ve vládu mezi skupinami autoři přičítají rozdílné míře obav z nemoci, které jsou u starších jednotlivců vyšší než u mladších, a také v rozdílné míře důvěry vůči ostatním lidem (dále jen sociální důvěra). Celkový prudký nárůst důvěry ve vládu je dle autorů výsledkem změny u osob s dlouhodobě nízkou politickou a sociální důvěrou, které pod vlivem ohrožení opouštějí svůj skeptický postoj vůči politikům a vyjadřují jim podporu. V návaznosti na Hegewalda a Schraffa [2020] je stanovena hypotéza H4, kdy je předpokládáno, že osoby s nízkou sociální důvěrou v době krize opustí svůj dlouhodobě skeptický postoj k politice a společnosti a podpoří politické lídry k překonání nastalé krize.

H4: Nárůst důvěry ve vládu bude souviset s nízkou sociální důvěrou.

V několika studiích je celkový nárůst důvěry ve vládu přičítán těm, kteří již před krizí vykazovali vysokou míru důvěry ve vládu. To potvrzuje i předchozí výzkum, kdy Edwards a Swenson [1997] na případu války v Iráku, Perrin a Smolek [2009] v kontextu teroristického útoku 11. září 2001 a Chatagnier [2012] vysvětlující nárůst důvěry po válce v Zálivu ukazují, že krize zapůsobily silněji na ty, kteří vládu podporovali již před incidentem. Z tohoto důvodu lze předpokládat, že větší nárůst důvěry budeme pozorovat u sympatizantů vládních stran, tedy hnutí ANO a ČSSD. S tím je stanovena i pátá hypotéza.

H5: Nárůst důvěry ve vládu bude souviset se sympatiemi k vládním stranám ANO 2011 a ČSSD.

Lze ale očekávat i opačný efekt. Alternativní vysvětlení by korespondovalo se studií Hegewalda a Schraffa [2020], kde podobně jako ti s nízkou sociální důvěrou překonají svůj odpor nebo apatii k politice, tak i ti s negativním postojem k vládní straně překonají své antipatie vůči vládní populistické straně a v době krize vyjádří vládě větší podporu.

Další hypotézy se zaměřují na dodržování vládních opatření. Výsledky studií zkoumající dodržování opatření se shodují, že i v případě pandemie covid-19 vládní opatření častěji dodržují lidé s vyšší důvěrou ve vládu [Moran et al. 2021; Pak, McBryde, Adegboye 2021; van Mulukom et al. 2020]. V případě velmi striktních opatření byla u osob s vysokou důvěrou ve vládu odhadovaná hodnota dodržování opatření dvojnásobná oproti osobám s nízkou důvěrou [Pak, McBryde, Adegboye 2021]. Podle přehledového článku Moran et al. [2021] byla důvěra ve vládní autority po věku a pohlaví nejčastěji zkoumaným faktorem v souvislosti s dodržováním vládních opatření. V sedmi studiích se prokázala souvislost důvěry ve vládu s držením odstupu, nošením ústenek a omezením cestování.

Kromě vlastního dodržování opatření měla důvěra ve vládní autority souvislost i s přesvědčením, že vládní opatření budou dodržovat i ostatní lidé [Al-Hasan, Yim, Khuntia 2020]. Na základě předchozích studií je stanovena šestá hypotéza.

H6: Vyšší míra dodržování vládních opatření souvisí s vyšší důvěrou ve vládu.

Kromě důvěry ve vládu se článek zaměřuje i na sociální důvěru tj. důvěru v ostatní lidi. Souvislost dodržování vládních nařízení a sociální důvěry zkoumali na příklad Siegrist a Bearth [2021]. Dle jejich zjištění lidé s vyšší sociální důvěrou méně dodržují protipandemická vládní opatření oproti těm, kteří mají nízkou sociální důvěru. Tento na první pohled paradoxní výsledek je autory studie interpretován tím, že lidé s vyšší sociální důvěrou považují šíření nemoci covid-19 za méně rizikové než ti, kteří mají v ostatní lidi menší důvěru. Toto zjištění naznačuje, že sociální důvěra, která je považována za žádoucí pro fungování společnosti a ekonomiky, je v případě pandemie nepraktická. Jednotlivci s vysokou sociální důvěrou mají tendenci nepovažovat ostatní lidi za potenciální hrozbu šíření nemoci a jako důsledek mají menší ochotu přijmout a dodržovat vládní opatření proti šíření nemoci [Siegrist, Bearth 2021].

H7: Vyšší míra dodržování vládních opatření souvisí s nižší sociální důvěrou.

Větší tendence dodržovat vládní opatření lze očekávat i u jedinců, kteří se necítili zdravě, jelikož budou pociťovat větší míru obavy z nakažení než ti, kteří již v období před pandemií covid-19 své zdraví hodnotili jako dobré, nebo dokonce výborné. Důsledkem obav z nakažení je předpoklad větší tendence dodržování vládních opatření, protože se svým horším zdravím riskují horší průběh a následky nemoci. Obavy vzbuzují opatrnost, chování s co nejmenšími možnými riziky [Lerner, Keltner 2001] a tendence dodržovat nařízení autorit [Brouard, Vasilopoulos, Becher 2020; Harper et al. 2020].

H8: Vyšší míra dodržování vládních opatření souvisí s pocitem zdraví.

Datový soubor a metody analýzy

Výzkumný vzorek

K testování hypotéz bylo využito pěti vln Českého panelového šetření domácností (CHPS). Dotazníkové šetření probíhalo každoročně v letech 2015–2018 [SOU AV ČR, v. v. i., CERGE-EI, FSS MU 2021]. V letech 2019 a 2020 proběhly dva ad hoc výzkumy, které navazovaly na původní respondenty CHPS (2015–2018). Data z původního CHPS jsou reprezentativní pro česky mluvící obyvatele České re-

publiky a domácnosti byly vybírány metodou náhodného výběru. Dotazování bylo osobní a probíhalo přímo v domácnostech. Nejprve zástupce domácnosti vyplnil dotazník o domácnosti (*household grid*) a poté byli všichni členové domácnosti starší deseti let vyzváni k účasti na průzkumu pomocí asistovaného vyplňování dotazníků s tazatelem a samostatnému vyplnění papírových dotazníků. Domácnosti dostaly za svou účast finanční odměnu. V roce 2015 bylo shromážděno celkem 10 476 individuálních dotazníků od 5 159 domácností. V druhém roce (2016) výzkumu to bylo 4 147, ve třetím roce (2016) 3 616 a ve čtvrtém (2018) 3 188, což odpovídá retenci 79,5 %, 84,7 % a 86,4 %. Pro následné průzkumy v letech 2019 a 2020 bylo z finančních důvodů vybráno pouze 2 046 dospělých. Ačkoli byl původní výběr vzorku náhodný, navazující průzkumy z let 2019 a 2020 obsahují data ochotnějších respondentů a nelze tak hovořit o náhodném výběru. Váhy nejsou pro roky 2019 a 2020 dostupné. V našich analýzách nevyužíváme první vlny z roku 2015, protože neobsahuje proměnnou důvěry ve vládu, která je pro tento článek nezbytná, ale pouze pět navazujících vln, tzn. data sebraná v roce 2016 (T1) až 2020 (T5). V použitém datovém souboru je celkem 3 843 jedinců, kteří se v pěti použitých vlnách (2016–2020) aspoň jednou účastnili dotazování. Další informace o metodách výběru respondentů, způsobech sběru dat a využitých dotazovacích nástrojích lze nalézt v technické dokumentaci CHPS [Kudrnáčová 2019].

Operacionalizace proměnných

Ačkoli závěrečná vlna, která se uskutečnila od 19. května do 9. července 2020, obsahuje měření důvěry ve vládu a informace ohledně dodržování protiepidemických opatření, které jsou pro analýzu stanovených hypotéz nepostradatelné, několik nezávislých proměnných nebylo v tomto roce měřeno. Z toho důvodu jsou proměnné, které nebyly měřeny v poslední vlně (T5), ale pouze v těch předchozích (T1–T4), centrovány kolem průměru za všechny měřené vlny (*grand mean centred*). Takto upravená proměnná má tu nevýhodu, že neumožňuje testování efektu změny dané proměnné mezi vlnami (*within-person*), ale je možné pouze testovat rozdíly mezi lidmi (*between-person*). To znamená, že v modelech vysvětlujících důvěru ve vládu (modely 1–7) netestujeme, jak změna v hodnotě nezávislé proměnné v čase souvisí se změnou v hodnotě závislé proměnné, ale měříme, jak se liší hodnoty závislé proměnné respondentů mezi sebou dle jejich průměrné hodnoty nezávislé proměnné. Více na téma rozdělení efektů změny v čase a mezi osobami např. Bell, Fairbrother a Jones [2019]. Poslední model (8) využívá pouze průřezových dat poslední vlny sběru v roce 2020.

Klíčovou proměnnou této studie je *důvěra ve vládu*. Důvěra ve vládu je využita jako závislá proměnná při testování hypotéz H1 až H5 a zároveň slouží jako klíčová nezávislá proměnná v modelu testujícím hypotézu H6. Důvěra ve vládu byla měřena jako odpověď na následující otázku: „Řekněte prosím, jak moc důvěřujete ve vládu?“ S možnostmi odpovědí „rozhodně důvěřuji“; „spíše důvěřuji“; „spíše nedůvěřuji“; „rozhodně nedůvěřuji“. Následně byla proměnná

ná rekódována, aby vyšší hodnoty proměnné znamenaly vyšší důvěru. Jedná se o standardní způsob operacionalizace důvěry ve vládu, který je v literatuře hojně využíván. Podíly odpovědí na otázku důvěry ve vládu v letech 2016–2020 jsou vyobrazeny v Grafu P1 v příloze.

Druhou závislou proměnnou (H6–H8) v tomto článku představuje *dodržování vládních opatření*. Jedná se o aditivní index zachycující počet dodržovaných vládních opatření. V dotazníku vyplňovaném v roce 2020 bylo respondentům nabídnuto šest opatření, u kterých měli uvést, zda je dodržují. Jednalo se o následující opatření: nošení roušky při pobytu mimo domov; nošení rukavic při pobytu mimo domov; používání dezinfekčního gelu; častější umývání rukou; omezení kontaktu s ostatními lidmi; nevycházení ven z domova. Za každou vykonávanou činnost byla do indexu přičtena hodnota jedna. Proměnná tedy nabývá hodnot od nuly (nedodržuje žádné opatření) do šestky (dodržuje všechna opatření).

Mezi hlavní nezávislé proměnné, které jsou rovněž nutné pro testování stanovených hypotéz, dále patří *pocit zdraví*. Hodnota indikátoru pocíťovaného zdraví byla vytvořena reverzním kódováním odpovědí na následující otázku: „Řekl(a) byste, že Vaše zdraví obecně je...“ „výborné“; „velmi dobré“; „dobré“; „průměrné“; „špatné“. Další využívanou proměnnou je *sociální důvěra*, která nabývá hodnot od nuly do deseti v závislosti na odpovědích respondentů na otázku, zda „by řekli, že se většině lidí dá důvěřovat, nebo že člověk nemůže být při jednání s lidmi nikdy dost opatrný“. Odpovědi byly zaznamenávány na škále, kde nula znamená, že „člověk nemůže být nikdy dost opatrný“, a deset, že „většině lidí se dá důvěřovat“. Pro získání indikátoru podpory vládních stran (*sympatie k hnutí ANO/ČSSD*) bylo využito odpovědí z baterie stranických sympatií. Papírový dotazník obsahoval seznam parlamentních politických stran, ke kterým respondenti vyjadřovali své sympatie na škále, „kde 0 znamená silné nesympatie a 10 silné sympatie“.

Mezi další proměnné zařazené do regresních modelů patří věk, pohlaví, nejvyšší dosažené vzdělání, ekonomický status a ochota riskovat. Proměnná *ochota riskovat* nabývá hodnot nula až deset, kdy nula znamená, že respondent(ka) „není vůbec ochotn(a) přijímat riziko/nerad(a) riskuje“, a hodnota deset vyjadřuje plnou připravenost „přijímat riziko/zálibu riskovat“. Ochota riskovat je zahrnuta v modelech predikujících dodržování vládních nařízení, protože dle předchozí literatury lze předpokládat, že neochota riskovat bude spojena s vyšší mírou dodržování opatření [Miguel et al. 2021]. Popisné statistiky použitých proměnných jsou uvedeny v Tabulce P1 v příloze.

Metoda analýzy

CHPS data jsou svou povahou hierarchická. Existují teoretické důvody pro předpoklad, že členové stejné domácnosti si budou v názorech podobnější než náhodně vybraní jedinci z populace. Současné naše hypotézy předpokládají, že efekty nezávisle proměnných se budou lišit v čase. Vhodnost využití náhodné

konstanty pro domácnosti ($\chi^2(1) = 580,5$, $p < 0,001$) a náhodné směrnice pro čas ($\chi^2(2) = 466,4$, $p < 0,001$) potvrdily i testy pomocí poměru věrohodností (*likelihood ratio tests*) srovnávající postupně model bez náhodné konstanty a směrnice a s náhodnou konstantou a směrnici. Z těchto důvodů jsou souvislosti vybraných klíčových proměnných s důvěrou ve vládu testovány pomocí smíšených víceúrovňových modelů (1–7) opakovaného měření s náhodnou konstantou (*intercept*) pro domácnosti a jednotlivce a směrnici (*slope*) pro čas. Aby bylo možné testovat, zda klíčové proměnné předpovídají důvěru ve vládu a zda se tyto efekty liší v jednotlivých letech, byly vytvořeny tříúrovňové hierarchické modely s časem vnořeným do jednotlivců a jednotlivců vnořených do domácností. Poslední model (8), testující souvislost vybraných proměnných a dodržování opatření, neměří změnu v čase, je tedy dvouúrovňový s náhodnou konstantou pro domácnosti, do kterých jsou vnořeni jednotlivci.

Nejprve byla zkoumána souvislost času, sociodemografických proměnných a důvěry ve vládu (model 1). Čas je v modelech použit jako kategorická proměnná, abychom byli schopni odlišit, jak se meziročně měnila důvěra ve vládu a zároveň zda rok 2020, který je významný covidovou situací, ovlivnil důvěru ve vládu více než předchozí roky. Následně se analýza zaměřuje na souvislost vybraných proměnných s důvěrou ve vládu v čase. V modelech 2–7 jsou postupně přidávány interakce času a klíčových nezávislých proměnných. Tímto způsobem je možné testovat, zda se efekt klíčových proměnných lišil v různých letech a především jakým způsobem ovlivnil rok 2020 důvěru ve vládu u různých skupin lidí. V modelu 8, který již není longitudinální, ale průřezový, je pozornost zaměřena na souvislost vybraných proměnných s dodržováním vládních protiepidemických opatření.

Výsledky regresních analýz

Důvěra ve vládu

Počáteční model bez prediktorů (není prezentován) ukázal 48 % rozptylu v důvěře ve vládu mezi jednotlivci a 25 % rozptylu mezi domácnostmi. Do modelu 1 byly přidány sociodemografické proměnné, vzdělání, ekonomický status, sociální důvěra, pocit zdraví, sympatie vůči hnutí ANO, sympatie vůči ČSSD a fixní efekt času.

Výsledky (Tabulka 1) odhalily, že vyšší důvěra ve vládu souvisí s lepším pocitem zdraví, pozitivnějšími pocity vůči hnutí ANO, ČSSD a vyšší sociální důvěrou. Důchodci, studenti a lidé s maturitním nebo vysokoškolským vzděláním vykazují vyšší důvěru ve vládu oproti lidem v zaměstnaneckém poměru, respektive s nižším dosaženým vzděláním. Naopak podnikatelé důvěřují vládě méně než zaměstnanci. Diagram 1 znázorňuje vypočtené pravděpodobnosti důvěry ve vládu v jednotlivých časových bodech při nastavení všech ostatních proměnných v modelu 1 na jejich průměrných hodnotách. Důvěra ve vládu od roku 2017

Tabulka 1. Důvěra ve vládu. Smíšené víceúrovňové modely opakovaného měření – první část

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7
Čas (T1)							
T2 – 2017	-0,02* (0,01)	-0,03 (0,02)	-0,01 (0,02)	-0,04 (0,04)	-0,01 (0,03)	0,01 (0,02)	-0,01 (0,02)
T3 – 2018	0,04*** (0,01)	0,12*** (0,02)	-0,01 (0,02)	0,30*** (0,04)	0,22*** (0,03)	-0,28*** (0,02)	0,09*** (0,02)
T4 – 2019	0,07*** (0,02)	0,16*** (0,03)	0,02 (0,02)	0,42*** (0,06)	0,23*** (0,04)	-0,28*** (0,03)	0,09*** (0,03)
T5 – 2020	0,50*** (0,02)	0,63*** (0,04)	0,45*** (0,03)	0,99*** (0,07)	0,87*** (0,06)	0,09* (0,04)	0,52*** (0,04)
Věk	0,01*** (0,01)	0,01*** (0,01)	0,01*** (0,01)	0,01*** (0,01)	0,01*** (0,01)	0,01*** (0,01)	0,01*** (0,01)
Pohlaví	-0,03* (0,01)	-0,03* (0,01)	-0,03* (0,01)	-0,03* (0,01)	-0,03* (0,01)	-0,03* (0,01)	-0,03* (0,01)
Vzdělání							
Vzdělání – maturita	0,03* (0,01)	0,06** (0,01)	0,03** (0,02)	0,03* (0,01)	0,03* (0,01)	0,03* (0,01)	0,03* (0,01)
Vzdělání – vysoká škola	0,07*** (0,02)	0,17*** (0,02)	0,07*** (0,02)	0,07*** (0,02)	0,07*** (0,02)	0,07*** (0,02)	0,07*** (0,02)
Ekonomický status (zaměstnanci)							
Podnikatelé	-0,08*** (0,02)	-0,08** (0,02)	-0,02 (0,03)	-0,08** (0,02)	-0,08*** (0,02)	-0,08*** (0,02)	-0,08*** (0,02)
Nezaměstnaní	0,01 (0,03)	0,01 (0,03)	-0,05 (0,05)	0,01 (0,03)	0,01 (0,03)	0,01 (0,03)	0,01 (0,03)
Studenti	0,13*** (0,03)	0,13*** (0,03)	0,15*** (0,04)	0,14*** (0,03)	0,13*** (0,03)	0,13*** (0,03)	0,13*** (0,03)
Důchodci	0,05** (0,02)	0,05* (0,02)	0,01 (0,02)	0,05* (0,02)	0,05* (0,02)	0,05* (0,02)	0,05** (0,02)
Materská/rodičovská dovolená	-0,01 (0,03)	0,01 (0,03)	0,03 (0,04)	0,01 (0,03)	0,01 (0,03)	0,01 (0,03)	0,01 (0,03)
Sociální důvěra	0,05*** (0,01)	0,05*** (0,01)	0,05*** (0,01)	0,05*** (0,01)	0,06*** (0,01)	0,05*** (0,01)	0,05*** (0,01)
Pocit zdraví	0,04*** (0,01)	0,04*** (0,01)	0,04*** (0,01)	0,08*** (0,01)	0,04*** (0,01)	0,04*** (0,01)	0,04*** (0,01)
Sympatie k hnutí ANO	0,06*** (0,01)	0,06*** (0,01)	0,06*** (0,01)	0,06*** (0,01)	0,06*** (0,01)	0,04*** (0,01)	0,06*** (0,01)
Sympatie k ČSSD	0,07*** (0,01)	0,07*** (0,01)	0,07*** (0,01)	0,07*** (0,01)	0,07*** (0,01)	0,07*** (0,01)	0,07*** (0,01)

Tabulka 1. Důvěra ve vládu. Smíšené víceúrovňové modely opakovaného měření – druhá část

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7
Interakce							
Vzdělání a čas (ZS + vyučení a TI)	Vzdělání – maturita*T2	0,01 (0,02)					
	Vzdělání – maturita*T3	-0,07** (0,03)					
	Vzdělání – maturita*T4	-0,07 (0,04)					
	Vzdělání – maturita*T5	-0,10* (0,05)					
	Vzdělání – VŠ*T2	0,01 (0,03)					
	Vzdělání – VŠ*T3	-0,23*** (0,03)					
	Vzdělání – VŠ*T4	-0,23*** (0,04)					
	Vzdělání – VŠ*T5	-0,34*** (0,05)	-0,02 (0,04)				
Ekonomický status a čas (zaměstnanci a TI)	Podnikatel*T2		-0,09* (0,04)				
	Podnikatel*T3		-0,13* (0,06)				
	Podnikatel*T4		-0,29*** (0,08)				
	Podnikatel*T5		0,07 (0,06)				
	Nezaměstnaní*T2		0,08 (0,06)				
	Nezaměstnaní*T3		0,11 (0,09)				
	Nezaměstnaní*T4		0,25* (0,11)				
	Nezaměstnaní*T5		0,04 (0,05)				
	Studenti*T2		-0,05 (0,05)				
	Studenti*T3		-0,09 (0,08)				
	Studenti*T4		-0,20* (0,09)				
	Studenti*T5		-0,06** (0,02)				
	Důchodci*T2		0,16*** (0,03)				
	Důchodci*T3		0,20*** (0,04)				
	Důchodci*T4		0,22*** (0,05)				

Tabulka 1. Důvěra ve vládu. Smíšené víceúrovňové modely opakovaného měření – třetí část

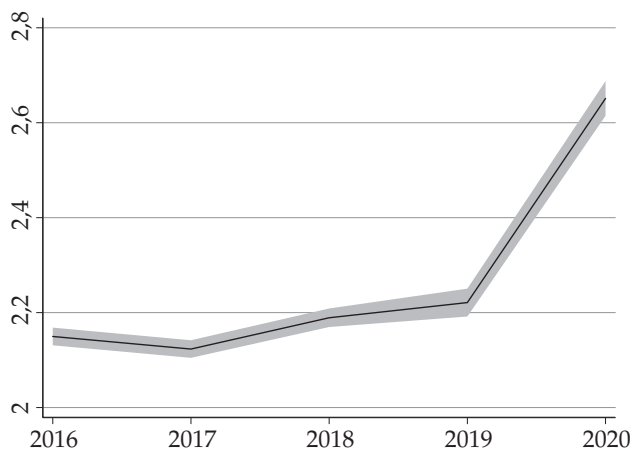
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7
Materská/rodičovská dovolená*T2			-0,02 (0,05)				
Materská/rodičovská dovolená*T3			-0,06 (0,06)				
Materská/rodičovská dovolená*T4			-0,10 (0,08)				
Materská/rodičovská dovolená*T5			-0,03 (0,09)				
Pocit zdraví a čas (T1)				0,01 (0,01)			
Pocit zdraví*T3				-0,08*** (0,01)			
Pocit zdraví*T4				-0,11*** (0,02)			
Pocit zdraví*T5				-0,16*** (0,02)			
Sociální důvěra a čas (T1)					-0,01 (0,01)		
Sociální důvěra*T2					-0,04*** (0,01)		
Sociální důvěra*T3					-0,04*** (0,01)		
Sociální důvěra*T4					-0,04*** (0,01)		
Sociální důvěra*T5					-0,08*** (0,01)		
Sympatie k hnutí ANO a čas (T1)						-0,01 (0,01)	
Sympatie ANO*T2						0,07*** (0,01)	
Sympatie ANO*T3						0,08*** (0,01)	
Sympatie ANO*T4						0,09*** (0,01)	
Sympatie ANO*T5							-0,01 (0,01)
Sympatie k ČSSD a čas (T1)							-0,01* (0,01)
Sympatie ČSSD*T3							-0,01 (0,01)
Sympatie ČSSD*T4							-0,01 (0,01)
Sympatie ČSSD*T5							-0,01 (0,01)
Konstanta	0,98*** (0,05)	0,96*** (0,05)	1,00*** (0,05)	0,88*** (0,05)	0,91*** (0,05)	1,10*** (0,05)	0,97*** (0,05)

Tabulka 1. Důvěra ve vládu. Smíšené víceúrovňové modely opakovaného měření – čtvrtá část

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7
Počet pozorování	19 047	19 047	19 047	19 047	19 047	19 047	19 047
Počet jednotliců	6 683	6 683	6 683	6 683	6 683	6 683	6 683
Počet domácností	3 822	3 822	3 822	3 822	3 822	3 822	3 822
AIC	36 091	36 001	35 940	35 987	36 006	35 471	36 093
BIC	36 272	36 245	36 277	36 199	36 218	35 683	36 305
Vysvětlená variance na úrovni domácností	0,13	0,13	0,13	0,13	0,13	0,13	0,13
Vysvětlená variance na úrovni jednotlivce	0,36	0,36	0,36	0,36	0,36	0,36	0,36
Log likelihood	-18 023	-17 970	-17 927	-17 966	-17 976	-17 709	-18 020

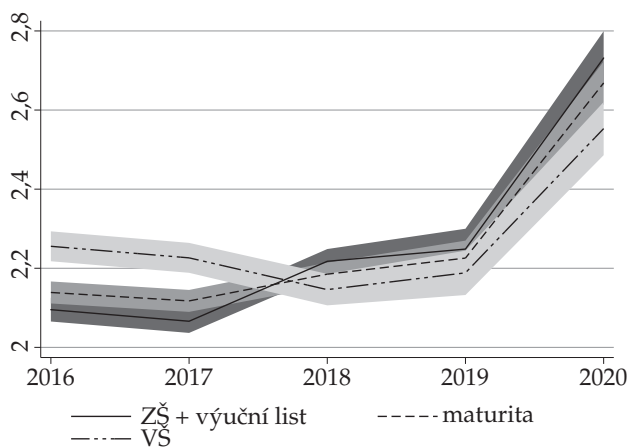
Poznámky: Smíšené víceúrovňové modely opakovaného měření s náhodnou konstantou pro domácnosti a jednotlivce, a směrnici pro čas. Referenční kategorie a standardní chyby jsou v závorkách; *** p < 0,001, ** p < 0,01, * p < 0,05.

Diagram 1. Predikované hodnoty důvěry ve vládu v čase

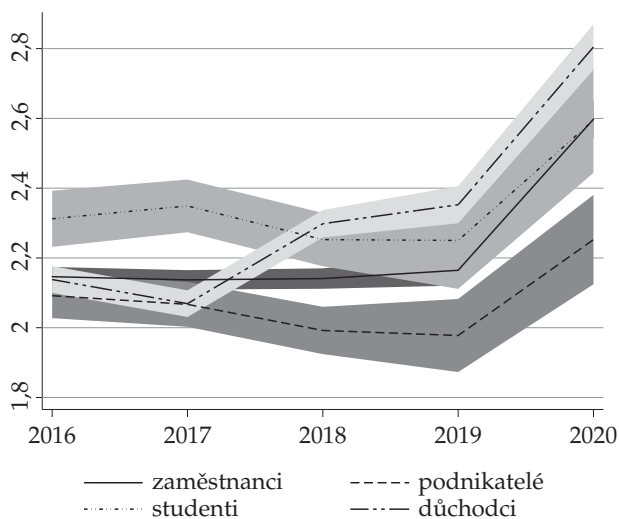
Poznámka: Diagram byl vytvořen na základě modelu 1.

Diagram 2. Predikované hodnoty důvěry ve vládu dle nejvyššího dosaženého vzdělání v čase

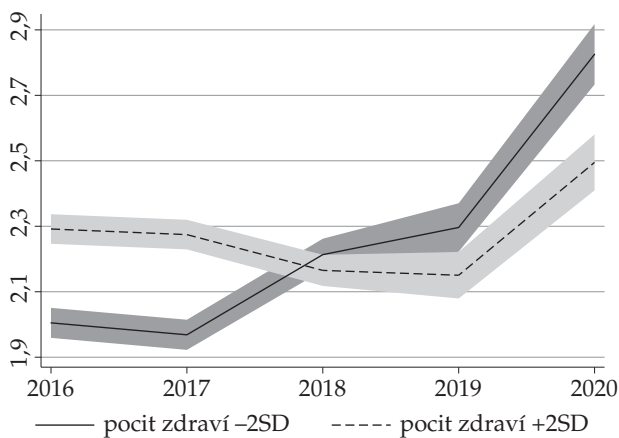
Poznámka: Diagram byl vytvořen na základě modelu 2.

Diagram 3. Predikované hodnoty důvěry ve vládu dle ekonomického statusu v čase

Poznámka: Diagram byl vytvořen na základě modelu 3.

Diagram 4. Predikované hodnoty důvěry ve vládu dle pocíťovaného zdraví v čase

Poznámka: Diagram byl vytvořen na základě modelu 4.

mírně stoupala, ale roku 2020 zaznamenala prudký nárůst. Tento výsledek potvrzuje hypotézu o souvislosti pandemie covidu-19 a důvěry ve vládu.

V následujících modelech (modely 2–7) bylo testováno, zda charakteristiky jako vzdělání, ekonomické postavení, pocit zdraví, sociální důvěra nebo sympatie vůči hnutí ANO a ČSSD souvisí s důvěrou ve vládu. Tento efekt by se projevil statisticky významným nárůstem důvěry ve vládu mezi roky 2019 a 2020.

Diagram 2 znázorňuje vypočtené pravděpodobnosti důvěry pro jednotlivé vzdělanostní skupiny v čase (dle modelu 2). Pokles důvěry ve vládu u vysokoškolsky vzdělaných lidí a naopak nárůst důvěry ve vládu u méně vzdělaných lidí mezi roky 2017 a 2018 je pravděpodobně opět reakcí na sestavení vlády Andreje Babiše. Rozdíly v míře nárůstu důvěry ve vládu před pandemií a během ní je statisticky významný ($p = 0,024$) pouze pro rozdíl mezi lidmi se základním a vysokoškolským vzděláním. Oproti vysokoškolsky vzdělaným mají lidé se základním vzděláním nebo výučním listem větší tendenci ke zvýšení důvěry ve vládu v souvislosti s pandemickou situací.

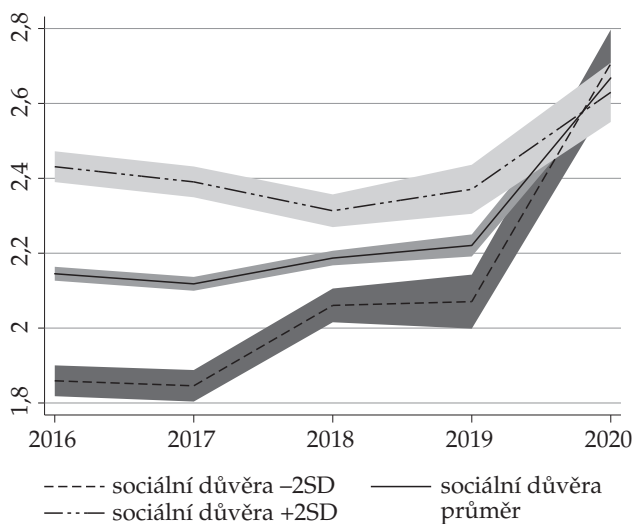
Vzhledem k většímu množství ekonomických kategorií Diagram 3 vyobrazuje vypočtené pravděpodobnosti pouze pro ty, které ukázaly statisticky významný rozdíl v interakci ekonomického statusu a roku 2020 (model 3). Nejzřetelnější je nárůst důvěry u důchodců mezi roky 2017 a 2018. Oproti tomu podnikatelé dlouhodobě vykazují nejnižší míru důvěry ve vládu. Zaměříme-li se na změnu v důvěře ve vládu mezi roky 2019 a 2020, nárůst je podobný pro všechny ekonomické skupiny. Jediný zjištěný rozdíl v nárůstu mezi skupinami je rozdíl nárůstu důvěry mezi zaměstnanými a podnikateli. U podnikatelů byl nárůst mezi lety 2019 a 2020 oproti zaměstnaným mírnější ($B = -0,158$, $p = 0,040$).

Vztah mezi důvěrou ve vládu a časem na základě pocíťovaného zdraví (Diagram 4) ukazuje na nárůst důvěry v souvislosti s nástupem vlády Andreje Babiše (2017–2018) pro ty s horším pocíťovaným zdravím. Rok 2020 poznamenaný pandemickou situací způsobil změnu trendu v důvěře ve vládu u těch, kteří se cítí zdraví. Do roku 2019 jejich důvěra ve vládu spíše stagnovala, ale mezi roky 2019 a 2020 pozorujeme nárůst důvěry. Důvěra ve vládu těch, kteří se necítí zdraví, od roku 2017 stoupá téměř lineárně. Zaměříme-li se pouze na změnu mezi roky 2019 a 2020, lidé, kteří se necítí zdraví, vykazují statisticky významně ($p < 0,001$) vyšší nárůst důvěry ve vládu než ti, kteří se cítí zdraví (H3).

Diagram 5 znázorňuje vypočtené pravděpodobnosti důvěry ve vládu dle sociální důvěry na základě interakce sociální důvěry a času v modelu 5. Lidé s nižší sociální důvěrou mají dlouhodobě nižší důvěru ve vládu, avšak pandemická situace vyrovnala původní rozdíly v důvěře ve vládu mezi lidmi na základě jejich sociální důvěry (H4). Jinými slovy, v roce 2020 nepozorujeme rozdíl v důvěře ve vládu dle míry sociální důvěry jako v předchozích letech. Tento minimální rozdíl v roce 2020 je způsoben výraznějším nárůstem důvěry ve vládu u lidí s nižší sociální důvěrou ($p < 0,001$).

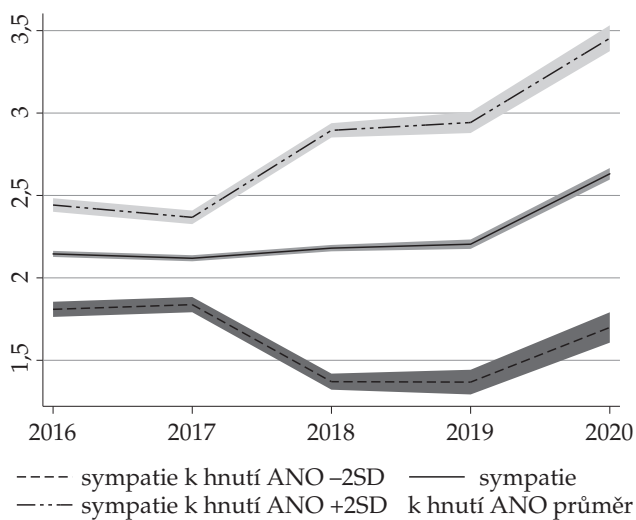
Dle očekávání mají nejvyšší důvěru ve vládu ti, kteří vnímají vládní hnutí ANO pozitivně (model 6). Souvislost sympatií vůči hnutí ANO a důvěry ve vlá-

Diagram 5. Predikované hodnoty důvěry ve vládu dle sociální důvěry v čase

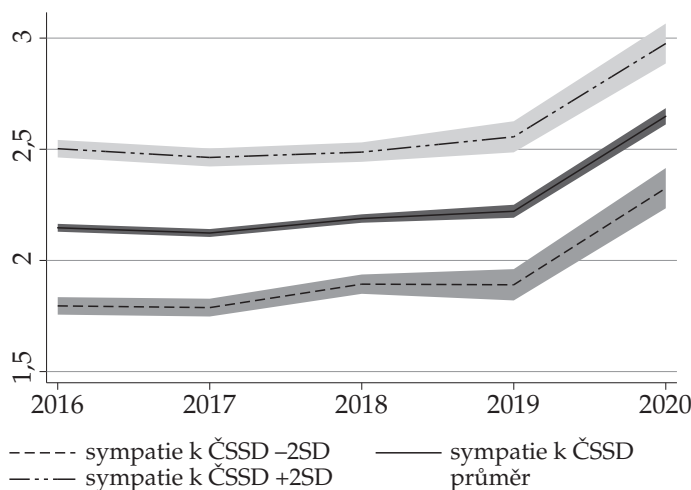
Poznámka: Diagram byl vytvořen na základě modelu 5.

Diagram 6. Predikované hodnoty důvěry ve vládu dle sympatií k hnutí ANO 2011 v čase

Poznámka: Diagram byl vytvořen na základě modelu 6.

Diagram 7. Predikované hodnoty důvěry ve vládu dle sympatií k ČSSD v čase

Poznámka: Diagram byl vytvořen na základě modelu 7.

du je vidět v Diagramu 6. Srovnáním vypočtených pravděpodobností důvěry ve vládu v čase lze mezi lety 2017 a 2018 pozorovat pokles u těch, kterým není hnutí ANO sympatické, a nárůst u těch, kteří se k hnutí staví pozitivně. Tento nárůst rozdílu v důvěře ve vládu je pravděpodobně dán vedoucí úlohou hnutí ANO ve vládách Andreje Babiše. Náhlá změna situace ale ukazuje, že bez ohledu na původní sympatie vůči hnutí ANO je nárůst důvěry ve vládu mezi lety 2019 a 2020 srovnatelný. Podobně model 7 a Diagram 7 ukazují, že důvěra ve vládu byla vyšší mezi těmi, kteří vyjádřili větší sympatie vůči vládní straně ČSSD. Stejný meziroční (2019–2020) nárůst důvěry ve vládu bez ohledu na sympatie vůči ČSSD ukazuje na nepřítomnost souvislosti mezi sympatiemi vůči ČSSD a nárůstem důvěry ve vládu v době počátku epidemické krize. Nebylo prokázáno, že by nárůst důvěry ve vládu souvisel se sympatiemi vůči hnutí ANO nebo ČSSD (H5).

Dodržování opatření

Na základě předchozí literatury byly stanoveny tři hypotézy ohledně souvislosti vybraných charakteristik a dodržování protiepidemických opatření. Hypotézy H6 až H8 jsou testovány dvouúrovňovým regresním modelem. Likelihood-ratio test potvrdil vhodnost využití náhodné konstanty pro domácnosti $\chi^2(1) = 27,2$, $p < 0,001$. Počáteční model bez prediktorů (není prezentován) ukázal 37 % rozptylu v dodržování opatření mezi domácnostmi.

Tabulka 2. Dodržování opatření. Víceúrovňový regresní model

		Model 8	
Vzdělání (ZŠ + vyučení)	Ochota riskovat	–0,01	(0,01)
	Sociální důvěra	0,01	(0,02)
	Důvěra ve vládu	0,11*	(0,05)
	Pocit zdraví	0,02	(0,04)
	Pohlaví (muž)	0,44***	(0,07)
	Věk	0,01	(0,01)
	Vzdělání – maturita	–0,11	(0,08)
	Vzdělání – vysoká škola	–0,04	(0,09)
	Konstanta	3,01***	(0,28)
Ekonomický status (zaměstnanci)	Podnikatelé	–0,05	(0,13)
	Nezaměstnaní	–0,05	(0,18)
	Studenti	0,27	(0,19)
	Důchodci	0,07	(0,12)
	Mateřská/rodičovská dovolená	0,08	(0,15)
	Počet jednotlivců	1 262	
	Počet domácností	1 050	
	AIC	3 986	
	BIC	4 068	
	Vysvětlená variance na úrovni domácností	0,31	
	Il	–1 977	

Poznámky: Víceúrovňový regresní model s náhodnou konstantou pro domácnost. Referenční kategorie a standardní chyby jsou v závorkách; *** $p < 0,001$, * $p < 0,05$.

Výsledky modelu 8 (Tabulka 2) ukazují, že dodržování opatření souvisí s důvěrou ve vládu ($p = 0,015$) (H6), ale ne se sociální důvěrou ($p = 0,631$) (H7), pocitem zdraví ($p = 0,705$) (H8) nebo ochotou riskovat ($p = 0,230$). Výsledky dále ukazují, že ženy mají větší tendenci dodržovat opatření než muži ($p < 0,001$). Ostatní sociodemografické proměnné jako vzdělání a ekonomický status nejsou statisticky významnými prediktory dodržování opatření.

Diskuse

Podobně jako u jiných významných ohrožení i v případě pandemie covid-19 zaznamenaly vlády mnoha zemí světa výrazný nárůst důvěry svých občanů [Bækgaard et al. 2020; Esaiasson et al. 2020; Kritzinger et al. 2021; Schraff 2020]. Tento efekt, známý jako *teorie semknutí kolem vlajky*, byl testován na datech Českého panelu domácností (2016–2020) a bylo zjištěno, že zatímco meziroční změna v důvěře ve vládu v letech 2016–2019 byla cca 3 %, mezi roky 2019 a 2020 vzrostla důvěra v českou vládu o 20 %. Toto zjištění potvrzuje platnost první hypotézy.

Dva dominantní směry vysvětlení efektu semknutí kolem vlajky jsou názorové vůdcovství a zdrženlivost opozice a médií kritizovat vládu. V případě pandemie covid-19 by bylo přílehlavější spíše než o názorovém vůdcovství hovořit o potřebě pocitu bezpečí, který mají lidé tendenci hledat u svých lídrů. Druhé dominantní vysvětlení, tedy neochota opozičních názorových lídrů a médií kritizovat vládu v momentech krize, činí českou případovou studii zajímavou ve srovnání se zahraničními studiemi. Například Merkley et al. [2020] v případě Kanady a Bækgaard et al. [2020] v případě Dánska hovoří o konsensu napříč politickým spektrem, který přispěl k nárůstu důvěry během zavádění nejtvrdších protiepidemických opatření. Příklad České republiky je ve srovnání se zahraničím specifický, protože české vládě se nedostalo podpory opozice, která průběžně upozorňovala na selhávání vlády při řešení pandemie, a lze tak toto vysvětlení nárůstu důvěry v českou vládu považovat za méně pravděpodobné.

V návaznosti na předchozí výzkumy ukazující, že ohroženější skupiny obyvatel mají větší tendenci ke zvýšení důvěry ve vládu [Hegewald, Schraff 2020; Vaughan, Tinker 2009; Bovan et al. 2021; Olagoke, Olagoke, Hughes 2020; Brück et al. 2020; Gozgor 2021], bylo cílem tohoto článku zjistit, které charakteristiky obyvatel jsou spojené s větším nárůstem institucionální důvěry v době krize covid-19 v ČR. Druhá hypotéza, tedy že větší nárůst důvěry ve vládu souvisí s ekonomickým statutem, se potvrdila pouze částečně. Ve shodě s Gozgorem [2021] se důvěra ve vládu meziročně zvýšila více těm, kteří disponují základním vzděláním nebo výučním listem, oproti lidem s vysokoškolským vzděláním. Na rozdíl od studie Brück et al. [2020] nebyl v této studii potvrzen efekt ekonomického statusu. Nepřítomnost efektu může být dána i tím, že do modelu vstupovalo několik dalších proměnných, které tento efekt mohly pohltnout (např. pohlaví, věk, pocit zdraví, ekonomický status, sociální důvěra). Vzhledem k probíhající veřejné i odborné debatě o rozdílu dopadu pandemie a souvisejících vládních nařízeních na muže a ženy by analýza rozdílů chování mezi muži a ženami v době pandemie mohla být námětem budoucího výzkumu.

Další hypotéza (H3) zkoumala souvislost pociťovaného zdraví a důvěry ve vládu. V souladu s Olagoke, Olagoke a Hughes [2020] výsledky ukázaly, že lidé s horším pociťovaným zdravím zaznamenali větší nárůst důvěry ve vládu než ti, kteří se cítí zdraví. Toto zjištění koresponduje i s předchozími výzkumy zkoumajícími souvislost mezi pocitem ohrožení a institucionální důvěrou. Horší

pocitované zdraví pravděpodobně posiluje pocit strachu a ohrožení jedinci mají tendenci obracet svou důvěru na stát s vidinou, že se o ně postará.

Čtvrtá hypotéza se věnovala souvislosti mezi sociální důvěrou a důvěrou ve vládu. Jedinci, kteří mají nízkou důvěru v ostatní lidi, mají zpravidla i nízkou důvěru v politiky a stát. Analýza potvrdila zjištění Hegewalda a Schraffa [2020], kdy, jak se zdá, osoby s nízkou sociální důvěrou v době krize překonaly svůj skeptický postoj k vládním institucím a vyjádřily vládě podporu. Podobně bylo předpokládáno, že ti, kteří mají negativní postoj k vládní straně, překonají své antipatie vůči ANO 2011 a ČSSD a vyjádří vládě větší podporu (H5). Ačkoli analýza nárůst důvěry ve vládu potvrdila i u těch, kteří považují ANO 2011 nebo ČSSD za nesympatickou stranu, nárůst byl mírný a z velmi nízké úrovně. Nelze tedy potvrdit pátou hypotézu, že nárůst důvěry ve vládu bude souviset se sympatiemi k vládním stranám, protože důvěra ve vládu narostla stejným tempem u všech bez ohledu na sympatie vůči ANO 2011 nebo ČSSD.

Další testované hypotézy souvisely s dodržováním vládních protiepidemických opatření. Důvěra občanů v dobré úmysly a schopnosti vlády jednat je pro vládu velmi důležitá mimo jiné proto, že jí poskytuje legitimitu činit zásadní opatření pro zmírnění negativních dopadů výjimečné situace a posiluje ochotu občanů tato opatření dodržovat. Dle teoretických očekávání se pozitivní souvislost důvěry ve vládu a míry dodržování protiepidemických opatření potvrdila i v tomto článku (H6), což je v souladu s předchozími studiemi [Bish, Michie 2010; DeYoung, Peters 2016; Han et al. 2017; Rubin et al. 2009; Moran et al. 2021; Pak, McBryde, Adegboye 2021; van Mulukom et al. 2020].

Kromě důvěry ve vládu byla testována i souvislost dodržování opatření se sociální důvěrou (H7). Siegrist a Bearth [2021] ve své studii zjistili, že ačkoli je sociální důvěra důležitá pro spolupráci, vysoká míra sociální důvěry souvisí s tím, že je pro lidi neakceptovatelná myšlenka, že by ostatní mohli být přenašeči viru. Hypotéza testující vztah sociální důvěry s dodržováním opatření, jak naznačovala studie Siegrista a Beartha [2021], se ale nepotvrdila (H7). Nepřítomnost efektu může být výsledkem toho, že lidé, kteří jsou méně důvěřiví v jedné oblasti, mají tendence být méně důvěřiví i v ostatních oblastech a naopak. Bækgaard et al. [2020] zaznamenali nárůst důvěry i v ostatní státní instituce, jako je soudní systém, parlament, média a veřejný sektor obecně. Jejich výsledky naznačují, že prudký nárůst důvěry ve vládu má tendenci přelévat nárůst důvěry i do dalších institucí. Neprokázaný efekt sociální důvěry na dodržování opatření může být dán tím, že vliv důvěry ve vládu přebil efekt sociální důvěry.

Podobně byl bez efektu i pocit zdraví (H8). U těch, kteří jsou nemocní a tím pádem i nejzranitelnější skupinou pro případ infikovanosti virem, bylo předpokládáno, že projeví největší snahu o dodržování vládních opatření. Nepřítomnost efektu pocitu zdraví na dodržování opatření může být dána tím, že horší pocitované zdraví mají častěji starší občané.

Silné a slabé stránky studie

Tato studie má několik silných stránek, jako je využití longitudinálních dat, která obsahují odpovědi respondentů každoročně dotazovaných od roku 2016 až do doby zavádění protiepidemických opatření vyvolaných virem covid-19 na jaře 2020. Tento datový soubor obsahoval baterii otázek na dodržování protiepidemických opatření a otázku na důvěru ve vládu, která byla přítomná i v předchozích vlnách, a bylo tak možné analyzovat meziroční změnu v důvěře ve vládu.

Kromě těchto výhod má tato studie i několik omezení. Zaprvé, některé proměnné jako pocit zdraví, sociální důvěra, sympatie k politickým stranám nebo ekonomický status nejsou měřeny v poslední vlně, takže nejsme schopni měřit, jak změna v klíčových proměnných z předposlední vlny na poslední vlnu ovlivnila důvěru ve vládu, ale musíme se spolehnout na dlouhodobý průměr nebo na hodnotu z předposlední vlny. Zadruhé, datový soubor je postavený na dlouhodobém panelu, jehož respondenti byli na začátku vybráni náhodně, ale v poslední vlně už o náhodném výběru hovořit nelze. Ačkoli je retence na dobré úrovni, v panelu pokračovali především ochotnější respondenti. Výsledky je z toho důvodu třeba číst v kontextu toho, že se nejedná o reprezentativní vzorek. Síla tohoto datového souboru ale tkví v jeho panelové struktuře a možnosti sledovat ty samé jedince v čase. Zatřetí, nelze hovořit o kauzalitě, ale pouze o souvztažnosti. Navíc změny v hodnotách proměnných jsou vždy měřeny v určitý časový bod a není zjištělné, co se dělo mezi těmito časovými body. Některé proměnné jako například důvěra ve vládu nebo sympatie vůči politickým stranám mohou být citlivé na dobu, ve které jsou měřeny. Jakákoli kauza nebo výraznější krok, který nemusí souviset s řešením pandemie, ovlivňuje důvěru ve vládu a stranické sympatie. Navíc v době, kdy byla sbírána poslední vlna dat, se už v případě Rakouska hovořilo o opadnutí důvěry ve vládu [Kritzinger et al. 2021]. Načasování nárůstu a opadnutí důvěry ve vládu se pravděpodobně liší stát od státu, ale není možné říci, v jaké fázi se sbírala data v ČR. Začtvrté, některé indikátory nejsou měřeny ideálně. Místo pocitu zdraví by bylo dobré mít rovněž objektivnější indikátor zdravotního stavu a sociální důvěru by bylo vhodnější měřit jako vícepoložkový index. Proměnná zachycující dodržování opatření je pouze deklarativní a můžeme se jen domnívat, že odráží skutečné chování. Navíc by bylo ideální, kdybychom měli k dispozici i další vlnu dat, abychom mohli sledovat, zda důvěra ve vládu postupně klesala, jak naznačují zahraniční studie, a porovnat, jak se s postupující pandemií proměnila síla efektu důvěry ve vládu na dodržování opatření. I přes zjevné slabé stránky přinesla tato studie několik zajímavých zjištění.

Závěr

Nárůst důvěry ve vládu v době výjimečných krizových situací se potvrdil i na počátku pandemie covid-19 v ČR. Analýzy založené na unikátních panelových datech obsahujících informace o důvěře ve vládu před začátkem pandemie uká-

zaly, že zvýšení důvěry ve vládu není podmíněno sociodemografickými charakteristikami, ale že nárůst důvěry ve vládu je plošný jev. Relativně vyšší nárůst důvěry ve vládu byl zaznamenán u lidí s nízkou úrovní vzdělání a těch, kteří vyjadřují nízkou sociální důvěru. Ačkoli nevíme přesně, jaké byly motivace pro nárůst důvěry ve vládu u těchto dvou skupin, jejich reakce na situaci způsobenou pandemií covid-19 byla silnější než u ostatních. Ukazuje se, že nárůst důvěry ve vládu v krizové situaci je téměř bezpodmínečný a pomáhá vládě, aby lidé dodržovali jí zavedená opatření. Pro dodržování protiepidemických opatření se jeví jako zásadní, aby si vláda udržela důvěru občanů. Budoucí výzkum by se mohl zaměřit na souvislost dodržování opatření s důvěrou ve vládu během doby krize. Na základě teorie semknutí kolem vlajky a předchozích studií lze očekávat, že důvěra ve vládu v průběhu krize klesla i v ČR. Otázkou je, zda se to skutečně stalo a zda případný pokles důvěry ovlivnil i dodržování vládních opatření. Lze předpokládat, že dodržování opatření bude i v průběhu krize záviset na tom, jak občané vyhodnotí výkon vlády.

ALEŠ KUDRNÁČ *v současnosti působí jako postdoktorand na Umeå University ve Švédsku, kde se zabývá vývojem politických postojů a chování mladých lidí. Dlouhodobě se zajímá také o další témata výzkumu, jako je volební chování, politická psychologie a politická nerovnost.*

JAN KLUSÁČEK *je doktorandem na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, v současnosti působí v Sociologickém ústavu AV ČR, v. v. i. Věnuje se analýze kvantitativních dat, indikátorům kvality života a sociologii rodiny.*

Literatura

- Adler, N. E., J. M. Ostrove. 1999. „Socioeconomic Status and Health: What We Know and What We Don't.“ *Annals of the New York Academy of Sciences* 896 (1): 3–15, <https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.1999.tb08101.x>.
- Al-Hasan, A., D. Yim, J. Khuntia. 2020. „Citizens' Adherence to COVID-19 Mitigation Recommendations by the Government: A 3-country Comparative Evaluation Using Web-based Cross-sectional Survey Data.“ *Journal of Medical Internet Research* 22 (8), <https://doi.org/10.2196/20634>.
- Alekhin, A. N., E. A. Dubinina. 2020. „Pandemic: The View of a Clinical Psychologist.“ *Arterial'naya Gipertenziya (Arterial Hypertension)* 26 (3): 312–316, <https://doi.org/10.18705/1607-419X-2020-26-3-312-316>.
- Baekgaard, M., J. Christensen, J. K. Madsen, K. S. Mikkelsen. 2020. „Rallying around the Flag in Times of COVID-19: Societal Lockdown and Trust in Democratic Institutions.“ *Journal of Behavioral Public Administration* 3 (2): 1–12, <https://doi.org/10.30636/jbpa.32.172>.
- Bell, A., M. Fairbrother, K. Jones. 2019. „Fixed and Random Effects Models: Making

- an Informed Choice." *Quality & Quantity* 53 (2): 1051–1074, <https://doi.org/10.1007/s11135-018-0802-x>.
- Bish, A., S. Michie. 2010. „Demographic and Attitudinal Determinants of Protective Behaviours during a Pandemic: A Review." *British Journal of Health Psychology* 15 (4): 797–824, <https://doi.org/10.1348/135910710X485826>.
- Bogg, T., E. Milad. 2020. „Demographic, Personality, and Social Cognition Correlates of Coronavirus Guideline Adherence in a US Sample." *Health Psychology* 39 (12), <https://doi.org/10.1037/hea0000891>.
- Boittin, M., C. H. Mo, S. Utych. 2020. „Can Natural Disasters Have a Rally 'Round the Flag Effect? The Political Consequences of Nepal's 2015 Earthquake." *Working Paper* 3. UC Berkeley, University of Colorado Boulder, and Boise State University.
- Bovan, K., N. Baketa, M. Kovačić, D. C. Biruski. 2021. „Trust Us, We Know What We Are Doing: Institutional Trust in Croatia during the Coronacrisis." *OSF Preprints*, <https://doi.org/10.31219/osf.io/wufjs>.
- Brouard, S., P. Vasilopoulos, M. Becher. 2020. „Sociodemographic and Psychological Correlates of Compliance with the Covid-19 Public Health Measures in France." *Canadian Journal of Political Science/Revue Canadienne de Science Politique* 53 (2): 253–258, <https://doi.org/10.1017/S0008423920000335>.
- Brück, T., N. Ferguson, P. Justino, W. Stojetz. 2020. „Trust in the Time of Corona." *IZA Discussion Paper No. 13386*, <https://doi.org/10.35188/UNU-WIDER/2020/839-9>.
- Chatagnier, J. T. 2012. „The Effect of Trust in Government on Rallies' Round the flag." *Journal of Peace Research* 49 (5): 631–645, <https://doi.org/10.1177/0022343312440808>.
- DeYoung, S. E., M. Peters. 2016. „My Community, My Preparedness: The Role of Sense of Place, Community, and Confidence in Government in Disaster Readiness." *International Journal of Mass Emergencies & Disasters* 34 (2).
- Diener, E., M. Y. Chan. 2011. „Happy People Live Longer: Subjective Well-being Contributes to Health and Longevity." *Applied Psychology: Health and Well-Being* 3 (1): 1–43, <https://doi.org/10.1111/j.1758-0854.2010.01045.x>.
- Dinesen, P. T., M. M. Jæger. 2013. „The Effect of Terror on Institutional Trust: New Evidence from the 3/11 Madrid Terrorist Attack." *Political Psychology* 34 (6): 917–926.
- Dong, M., J. Zheng. 2020. „Letter to the Editor: Headline Stress Disorder Caused by Netnews during the Outbreak of COVID-19." *Health Expectations: An International Journal of Public Participation in Health Care and Health Policy* 23 (2), <https://doi.org/10.1111/hex.13055>.
- Doty, R. M., B. E. Peterson, D. G. Winter. 1991. „Threat and Authoritarianism in the United States, 1978–1987." *Journal of Personality and Social Psychology* 61 (4), <https://doi.org/10.1037/0022-3514.61.4.629>.
- Edelman Trust Barometer. 2020. „Spring Update: Trust and the Covid-19 Pandemic." *Edelman* [online]. [cit. 9. 9. 2021]. Dostupné na: <https://www.edelman.com/research/trust-2020-spring-update>.
- Edwards III, G. C., T. Swenson. 1997. „Who Rallies? The Anatomy of a Rally Event." *The Journal of Politics* 59 (1): 200–212, <https://doi.org/10.2307/2998222>.
- Esaiasson, P., J. Sohlberg, M. Ghersetti, B. Johansson. 2020. „How the Coronavirus Crisis Affects Citizen Trust in Institutions and in Unknown Others: Evidence from the Swedish Experiment." *European Journal of Political Research* 60 (3): 748–760, <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12419>.
- Falcone, R., E. Coli, S. Felletti, A. Sapienza, C. Castelfranchi, F. Paglieri. 2020. „All We Need is Trust: How the COVID-19 Outbreak Reconfigured Trust in Italian Public Institutions." *Frontiers in Psychology* 2020 (11), <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.561747>.
- Gozgor, G. 2021. „Global Evidence on the Determinants of Public Trust in Governments

- during the COVID-19." *Applied Research in Quality of Life*,
https://doi.org/10.1007/s11482-020-09902-6.
- Greenberg, J., S. Solomon, T. Pyszczynski, A. Rosenblatt, J. Burling, D. Lyon, L. Simon, E. Pinel. 1992. „Why Do People Need Self-esteem? Converging Evidence that Self-esteem Serves an Anxiety-buffering Function." *Journal of Personality and Social Psychology* 63 (6): 913–922, https://doi.org/10.1037/0022-3514.63.6.913.
- Hamanaka, S. 2020. „Rallying round the flag of the Star of David during the first Wave of Covid-19 : Increased Popular Support for Netanyahu in the Time of Crisis." *SocArXiv*. October 2, https://doi.org/10.31235/osf.io/vxutw.
- Han, Z., X. Lu, E. I. Hörhager, J. Yan. 2017. „The Effects of Trust in Government on Earthquake Survivors' Risk Perception and Preparedness in China." *Natural Hazards* 86 (1): 437–452, https://doi.org/10.1007/s11069-016-2699-9.
- Harper, C. A., L. P. Satchell, D. Fido, R. D. Latzman. 2020. „Functional Fear Predicts Public Health Compliance in the COVID-19 Pandemic." *International Journal of Mental Health and Addiction*, https://doi.org/10.31234/osf.io/jkfu3.
- Hegewald, S., D. Schraff. 2020. „Who Rallies around the Flag? Evidence from Panel Data during the Covid-19 Pandemic." *OSF Preprints*, https://doi.org/10.31219/osf.io/dwgsj.
- Hetherington, M. J., M. Nelson. 2003. „Anatomy of a Rally Effect: George W. Bush and the War on Terrorism." *PS: Political Science and Politics* 36 (1): 37–42, https://doi.org/10.1017/S1049096503001665.
- Johansson, B., D. N. Hopmann, A. Shehata. 2021. „When the Rally-around-the-flag Effect Disappears, or: When the COVID-19 Pandemic Becomes 'Normalized'." *Journal of Elections, Public Opinion and Parties* 31 (sup1): 321–334, https://doi.org/10.1080/17457289.2021.1924742.
- Júnior, A., J. Dula, S. Mahumane, O. Koole, S. Enosse, J. N. Fodjo, R. Colebunders. 2021. „Adherence to COVID-19 Preventive Measures in Mozambique: Two Consecutive Online Surveys." *International Journal of Environmental Research and Public Health* 18 (3), https://doi.org/10.3390/ijerph18031091.
- Kriner, D. L. 2006. „Examining Variance in Presidential approval: The Case of FDR in World War II." *Public Opinion Quarterly* 70 (1): 23–47, https://doi.org/10.1093/poq/nfj001.
- Kritzing, S., M. Foucault, R. Lachat, J. Partheymüller, C. Plescia, S. Brouard. 2021. „'Rally round the Flag': The COVID-19 Crisis and Trust in the National Government." *West European Politics* 44 (5–6): 1205–1231, https://doi.org/10.1080/01402382.2021.1925017.
- Kudrnáčová, M. 2019. „Czech Household Panel Survey." Data Documentation, http://dspace.soc.cas.cz:8080/xmlui/handle/123456789/3780.
- Landau, M. J., S. Solomon, J. Greenberg, F. Cohen, T. Pyszczynski, J. Arndt, C. H. Miller, D. M. Ogilvie, A. Cook. 2004. „Deliver us from Evil: The Effects of Mortality Salience and Reminders of 9/11 on Support for President George W. Bush." *Personality and Social Psychology Bulletin* 30 (9): 1136–1150, https://doi.org/10.1177/0146167204267988.
- Leininger, A., M. Schaub. 2020. „Voting at the Dawn of a Global Pandemic." *SocArXiv*, 12 Apr, https://doi.org/10.31235/osf.io/a32r7.
- Lerner, J. S., D. Keltner. 2001. „Fear, Anger, and Risk." *Journal of Personality and Social Psychology* 81 (1), https://doi.org/10.1037/0022-3514.81.1.146.
- Merkley, E., Bridgman, A., Loewen, P. J., Owen, T., Ruths, D., Zhilin, O. 2020. „A Rare Moment of Cross-Partisan Consensus: Elite and Public Response to the COVID-19 Pandemic in Canada." *Canadian Journal of Political Science. Revue Canadienne De Science Politique* 53 (2): 311–318, https://doi.org/10.1017/S0008423920000311.
- Miguel, F. K., G. M. Machado, G. Pianowski, L. de Francisco Carvalho. 2021. „Compliance

- with Containment Measures to the COVID-19 Pandemic over Time: Do Antisocial Traits Matter?" *Personality and Individual Differences* 168, <https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110346>.
- Moran, C., D. J. T. Campbell, T. S. Campbell, P. Roach, L. Bourassa, Z. Collins, M. Stasiewicz, P. McLane. 2021. „Predictors of Attitudes and Adherence to COVID-19 Public Health Guidelines in Western Countries: A Rapid Review of the Emerging Literature." *Journal of Public Health (Oxford, England)*, <https://doi.org/10.1093/pubmed/ndab070>.
- Mueller, J. E. 1970. „Presidential Popularity from Truman to Johnson." *The American Political Science Review* 64 (1): 18–34, <https://doi.org/10.2307/1955610>.
- Mueller, J. E. 1973. *War, Presidents, and Public Opinion*. New York: Wiley.
- Mulukom, V. van, L. Pummerer, S. Alper, H. (M.) Bai, V. Čavojová, J. E. M. Farias, C. S. Kay, L. B. Lazarevic, E. J. C. Lobato, G. Marinthe, I. P. Banai, J. Šrol, I. Žeželj. 2020. „Antecedents and Consequences of COVID-19 Conspiracy Theories: A Rapid Review of the Evidence." *PsyArXiv* 14 Nov, <https://doi.org/10.31234/osf.io/u8yah>.
- Nivette, A., D. Ribeaud, A. Murray, A. Steinhoff, L. Bechtiger, U. Hepp, L. Shanahan, M. Eisner. 2021. „Non-compliance with COVID-19-related Public Health Measures among Young Adults in Switzerland: Insights from a Longitudinal Cohort Study." *Social Science & Medicine* 268, <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.113370>.
- Olagoke, A. A., O. O. Olagoke, A. M. Hughes. 2020. „Psychological Pathways Linking Public Trust during the Coronavirus Pandemic to Mental and Physical Well-being." *Frontiers in Psychology* 11, <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.570216>.
- Oxford COVID-19 Government Response Tracker. 2021. „COVID-19: Stringency Index." *Our World in Data* [online]. [cit. 9. 9. 2021]. Dostupné z: <https://ourworldindata.org/grapher/covid-stringency-index>.
- Pak, A., E. McBryde, O. A. Adegboye. 2021. „Does High Public Trust Amplify Compliance with Stringent COVID-19 Government Health Guidelines? A Multi-country Analysis Using Data from 102,627 Individuals." *Risk Management and Healthcare Policy* 14: 293–302, <https://doi.org/10.2147/RMHP.S278774>.
- Perrin, A. J., S. J. Smolek. 2009. „Who Trusts? Race, Gender, and the September 11 Rally Effect among Young Adults." *Social Science Research* 38 (1): 134–145, <https://doi.org/10.1016/j.ssresearch.2008.09.001>.
- Pyszczyński, T., M. Lockett, J. Greenberg, S. Solomon. 2021. „Terror Management Theory and the COVID-19 Pandemic." *Journal of Humanistic Psychology* 61 (2): 173–189, <https://doi.org/10.1177/0022167820959488>.
- Ramos, R., C. Sanz. 2020. „Backing the Incumbent in Difficult Times: The Electoral Impact of Wildfires." *Comparative Political Studies* 53 (3–4): 469–499, <https://doi.org/10.1177/0010414019858959>.
- Rubin, G. J., R. Amlôt, L. Page, S. Wessely. 2009. „Public Perceptions, Anxiety, and Behaviour Change in Relation to the Swine Flu Outbreak: Cross Sectional Telephone Survey." *Bmj* 339, <https://doi.org/10.1136/bmj.b2651>.
- Schraff, D. 2020. „Political Trust during the Covid-19 Pandemic: Rally around the Flag or Lockdown Effects?" *European Journal of Political Research*, <https://doi.org/10.31235/osf.io/pu47c>.
- Siegrist, M., A. Bearth. 2021. „Worldviews, Trust, and Risk Perceptions Shape Public Acceptance of COVID-19 Public Health Measures." *Proceedings of the National Academy of Sciences* 118 (24), <https://doi.org/10.1073/pnas.2100411118>.
- Szwarcwald, C. L., G. N. Damacena, M. B. de A. Barros, D. C. Malta, P. R. B. de Souza, L. O. Azevedo, Í. E. Machado, M. G. Lima, D. Romero, C. S. Gomes, A. O. Werneck, D. R. P. da Saliva, R. Gracie, M. de F. de Pina. 2021. „Factors Affecting Brazilians’

- Self-rated Health during the COVID-19 Pandemic." *Cadernos de Saúde Pública* 37 (3), <https://doi.org/10.1590/0102-311x00182720>.
- Tajfel, H. 1982. „Social Psychology of Intergroup Relations." *Annual Review of Psychology* 33 (1): 1–39, <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.33.020182.000245>.
- Vaughan, E., T. Tinker. 2009. „Effective Health Risk Communication about Pandemic Influenza for Vulnerable Populations." *American Journal of Public Health* 99 (Suppl 2), S324–S332, <https://doi.org/10.2105/AJPH.2009.162537>.
- Wollebæk, D., B. Enjolras, K. Steen-Johnsen, G. Ødegård. 2012. „After Utøya: How a High-trust Society Reacts to Terror—Trust and Civic Engagement in the Aftermath of July 22." *PS: Political Science and Politics* 45 (1): 32–37, <https://doi.org/10.1017/S1049096511001806>.

Data

- SOÚ AV ČR, v. v. i., CERGE-EI, FSS MU. 2021. *Czech Household Panel Survey 1. wave* [dataset]. Ver. 1.0. Praha: Český sociálněvědní datový archiv, <https://doi.org/10.14473/CHPSEN101>.
- SOÚ AV ČR, v. v. i., CERGE-EI, FSS MU. 2021. *Czech Household Panel Survey 2. wave* [dataset]. Ver. 1.0. Praha: Český sociálněvědní datový archiv, <https://doi.org/10.14473/CHPSEN201>.
- SOÚ AV ČR, v. v. i., CERGE-EI, FSS MU. 2021. *Czech Household Panel Survey 3. wave* [dataset]. Ver. 1.0. Praha: Český sociálněvědní datový archiv, <https://doi.org/10.14473/CHPSEN301>.
- SOÚ AV ČR, v. v. i., CERGE-EI, FSS MU. 2021. *Czech Household Panel Survey 4. wave* [dataset]. Ver. 1.0. Praha: Český sociálněvědní datový archiv, <https://doi.org/10.14473/CHPSEN401>.

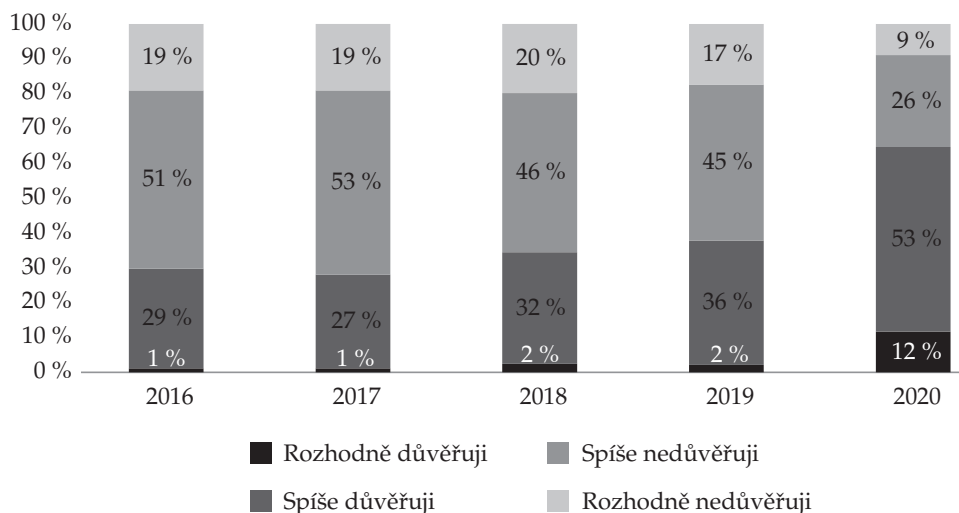
Příloha

Tabulka P1. Popisné statistiky použitých proměnných

	Aritmetický průměr	Standardní odchylka	Min	Max
Dodržování opatření (T5)	3,95	1,20	0	6
Pohlaví (T1)	1,54	0,50	1	2
Věk (T1)	49,15	17,20	18	94
Vzdělání (T1)	1,85	0,76	1	3
Ekonomický status (T1–T4)	1,87	1,90	0	5
Důvěra ve vládu (T1–T5)	2,19	0,75	1	4
Sympatie ANO (T1–T4)	4,42	2,93	0	10
Sympatie ČSSD (T1–T4)	3,84	2,71	0	10
Sociální důvěra (T1–T4)	4,25	1,96	0	10
Pocit zdraví (T1–T4)	3,04	0,95	1	5
Ochota riskovat (T4)	4,64	2,44	0	10

Poznámka: „T“ označuje vlnu, z které pochází hodnoty proměnných.
N (T1–T5) = 1 472.

Graf P1. Důvěra ve vládu (2016–2020)

Poznámka: počet respondentů: 2016 = 6 438, 2017 = 5 663, 2018 = 4 907, 2019 = 2 002, 2020 = 1 472. Znění otázky: „Řekněte prosím, jak moc důvěřujete vládě?“

Spor o domácí porody jako příklad aktivizace občanské sféry: koncept societalizace Jeffreyho Alexandra*

EVA M. HEJZLAROVÁ**

Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova, Praha

ANNA DURNOVÁ

Institut sociologie, Univerzita ve Vídni

The Czech Home Birth Controversy as an Example of the Activation of the Civil Sphere: Jeffrey Alexander's Concept of Societalisation

Abstract: The article analyses the public dispute over homebirths in Czechia over the past two decades using the concept of 'societalisation'. Drawing on a wealth of empirical material, including media outputs, court proceedings, changes in legislation, expert opinions, and other supplementary materials, the article examines the homebirth dispute on the legislative, judicial, and public policy levels and in relation to the media and experts. The analysis structures the evolution of the dispute into five phases that reflect the evolution of the homebirth issue from the perspective of civil sphere dynamics. One of the key moments in the societalisation process 'code-switching'. In the Czech homebirth context, code-switching occurs when homebirth ceases to be presented in the media solely as a health-care problem, articulated dominantly by doctors as the experts in this field, and it becomes a dispute over human rights and the right to choose as central values of a liberal-democratic political establishment. The concept of societalisation can be used to present a coherent story of the homebirth dispute while maintaining the complexity of the issue and highlighting the civil sphere's important activating role.

Keywords: homebirth, societalisation, health care, civil sphere, democracy
Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2022, Vol. 58, No. 2: 151–180
<https://doi.org/10.13060/csr.2022.017>

* Vznik tohoto článku byl podpořen v rámci projektu „Role intimity v české kontroverzi ohledně domácích porodů“ (GA ČR 18-10042S).

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Eva M. Hejzlarová, Ph.D., Institut sociologických studií, Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova, Pekařská 16, 158 00 Praha 5, e-mail: eva.hejzlarova@fsv.cuni.cz.

Úvod

Diskuse o domácích porodech je v Česku dlouhodobě intenzivní a vyhodnocená. Bez nadsázky jde o mediálně nejatraktivnější téma zdravotní péče v prvních dvou dekádách 21. století, a to i ve srovnání s očkováním.¹ Dílčí aspekty problematiky českého porodnictví řeší Šmídová [2008], Hrešanová [2011, 2012] a Hrešanová a Hasmanová Marhánková [2008], ucelený příběh českých domácích porodů ale chybí. Rády bychom se o představení takového příběhu pokusily – nenormativně, ale zároveň koherentně. Uchopení tohoto příběhu (nikoli jen jeho dílčích částí) považujeme vzhledem k jeho významné mediální rezonanci za důležitou službu české odborné veřejnosti.

Veřejná diskuse o domácích porodech je jednou z významných postsocialistických debat o zdravotní péči [Hrešanová 2014, 2017, 2018] a může být považována za příklad institucionální misogynie a hegemonie technokratického přístupu, které jsou obecně charakteristické pro českou veřejnou debatu o otázkách reprodukce [Dudová 2012; Havelková, Oates-Indruchová 2014; Šmídová, Šlesingerová, Slepíčková 2015]. Na dynamiku české debaty má dále vliv jak dlouhodobá důvěra v technokratickou odbornost [Sommer 2016], tak přetrvávající diskurz obavy o „zánik národa“ i myšlenky eugeniky [Rákosník, Šustrová 2016], které zdůrazňují a ospravedlňují společný zájem o zdravou populaci a narativ kolektivního bezpečí. Tento narativ pak převažuje nad požadavkem na respektování individuálních požadavků, jako je domácí porod. Tento protiklad kolektivního a individuálního odráží i další práce o socialistickém a postsocialistickém feminismu [srov. Dudová 2012; Lišková 2016; Šmídová, Šlesingerová, Slepíčková 2015; Korolczuk, Saxonberg 2015]. Obecně lze shrnout, že boj žen za občanská práva je

¹ Srovnání je pochopitelně komplikované, protože jde o témata s rozdílnou mírou obecnosti a komplexity a kritéria posuzování nejsou nijak pevná; v Tabulce 1 nicméně uvádíme kumulované počty mediálních jednotek podle Newton Media Search (televize, rozhlas, tištěná média), jejichž název obsahoval spojení „domácí porod“, resp. „očkování“ + „rodič“ v jednotlivých pětiletých obdobích pro nás relevantního období.

Tabulka 1. Mediální jednotky v televizi, rozhlase a tištěných médiích, jejichž název obsahoval výrazy „domácí porod“, resp. „očkování“ + „rodič“ v letech 2000–2019

	2000–2004	2005–2009	2010–2014	2015–2019
počet mediálních jednotek, jejichž název obsahoval výraz „domácí porod“	12	42	235	165
počet mediálních jednotek, jejichž název obsahoval výrazy „očkování“ + „rodič“	33	34	29	73

Zdroj: Autorky na základě údajů z Newton Media Search.

nutno chápat v širším kontextu postsocialistického přechodu od vládnutí, které je zaměřené na stát a technokratický aparát, k artikulaci individuálních požadavků, která je vnímána jako součást aktivního – a demokratického – občanství.

Alexanderův koncept societalizace, který jsme pro analýzu kontroverze zvolili, pak umožňuje rozkrýt dynamiku tohoto sporu. Alexander se tolik ne-soustřeďuje na výhry a prohry jednotlivých aktérů a jejich motivace či konkrétní strategie, ale konflikty nazírá prostřednictvím dynamiky významové interakce jednotlivých aktérů veřejné debaty. V Alexanderově pojetí tedy nejde jen o posilování, resp. oslabování či selhání občanské sféry, ale i o analýzu toho, jakými významy na její požadavky a mobilizaci reaguje protistrana, což umožňuje dynamiku kontroverze uchopit plastičtěji. S tím také souvisí Alexanderovo pojetí kultury jako dynamického systému utvářeného nejen významy, které kulturu posilují, ale i těmi, které jdou proti ní [viz také Alexander 2004].

Po představení konceptu societalizace krátce představujeme kontext české diskuse o domácích porodech. Následně vysvětlujeme, jaká empirická data byla použita a jakým způsobem. Poté pomocí Alexanderova konceptu strukturujeme průběh veřejné diskuse do pěti fází, a to při zahrnutí soudně-legislativní, veřejněpolitické, mediální a expertní roviny. Tyto fáze jsou identifikovány na základě interpretativní analýzy všech čtyř rovin veřejné debaty. Ta umožňuje identifikovat dominantní významová ohniska, skrze která se v debatě objevují nové požadavky a tím i nové významové vyznění debaty. V závěru textu nabízíme shrnutí našich zkušeností s využitím konceptu societalizace a zasazení sporu o domácí porody do obecnějšího společenského rámce.

Koncept societalizace

Alexanderův koncept „societalizace“ je součástí jeho teorie o dynamice občanské sféry (civil sphere theory). Jeffrey Alexander vychází z předpokladu, že občané a občanky chtějí být nezávislí, chtějí určovat svůj život a pouštět se do kritiky poměrů společnosti, ve které žijí. Nechtějí tak však činit jen za pomoci zákonů, které takzvané přicházejí zvnějšku – od politických elit – nýbrž tak chtějí činit za pomoci pravidel, která si sami utvářejí. Taková je podle Alexandera občanská sféra, aktivní sféra společnosti, která své instituce sleduje, kritizuje a kultivuje [Alexander 2006]. Součástí takové kultivace je právě societalizace, kterou Alexander definuje jako proces vyjímající konkrétní společenský fenomén z jeho původní sféry regulace – v našem případě regulace v rámci porodnického systému – a činí z něj otázku občanského soužití a pravidel. V takové diskusi se pak z požadavků na konkrétní způsob porodu stává diskuse o hodnotách vnímaných jako nedílná součást demokratických společností, tedy především přímost, racionalita, otevřenost, nezávislost, spolupráce, účast a rovnost [Alexander 2018: 2]. Protesty občanské sféry pak nejsou nahlíženy jako příznak krize institucí, ale jako jejich schopnosti se od nedemokratického chování očistit.

Proces societalizace vědomě vyjímá problém z jeho úzkého vymezení jako zdravotního problému, u něhož je optimální řešení určováno zdravotními experty, a činí z něj problém společenský. Zaběhnuté procesy se pak stávají předmětem diskuse a začínají být vnímány v kontextu demokratických nároků na jedince. Podstatné je, že Alexander předpokládá, že se tento proces odehrává skrze významy. Pro societalizaci je podstatné „přepínání významového rejstříku“ („code switching“), tedy způsobu, jak se o daném fenoménu mluví. To navazuje na Alexanderovo chápání veřejné diskuse jako souboru významů, skrze které se utvářejí postoje a názory kolem určitého společensko-politického problému. Analýza těchto významů nám pak umožňuje pochopit nastavení veřejné debaty, tj. kdo v ní dostává slovo a proč a jaké významy převažují a proč. Skrze významy dochází podle Alexandra k hodnotovým proměnám, které jsou pro něj proměnami kulturními [Alexander 2004]. Kultura v pojetí kulturní sociologie tedy není jen statickým odkazem na historii a morálku, nýbrž je využívána na obě strany, jako něco, co má být takzvané „ve jménu kultury“ zachováno, i jako něco, co má být ve jménu modernizace společnosti revidováno. Úlohou analýzy je pak odhalit tyto jednotlivé strany, jejich symboly a vzorce vyprávění, o které se ve svých argumentacích opírají.

Pro societalizaci, resp. její analýzu, je podstatné dění na třech vzájemně na sebe reagujících rovinách: legislativně-soudní, expertní a mediální [Alexander 2018]. Mediální úroveň debaty je přitom pro Alexandra ústřední, protože zviditelňuje konkrétní dynamiku ostatních úrovní. Novinářská obec je podle autora aktivizační složkou občanské sféry a i v jiných svých pracích jí přisuzuje zásadní význam pro zkoumání veřejné debaty [Alexander, Butler Breese, Luengo 2016]. Média jsou hlavními nositeli procesu obrody; jsou komunikační institucí, která spor o občanskou sféru vyvolává a která jej také konsoliduje a uklidňuje.

Dalším analytickým rámcem konceptu societalizace je pět jejích fází. Alexander předpokládá identifikaci ustáleného stavu T1 – tedy společenského problému, který je regulován v rámci specifické sféry občanského soužití; v našem případě je takovou sférou instituce porodnictví. V této fázi občanská sféra formuluje svou nespokojenost a podněty, ale instituce na ně nereaguje. Ve fázi T2 zintenzivňuje občanská sféra své požadavky a formuluje jejich nepřijetí jako pohrdání právy občanů. Pro tuto fázi je pak příznačné výše zmíněné „přepínání významového rejstříku“. Ve fázi T3 dochází ke změnám, jež jsou ze strany občanské sféry vnímány jako žádoucí, ve fázi T4 se naopak instituce snaží činit kroky, které znemožňují ústupky nabídnuté v rámci fáze T3 interpretovat jako absolutní přistoupení na požadavky občanské sféry. Fáze T5 je relativně stabilním stavem, kdy jsou požadavky obou sfér v nějaké podobě nasyceny.

Využití Alexanderova konceptu societalizace pro české případy kontroverze na téma domácích porodů se jeví jako vhodné z několika důvodů. Předně pro ně hovoří silné mediální pokrytí, dalším argumentem je délka sporu a naše znalost terénu, ze které vyplývá, že zde existují momenty, které Alexander popisuje právě jako přepínání významového rejstříku. Konečně považujeme porodnictví za oblast v podstatných rysech principiálně podobnou církvi či žurnalistické komunitě, na

kterých Alexander ilustruje využití svého konceptu. Tyto oblasti se po desítky, či dokonce stovky let konstituovaly jako svébytné sféry s vlastními normami, z nichž některé byly do velké míry nezávislé na normách společnosti, a nyní se dostávají do situací, kdy jsou nuceny tyto normy pod tlakem veřejnosti měnit.

Kontext diskuse o (domácích) porodech

Při snaze porozumět diskusi na téma domácích porodů je třeba uvědomit si několik jejích rozměrů. Předně, český právní rámec termín „domácí porod“ či „porod v domácím prostředí“ nezná. V médiích se jako o domácích porodech hovoří o třech odlišných situacích: jednak o tzv. překotných porodech, které by za jiných okolností proběhly v porodnici, jednak o porodech utajovaných, které jsou typické složitou sociální situací matky a leckdy i tragickými konci, ale i o porodech, které byly jako domácí plánovány. I poslední zmíněný typ porodů může mít velmi různé pozadí: matka může rodit s přáním zůstat doma, jak nejdéle je to možné, což nakonec vyústí v porod v domácím prostředí, může ale také být pevně přesvědčená o porodu doma a jinou variantu v podstatě nepřipouštět. Může stejně rodit neasistovaně, mít nezdravotnickou podporu v podobě duly nebo využít služeb zdravotníka, typicky komunitní porodní asistentky. Sousedí „domácí porod“ s sebou nese konotace všech těchto významů, což činí diskusi i analýzu komplikovanou.

Dalším podstatným rysem diskuse je to, že evidence plánovaných domácích porodů v Česku v podstatě neexistuje. Informace o porodech (včetně porodů mimo zdravotnická zařízení) shromažďují obecně matriky a jejich prostřednictvím Český statistický úřad a zdravotnická zařízení a jejich prostřednictvím Ústav zdravotnických informací a statistiky (ÚZIS). Nicméně čísla týkající se plánovaných porodů doma jsou i se znalostí těchto informací pouze kvalifikovaným odhadem. Prvním důvodem je absence politického zadání tento ukazatel sledovat a také celková nejednotnost vykazování v oblasti porodnictví (např. porody v zahraničí jsou započítávány jako porody mimo zdravotnická zařízení) [Pavlíková 2014]. Dalším problémem je šedá (a pro rodičky i komunitní porodní asistentky ne zcela bezpečná) zóna, v níž se porody v domácím prostředí ocitly a která nevybízí ke sdílení údajů o porodech doma. Kvalifikované odhady hovoří o cca 500–1 000 plánovaných domácích porodech ročně, což by odpovídalo zhruba 0,5 %–1 % porodů; podobné hodnoty jsou běžné i v zahraničí [WHO 2015]. Pokud není jasné, kolik plánovaných (či „spíše plánovaných“) domácích porodů v Česku probíhá a za jakých podmínek, nelze věrohodně hovořit ani o jejich výsledcích (např. poranění, komplikace), ani o míře rizika, kterou s sebou nesou, a srovnávat je s porody vedenými ve zdravotnických zařízeních.

Třetím rysem diskuse o domácích porodech je pak skutečnost, že se často netýkají přímo domácích porodů, ale odkazují spíše k podmínkám porodnické péče. Nízkorizikové rodičky jsou v Česku v průběhu velké části svého těhotenství v péči gynekologa a zhruba osm až šest týdnů před porodem začnou docházet do zdravotnického zařízení podle své volby a zde následně porodí. Zhruba tři

dny po porodu je žena z porodnice propuštěna a po šestinedělí se opět dostává do péče svého gynekologa. Tento model je obecně kritizován z důvodu nízké kontinuity péče – pečující a ošetřující osoby se mění –, dále se upozorňuje na téměř „nepokryté“ období šestinedělí, kdy je péče věnována novorozencemu dítěti, ale ne matce. Soustředíme-li se specificky na péči poskytovanou v porodnicích, máme díky ÚZIS k dispozici kumulativní data o počtu jednotlivých výkonů, jako je počet porodů sekci nebo počet nástřihů [srov. ÚZIS 2017], a trendech, zároveň chybí údaje popisující péči v konkrétní porodnici. Absenci těchto – ideálně základně srovnatelných – dat pak kompenzují dílčí certifikáty a prohlášení porodnic, případně iniciativy občanského sektoru [srov. Aperio 2021], o stavu porodnictví v Česku toho ale komplexně víme velmi málo.

Důležitým parametrem diskuse je také situace porodních asistentek. Ty jsou ze zákona nelékařskou zdravotnickou profesí, k jejímuž vykonávání je třeba absolvovat vysokoškolské studium. Pro náš případ je důležitá situace tzv. komunitních porodních asistentek, která je dlouhodobě nejistá. Jako živnostnice jsou totiž závislé na registraci krajských úřadů, které nicméně v nultých letech rozsah registrací omezovaly. Pro jejich práci rovněž neexistují standardy, a proto nelze posoudit, zda svou práci a povinnosti vykonávají řádně, anebo ne. Konečně jsou komunitní porodní asistentky vystaveny od roku 2012 riziku postihu do výše až jednoho milionu korun při asistování u plánovaného domácího porodu, což je jeden ze způsobů, jak domácím porodům zamezit.

Posledním aspektem diskuse, který považujeme za dobré zmínit, je její historické pozadí. Oblast ženského reprodukčního zdraví byla v období socialismu silně normativně regulována a rozhodování o ženských tělech bylo plně a nezpochybnitelně v kompetenci zdravotních expertů [Lišková 2021]. V Česku je tedy třeba počítat se silnou tradicí důvěry v lékaře a jeho expertní řešení, a naopak s velmi slabým konceptem volby v kontextu zdravotní péče.

Data a metody

Pro využití konceptu societalizace na případ sporu o domácí porody jsme se rozhodly až v relativně pozdější části výzkumného projektu, kdy jsme za sebou měly kvantitativní obsahovou analýzu mediálních výstupů zaměřenou na mluvčí, přehled soudních sporů čerpající z mediální analýzy, diskurzivní analýzu expertních vyjádření relevantních aktérů² [srov. Durnová, Formánková, Hejzlarová

² Celkově šlo o 87 dokumentů od dvanácti různých profesních aktérů: Liga lidských práv (LLP), Česká ženská lobby (ČŽL), Hnutí za aktivní mateřství (HAM), Aperio, Unie porodních asistentek (UNIPA), Česká komora porodních asistentek (ČKPA), Česká asociace dul (ČAD), Pracovní skupina pro porodnictví, Česká lékařská komora (ČLK), Česká gynekologicko-porodnická společnost (ČGPS), Ministerstvo zdravotnictví ČR (MZd), Zdravotnická záchranná služba (ZZS).

Tabulka 2. Přehled celkového počtu mediálních výstupů v jednotlivých letech (n) a jejich výběru pro potřeby analýzy (N)

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
n	1	1	8	8	8	30	34	29	27	31	50	81	53
N	1	1	8	8	8	10	10	10	10	10	13	20	13

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Celkem
n	96	71	251	274	206	159	164	234	238	114	192	2 360
N	24	18	63	69	52	40	41	58	61	29	48	625

Zdroj: Autorky na základě údajů z *Newton Media Search*.

2021], několik expertních rozhovorů a intenzivní diskuse o různých aspektech sporu. Poté, co padlo definitivní rozhodnutí koncept societalizace využít, jsme se detailněji zaměřily na soudní a správní procesy, z nichž některé nebyly v mediálních výstupech popsány³, provedly další expertní rozhovory⁴ a snažily se na základě této sumy vědění určit jednotlivé fáze societalizace (problematické momenty a specifika využití v našem případě shrnujeme v závěru článku).

Jádrem našeho datasetu byly v souladu s Alexanderovou představou mediální výstupy publikované v letech 1996–2019 v českých médiích získané prostřednictvím databáze Newton Media Search. Jako katalogy zdrojů byly vybrány: Deníky a regionální tituly (regionální duplicity nezobrazovat); Oborové tituly; Televize a rozhlas (bez Ostatní); klíčovým slovem byl „domácí porod“. Pro výběr dat pro podrobnější analýzu byl zvolen algoritmus čtvrtiny objemu dat v daném roce, nejméně však deset jednotek (pokud $n > 10$). Celkově bylo analyzováno 625 mediálních jednotek. Zastoupení mediálních jednotek v jednotlivých rocích a velikost výběru pro analýzu ilustruje Tabulka 2.

Využily jsme dříve provedené kvantitativní obsahové analýzy [Dvořáková 2010], která se soustředila na mluvčí a dále na významy přítomné v jejich promluvách, kdy jsme sledovaly kategorie bezpečí, intimity a práva volby. Následně jsme podrobněji pročítaly celý dataset a deduktivně v promluvách identifikovaly přítomnost hodnot, o kterých Alexander [2018] hovoří jako o občanských. Díky tomu jsme následně s těmito významy pracovaly v souladu s interpretativní tradicí analýzy dokumentů [Schwartz-Shea, Yanow 2013] a zdokumentovaly tak nejen jednotlivé fáze, ale i „přepínání významového rejstříku“.

Co se týče konkrétního využití dat, tak u mediální roviny jsme využily datasetu mediálních výstupů, u legislativně-soudní roviny jsme využily mediální výstupy a v menší míře také expertní stanoviska a odvozeně dohledané rozsudky a expertní rozhovory, u expertní roviny jsme opět primárně pracovaly s mediálními výstupy a sekundárně s expertními stanovisky a expertními rozhovory a u veřejněpolitické roviny jsme kromě mediálních výstupů využily také expertních stanovisek, expertních rozhovorů a také veřejněpolitických dokumentů.

Doplňme, že sám Alexander [2018] nenabízí příliš opor pro analytické uchopení svého konceptu a soustřeďuje se spíše na obecnou dynamiku societalizace než na nuance toho, jaký typ dat je pro jeho koncept relevantní nebo jakým způsobem je žádoucí dataset ohraničit.

³ Velký dík patří Vendule Mezeiové za pečlivou korekturu a rešerše.

⁴ Celkově jsme měly k dispozici sedm expertních rozhovorů, které jsme pořídily se členy pracovních skupin (3), advokáty (2), zástupci občanského sektoru a lékaři.

Proces societalizace v případě sporu o domácí porody

V následující části jsou představeny jednotlivé fáze societalizace, ve kterých sledujeme soudně-legislativní rovinu (soudní pře, rozsudky a změny legislativy), veřejněpolitickou rovinu (vznik či zánik institucí) a mediální a expertní rovinu diskuse. K snadnější orientaci v dynamice sporu slouží Schéma 1, které odráží soudně-legislativní a veřejněpolitickou rovinu diskuse (pro přehled legislativy a rozsudků viz přílohu článku).

Počátky debaty (T1)

Perspektivou Alexanderovy strukturace je konec devadesátých let a počátek nul-tých let fázi T1, kdy podle Alexandra instituce nereagují na podněty ze strany občanské sféry.

Přestože občanská sféra formulovala nespokojenost se stavem porodnictví (viz dále), vyjádření lékařů v médiích prezentovala inovace a snahu o zlepšení péče:

Odpovědně mohu říci, že naše porodní sály jsou dobře vybaveny a vybavení neustále zkvalitňujeme. (...) Zvládli jsme dobře metodu porodu v epidurální analgezii. V naší lékárně na porodních sálech jsou ty nejmodernější léky, které v některých případech jsou k vedení porodu nutné. Trvalým procesem na porodnickém úseku je to, čemu se říká humanizace v porodnictví. Součástí tohoto projektu je i soutěž o titul Baby Friendly Hospital. Od příštího roku otevíráme znovu předporodní kurzy a cvičení těhotných. [primář jedné z regionálních porodnic in Mikešová 2001]

Za pozornost zde stojí fakt, že tyto posuny nebyly prezentovány jako výsledek tlaku občanské sféry, ale spíše jako vyjádření vnitřní ochoty instituce k proměně. Podobně jsou opatření představována jako „vstřícnější k rodičkám“, nikoli jako odpověď na jejich požadavky. Pro toto období bylo navíc typické rušení menších porodnic, případně hrozba jejich zrušení z důvodu nízkého počtu porodů, a tím i nerentability. Pro porodnice byl vstřícnější přístup jedním ze způsobů, jak obhájit svou existenci. Spíše než o občanský tlak šlo tak o vstřícná gesta vůči potenciálním klientkám. Tento ekonomický motiv je pak více či méně přítomen po celou dobu trvání sporu v závislosti na míře porodnosti a tlaku zřizovatele⁵.

Ze strany občanské sféry se v rámci této etapy jednalo o dílčí kroky menšího rozsahu, jako bylo např. brněnské setkání porodních asistentek a sester pracujících v gynekologických ordinacích v roce 2001, které formulovalo požadavek

⁵ Ilustrativní je případ Prahy, která má na svém území pět porodnic, z nichž ani u jedné není magistrát zřizovatelem a v jejímž okolí se velmi dobře „užívají“ několik „alternativních“ porodnic (Hořovice, Mělník, Neratovice, Rakovník).

zákonem definované role porodních asistentek a nové vzdělávací osnovy, nebo příběhy konkrétních žen, které se rozhodly pro plánovaný porod v domácím prostředí:

„Zbytečně často vás prohlízejí, musíte povinně podstoupit klystýr, holení, nepít, nejíst... A pak vás v podstatě přimějí родit zcela rutinně vleže na zádech, dítě tlačíte téměř do kopce. Žena by si měla vybrat polohu, která jí vyhovuje nejvíc,“ přehrává si své předchozí porody paní Jana. [Antonyová 1999]

Pokud hovořily porodní asistentky – v danou chvíli z pozice své profese, a nikoli z pozice advokátek žen –, tak relativně zdrženlivě:

„Problém tolik není v riziku komplikací, ale v tom, že nejsou pravidla pro porod doma,“ říká (Ivana Königsmarková – pozn. aut.). „Nemyslím, že porod doma je úplně dobrá volba. Hodně ale záleží na psychické pohodě ženy a té lze dosáhnout na bezpečném místě – doma.“ [Bártová 2002]

Skutečnost, že porodnictví jako instituce neakceptovalo připomínky ze strany občanského sektoru, zároveň neznamenal „ticho po pěšině“ v podobě absence konfliktů. Centrum aktivního porodu v nemocnici Bulovka, které fungovalo na principech péče porodních asistentek a tzv. přirozeného porodu, bylo v roce 2000 uzavřeno a tzv. přirozené porody byly v té době v Česku možné v soukromé Horské nemocnici ve Vrchlabí, která zároveň setrvale bojovala o smlouvu se zdravotní pojišťovnou. V témže roce proběhla médií zpráva o tom, že Ministerstvo zdravotnictví (MZd) podalo žalobu na Ivanu Königsmarkovou za nedovolené podnikání po plánovaném porodu doma, kdy se neodloučila placenta.

V roce 2004 pak poslanecká sněmovna schválila zákon o nelékařských profesích, který byl iniciován ministryní zdravotnictví Marií Součkovou o dva roky dříve a přinesl omezení práce porodních asistentek tím, že jim povolil pracovat výhradně pod dohledem lékaře. Občanská sféra zareagovala jednoznačně:

Jak dokazují průzkumy, poptávka po přirozeném porodu v České republice roste, a racionálně uvažující člověk by proto čekal, že jí bude vyhověno. Zvláště když specializované studie renomovaných týmů přinášejí stále nové důkazy o tom, že přirozený porod je pro zdravou ženu a dítě bezpečný a šetrný. Autoři návrhu zákona o nelékařských povoláních to však zjevně vidí jinak. A to i navzdory tomu, že dílo, které sepsali, je v rozporu s obdobnými předpisy platnými v EU i s úmluvami o lidských právech, které naše země podepsala. [Labusová, Ryntová 2002]

Z expertních rozhovorů vyplývá, že v souvislosti s touto legislativní změnou se přestaly – stranou mediální pozornosti – prodlužovat registrace tzv. komunitních porodních asistentek, které vykonávají svou činnost mimo zdravotnické zařízení. Jednalo se o dílčí správní rozhodnutí jednotlivých krajských úřadů, která neby-

la včas či vhodně rozporována, vinou čehož ztratila řada porodních asistentek oprávnění porody v domácím prostředí vést. Oprávnění k poskytování zdravotních služeb (resp. registrace podle zákona č. 160/1992 Sb.) typické komunitní porodní asistentky konce nultých let tedy neumožňovalo poskytování zdravotní péče během porodu, ale pouze před ním a po jeho skončení.

Mediálně je téma domácích porodů co do intenzity i polarizace postojů spíše marginální (srov. Tabulku 2).

Zesilování aktivit HAM a UNIPA, první soudní spory a „čekání na mrtvou“ (T2)

Fázi T2 popisuje Alexander jako formulaci požadavků ze strany občanské sféry, která argumentačně pracuje s pohrdáním právy ze strany institucí.

Jako její začátek lze vnímat léta 2006–2008, kdy se občanský sektor začal zřetelněji vymezovat vůči porodnickému systému. Poprvé se konal Světový týden respektu k porodu a v Praze se konala demonstrace organizovaná Hnutím za aktivní porod (HAM) a Uníí porodních asistentek (UNIPA), která je spojena s peticí „Za zlepšení služeb v českém porodnictví a za péči přátelskou a bezpečnou pro matku a dítě“, pod níž se sešlo 3 000 podpisů a která upozorňovala na:

- porušování platné legislativy – nerespektování práv rodičů ženy a po porodu obou rodičů coby zákonných zástupců dítěte
- nerespektování nejnovějších poznatků vědy plynoucích z odborných výzkumů, jež shrnuly v doporučení Světové zdravotnické organizace a Mezinárodní organizace za porodní služby pro matku a dítě / IMBCO
- zejména narušování procesu normálního porodu a důležité vazby mezi matkou a dítětem
- podávání zavádějících či neúplných informací
- diskriminace profese porodní asistentky, jejíž péče během normálního porodu je výzkumy hodnocena jako nejefektivnější. [Petice za zlepšení... 2008]

V roce 2006 se také rozběhla kauza pražského Porodního domu U Čápa, která byla v jistém smyslu paralelou k peripetiím registrací komunitních porodních asistentek zmíněným v rámci předchozí fáze. V lednu 2006 požádal porodní dům jako zdravotnické zařízení o oprávnění k poskytování zdravotních služeb (resp. registraci) pražský magistrát, v říjnu téhož roku získal registraci jen částečnou. Proti zamítnutí žádosti v rozsahu oprávnění vést porody se však porodní dům u správních soudů nebránil – rozporoval pouze neudělení souhlasu s personálním a věcným vybavením a s druhem a rozsahem zdravotní péče poskytované nestátním zařízením k vedení porodů. Následovalo vyjádření ombudsmana a zrušující rozsudek Městského soudu v Praze. Soudní řízení však skončilo v březnu 2010 rozsudkem Nejvyššího správního soudu, jímž byla žaloba odmítnuta z důvodu její nepřijistnosti. Na výsledku se tedy mnoho nezměnilo – porodní dům

mohl podobně jako porodní asistentky poskytovat své služby před porodem a po něm, nikoli během něj.

Dalším případem zesilujícím kritické hlasy občanské sféry byla kauza „Hořovice“, jejímž základem nebyl domácí porod, ale „předčasné“ opuštění porodnice. V roce 2007 odešla čerstvá matka zhruba šest hodin po porodu i s novorozencem domů. Přesto, že tento postup (ne zcela standardní) dříve konzultovala s porodnicí, byla později téhož dne nucena se na základě nařízeného předběžného opatření se synem do porodnice vrátit (podle médií ji k tomu přiměly výzvy pracovníka soudu, sociální pracovnice a příslušníků policie, kteří jí vyhrožovali odebráním syna). Kauzy se chopila Liga lidských práv (LLP) a rozsudek Evropského soudu pro lidská práva (ESLP) shledávající porušení práva na soukromý a rodinný život stěžovatelů Hanzelkových padl v prosinci 2014 [Rozsudek senátu ESLP ze dne 11. 12. 2014 ve věci Hanzelkovi proti České republice, stížnosti č. 43643/10].

Zvyšující se napětí reflektovala i druhá strana konfliktu, která upozornila na možnou trestněprávní rovinu domácích porodů a na jejich rizikovost:

„Myslím, že se čeká na víc mrtvol. Ve chvíli, kdy při porodu doma zemře několik rodiček, tak snad konečně těm poblouzněným dámám dojde, že porod doma je hazard se životem,“ tvrdí prof. MUDr. Antonín Doležal, DrSc., nestor českého porodnictví, který za svůj život přivedl na svět desítky tisíc dětí. [Šíma, Hamplová 2008]

Obě strany si přály změnu – občanská sféra žádala přijetí svých požadavků, porodníci naopak chtěli, aby tlak na ně ustal a byla vyslána jasná zpráva, že experimenty v podobě porodů bez dozoru lékaře a bez nemocničního zázemí jsou hazardem se životem a nesmí se v nich pokračovat. Podnětem ke změně se pak skutečně stala tragická událost, a to ta z léta 2009, u které asistovala Ivana Königsmarková a při které nezemřela matka, ale (po dvaceti měsících života) dítě.

Toto soudní řízení s prominentní porodní asistentkou a prezidentkou UNI-PA Ivanou Königsmarkovou začalo v lednu 2011 a mělo silné mediální pokrytí. Königsmarková byla obžalována z těžkého ublížení na zdraví, a to na základě trestního oznámení, které podala porodnice v Podolí, kam dítě přivezla záchranná služba, a trestního oznámení podaného lékařem z ústřední znalecké komise MZd. Rozsudkem Obvodního soudu pro Prahu 3 byla v září 2011 porodní asistentka shledána vinnou z trestného činu ublížení na zdraví a byl jí uložen trest odnětí svobody v trvání dvou let s podmíněným odkladem na pět let a trest zákazu výkonu povolání porodní asistentky na dobu pěti let. Vedle toho byla odsouzena k úhradě náhrady škody ve výši 2,7 milionu Kč ve prospěch poškozené zdravotní pojišťovny. Právní zástupci Königsmarkové přitom upozorňovali, že většina důkazů navržených obhajobou byla zamítnuta, čímž došlo k bezprecedentnímu porušení ústavního práva na spravedlivý proces. V říjnu 2014 skončila tato kauza po pěti dalších rozhodnutích různých soudních instancí včetně Ústavního soudu usnesením Nejvyššího soudu, který konstatoval, že se nepodařilo prokázat pří-

činnou souvislost mezi postupem porodní asistentky a úmrtím dítěte. Jedním ze stěžejních argumentů obhajoby bylo přitom to, že v českém prostředí absentují standardy zdravotní péče pro zdravotnickou péči poskytovanou komunitní porodní asistentkou mimo zdravotnické zařízení, a tudíž nelze posoudit, zda při péči pochybila. Königsmarková se v následném soudním procesu (srov. „Königsmarková: náhrada“ viz Schéma 1) domohla odškodnění ve výši 870 000 Kč, naopak jí nebyla přiznána veřejná omluva.

Mediální pozornost věnovaná tomuto porodu a soudnímu procesu byla enormní (srov. Tabulku 2), převážně bulvární („*Obžaloba: Porodní bába zmrazila dítě!*“ [Kyclová 2011]) a relativně nekriticky sledující linii obžaloby. Mediální perspektivu proměnila až výrazná mobilizace občanské sféry, pro kterou byl soudní proces zásadním impulzem. Na podzim 2011 byla v reakci na vyhlášení rozsudku sepsána petice „Výzva za bezpečný porod“ pod záštitou České ženské lobby, která následně začala aktivně lobbovat za změnu legislativy ve prospěch žen, kterým nevyhovuje porod v porodnici, a komunitních porodních asistentek. Proběhl také happening na podporu Königsmarkové před budovou MZd. Vznikly webové stránky „Příběhy pro Ivanu“ [2011], které od prosince 2011 do února 2015 sepisovaly ženy, jimž Ivana Königsmarková nějakým způsobem vstoupila do života, a to po vzoru příběhů psaných pro perzekvovanou maďarskou porodní asistentku Agnes Ghereb. Daleko více než dříve se hovořilo o právní rovině porodů doma i právním rámci práce komunitní porodní asistentky, rozvoji rámce legality nahrávala také již dříve rozběhnutá kauza „Hořovice“, podobnou dikci rovněž využívaly výše uváděné petice. Nedlouho po podání žaloby na Königsmarkovou se rozběhly také další soudní případy, z nichž řadu iniciovaly naopak konkrétní občanky-roděčky vůči zdravotnickým zařízením nebo státu, a to s podporou neziskových organizací (kromě níže uvedených kauz např. spor s porodnicí v Motole o přidělení porodní asistentky pro domácí porod [srov. Surovcová, Tlachová 2011]). Nyní už to není stát a zdravotníci, kdo žene nepřijatelné chování druhé strany k soudu, ale je to občanská sféra, která volá k odpovědnosti stát a zdravotnická zařízení.

Kauza „Brněnská záchranka“ odstartovala v únoru 2010, kdy byla po neplánovaném (a tedy i neasistovaném) domácím porodu přivolána záchranná služba, která donutila matku a dítě k hospitalizaci proti vůli matky. V lednu 2011 podala dotčená matka zastoupená LLP žalobu na ochranu osobnosti, Krajský soud v Brně rozhodl v srpnu 2011 o tom, že zdravotnická záchranná služba musí zaplatit 50 000 Kč dítěti a 50 000 Kč matce jako náhradu nemajetkové újmy a omluvit se. Záchraná služba argumentovala tím, že dítě bylo prochládlé, v prepisech komunikace mezi lékařem a centrálou nicméně tato indikace pro převoz chybí (lékař nemluvil o tom, že by dítě bylo v ohrožení života, ale o tom, že matka odmítala převoz do porodnice). Kauza po mnoha peripetiích skončila v srpnu 2018, kdy Nejvyšší soud odmítl dovolání lékařů a potvrdil původní rozsudek, resp. v březnu 2019, kdy Ústavní soud odmítl ústavní stížnost ZZS. Případ byl velmi emotivní. Zatímco soud zdůraznil autonomii rodiče ve vztahu ke zdravotní

pěči (Michal Ryška, soudce Krajského soudu v Brně: „*Tímto byl tedy vyslán signál mezi zdravotníky, aby nedocházelo k nějakým příliš alibistickým a hyperprotektivním přístupům a aby pacienti či rodiče těch dětí byli považováni za partnery, nikoliv za objekty péče zdravotníků.*“ [Prima TV 2011]), zdravotníci se s takovým pojetím vztahu nechtěli smířit (Vladimír Dvořák, předseda České gynekologické a porodnické společnosti: „*Ten rozsudek je zpochybňován snad všemi lékařskými autoritami a myslím, že nepřinese nic dobrého.*“ [ibid.]). Druhým důvodem silných emocí bylo to, že lékař záchranky v průběhu procesu zemřel (podle výpovědí rodiny a kolegů na tom měl mít vinu stres vyvolaný soudním sporem), což posílilo také profesně silný narativ záchranářů: „*Tak jako on by postupoval každý z nás.*“ [Karásková 2011] Z podnětu záchranářů vznikla petice a v dubnu 2012 byl lékař in memoriam vyznamenán z rukou prezidenta Václava Klause.

Další podstatnou kauzou byla „Dubská a Krejzová“. Šárka Dubská, která porodila dítě doma bez odborné asistence, protože se jí nepodařilo domluvit péči porodní asistentky, ve stížnosti kritizovala stát za nejasnou legislativu a laxní přístup úřadů, kvůli kterému v kraji nebyly k dispozici porodní domy ani registrované porodní asistentky. Usnesením Ústavního soudu z února 2012 [usnesení Ústavního soudu ze dne 28. 2. 2012 ve věci sp. zn. Pl. ÚS 26/11] byla její stížnost z procesních důvodů odmítnuta, zároveň soud vyzval k zahájení „seriózní a odborné debaty“ o legislativní úpravě, která by respektovala právo na soukromý život a zohledňovala také práva dětí. V květnu 2011 podala paralelně Dubská stížnost proti České republice pro porušení práva na respektování soukromého a rodinného života k ESLP. V obdobné věci se u ESLP v květnu 2012 domáhala ochrany i Alexandra Krejzová, přičemž došlo ke spojení obou kauz. V případě Dubská a Krejzová vs. Česká republika rozhodl v prosinci 2014 pátý senát ESLP o tom, že zákaz poskytování zdravotní péče porodními asistentkami při domácích porodech v Česku neporušuje právo na soukromý a rodinný život rodiček. Stejně rozhodl v listopadu 2016 i velký senát ESLP [srov. rozsudek velkého senátu ESLP ze dne 15. 11. 2016 ve věci Dubská a Krejzová proti České republice, stížnosti č. 28859/11 a 28473/12].

Poslední kauzou této fáze je spor o zveřejnění analýzy, kterou si nechalo MZd vypracovat v roce 2009 a která se zabývá trestněprávní odpovědností rodičů v souvislosti s domácími porody. Kauzu iniciovala Zuzana Candigliota z LLP, která v roce 2010 adresovala MZd žádost o zpřístupnění této analýzy na základě práva na svobodný přístup k informacím. Poté co ministerstvo žádost odmítlo, podala Candigliota žalobu proti rozhodnutí k Městskému soudu v Praze, který ji zamítl a shledal žádost jako neoprávněnou. Po několika revizích zrušil v březnu 2017 Ústavní soud na základě ústavní stížnosti Candiglioty předchozí rozsudky Městského soudu v Praze a Nejvyššího správního soudu a věc vrátil k opětovnému přezkoumání postupu MZd. V prosinci 2017 byla celá věc vrácena MZd k dalšímu řízení.

Mobilizovala se též druhá strana sporu. Od roku 2010 bylo implementováno několik vyhlášek, které činnost komunitních porodních asistentek, resp. možnosti zdravotnické podpory během plánovaného domácího porodu dále regulovaly.

Jako první přišla vyhláška č. 221/2010 Sb., která vyžaduje, aby měly komunitní porodní asistentky stejné personální, věcné a technické vybavení jako na porodním sále v nemocnici. V těsném sledu následovalo přijetí zákona č. 372/2011 Sb., o zdravotnických službách a podmínkách jejich poskytování, a příslušná prováděcí vyhláška č. 92/2012 Sb., o požadavcích na minimální technické a materiální vybavení zdravotnických zařízení. Zákon č. 372/2011 Sb. uvádí, že každý poskytovatel zdravotních služeb – v tomto případě porodní asistentka – musí mít platné oprávnění, aby mohl poskytovat zdravotní služby. Při poskytování zdravotních služeb bez oprávnění hrozí porodním asistentkám pokuta až do výše 1 000 000 Kč. Zatímco ostatní okolnosti legislativních úprav týkající se kompetencí porodních asistentek byly médií opomíjeny, pokuta „milion korun“ byla dostatečně jednoduchým a silným sdělením, aby se jí dostalo patřičné mediální odezvy. Vyhláška stanoví podmínky pro poskytování zdravotní péče, které reálně nelze splnit mimo nemocnici. Dalším podstatným dokumentem je pak vyhláška č. 55/2011 Sb., o činnosti zdravotnických pracovníků a dalších odborných pracovníků, která stanovuje činnosti, které porodní asistentka může vykonávat. Paralelně se soudním líčením s Königsmarkovou, které mělo vynést rozsudek v jejím konkrétním případě (a podle lékařů ji shledat vinnou a potrestat), byla ze strany porodnictví artikulována omezení, která měla komunitní porodní asistentky zastrážit systémově.

Fáze T2 je tedy charakteristická silným mediálním pokrytím a celkově větší intenzitou akcí a protiakcí; situace je naléhavá pro obě strany a obě se snaží maximálně se mobilizovat, aby ve sporu zvítězily. Lékaři sázejí v této fázi na represii, kterou jsou schopni díky svým kontaktům s exekutivou relativně rychle prosadit, občanská sféra jde cestou soudních sporů a mobilizace širokého okruhu sympatizujících. Další vývoj, který jsme se rozhodly ohraničit roky 2012–2013, pak přinesl jak polohy částečně přijímající požadavky občanské sféry, tak upevňování pozic ze strany porodnictví jako instituce. Ještě než se mu budeme věnovat, zaměříme se detailněji na „významové přepínání“, které je podle Alexandra [2018] součástí fáze T2.

„Přepínání významového rejstříku“ (T2)

„Přepínání významového rejstříku“ („code switching“) obnáší proměnu způsobu, jakým se o domácích porodech vede diskuse ve veřejném prostoru. Toto přepínání neprobíhá na jedné rovině, kdy by bylo možné velmi zjednodušeně říci, že se např. proti diskurzu medicínské expertizy staví diskurz lidských práv, kde ten druhý nabývá převahy. Je-li pro Alexandra veřejná diskuse souborem významů a hodnot, z nichž tyto významy čerpají, pak je třeba se analyticky zaměřit na širší předivo této diskuse a popsat dynamiku změn, kdy se jednotlivé významy posouvají, rozrůžňují a konkurují si.

V průběhu celého sporu o domácí porody byli stabilním a do značné míry dominujícím elementem mediální debaty lékaři, a to jak zainteresovaní gynekologové a porodníci, tak lékařské celebrity jiných lékařských oborů (např. Pirk,

Pafko, Zima). Z celkově analyzovaných 625 článků, z nichž ve 448 hovoří nějaký aktér, je ve čtvrtině případů jediným mluvčím právě lékař a v další čtvrtině je jedním z více mluvčích, kteří se k problematice domácího porodu vyjadřují. Celkově tedy lékař dostává slovo skoro v každém druhém mediálním výstupu, ve kterém vznikne prostor pro mluvčího. Dominance lékařů v mediální diskusi znamená mimo jiné to, že jejím výchozím bodem jsou hodnoty bezpečí a expertizy. Občanská sféra je pak v procesu societalizace a zejména „přepínání významového rejstříku“ nucena obsah těchto hodnot dekomponovat a zpochybnit.

Hegemonie lékařů byla narušena až se začátkem soudního procesu s Ivanou Königsmarkovou, kdy začali v médiích častěji promlouvat právníci, zejména LLP. Zatímco v nultých letech nebyli aktivními mluvčími vůbec nebo vždy jen v jednom mediálním výstupu ročně (v letech 2001, 2005, 2009 a 2010), od roku 2011 jsou stabilními účastníky debaty (v letech 2011–2013 dokonce účastníky výraznými), kteří s sebou přinášejí důraz na občanská práva a obecně občanské hodnoty. Jako tyto hodnoty Alexander označuje (nikoli jako taxativní, ale spíše ilustrativní výčet) přímost, racionalitu, otevřenost, nezávislost, spolupráci, participaci a rovnost a obecně hodnoty související s demokracií a jejím chodem, naopak jako neobčanské uvádí hodnoty jako podvádění, hysterie, závislost, utajování, agrese, hierarchie a nerovnost [Alexander 2018: 2].

V případě českého sporu o domácí porody jsme identifikovaly pět hodnotových sporů, na jejichž půdorysu probíhala snaha o „přepínání významového rejstříku“ a které odrážejí hodnoty uvedené výše. Typické přitom je, že v tomto vyjednávání nejde o pro a proti, ale o snahu najít pro svou pozici prostor i v argumentech protistrany.

Základním konfliktem ve sporu o domácí porody je příznačně konflikt o relevanci této diskuse. Jednotliví lékaři se sice hojně vyjadřují v médiích, porodnictví jako instituce je ale spíše zdrženlivé až odmítavé. ČGPS vydala k celé věci pouze jedno prohlášení – jak v e-mailové komunikaci z ledna 2019 napsal mluvčí ČLK, na dotazy médií či prosby o vyjádření ve věci domácích porodů ČLK odpovídá, ale „(d)alší tiskové zprávy netvoříme. Vycházíme vždy z tohoto stanoviska.“ Příznačné jsou jak průběh pracovních skupin (viz dále), tak např. domněle přesvědčivé shrnutí jednoho z prominentních lékařů:

Snažil jsem se jim (militantním porodním asistentkám – pozn. aut.) postavit čelem v diskusi, přestože jsem věděl, že debata nemůže skončit mým úspěchem. Na mou otázku „Vy byste chtěla riskovat domácím porodem zdraví svého dítěte?“ zněla odpověď „Ano!“ V tu chvíli končí zdravý rozum a smysluplná diskuse. [Šimůnková 2019]

Zatímco pro porodnictví diskuse pozbývá smyslu, pro občanskou sféru je v širokém slova smyslu jednou z nejsilnějších opor. Kromě řady tiskových zpráv ji občanská sféra realizuje jak na úrovni soudní a správní, tak na úrovni veřejněpolitické na půdě pracovní skupiny pro porodnictví (viz dále).

Dalším hodnotovým sporem je spor o férovost, a to jak na úrovni diskuze, tak na úrovni meritorní. Ilustrací tohoto sporu je kauza „Analýza MZd“, kde se občanská sféra odvolává na hodnotu transparentnosti; po stejné linii kritizuje také nedostatečný sběr a publikování dat o zdravotnických výkonech na úrovni porodnic [Hořejší 2020]. Porodnický establishment kritizuje manipulaci rodiček: *„Zásadně nesouhlasíme s mylným informováním těhotných žen a jejich partnerů na předporodních kurzech vedených některými soukromými porodními asistentkami, které propagují porody v domácnosti bez osvětlení jejich rizika oproti porodům vedeným ve zdravotnickém zařízení“* [Odborné stanovisko... 2013] a pravdivost některých vyjádření občanské sféry [srov. vyjádření ZZS vs. vyjádření UNIPA in Nováček 2017]. Na strunu férovosti ve smyslu odpovědnosti za své jednání a do určité míry i systémovosti hrají také politici, když tvrdí, že s volbou porodu doma musí být spojena i (finanční) odpovědnost za případné následky [Šťastný 2012]; druhá strana volá po férovém nastavení podmínek pro práci komunitních porodních asistentek a jejich začlenění do systému.

Třetí konfliktní linií je racionalita. Porodnictví zpochybňuje relevanci prostranství tím, že porod doma vykresluje jako kulturní volbu, pro kterou se rozhoduje zanedbatelné množství sebestředných, rozmazlených a obecně nekompetentních žen (*„Porod doma, to je něco jako náboženství. Je to takový adrenalinový prožitek. Ty ženy jsou natolik zahleděny do sebe a sobecky ignorují rizika pro novorozence a samozřejmě zlehčují i rizika pro ně samé.“* [Caldá in ČRo Radiožurnál 2014]) – k tomu do značné míry přispívají i média, která ženám, jež se rozhodly pro porod doma, v podstatě nedávají prostor k vyjádření. Občanská sféra naopak sází na argumenty evidence, zahraničních zkušeností a pravidel, kterými se snaží tomuto vykreslení oponovat.

Další hodnotový spor se odehrává na ose „argumentace autoritou a reputací“ vs. „argumentace vědou“. Česká gynekologicko-porodnická společnost (ČGPS) využívá ve svém Odborném stanovisku – jediném oficiálním za celou dobu sporu – argumentaci oběma těmito hodnotami:

Díky dlouhodobě vypracované a průběžně aktualizované organizační struktuře perinatální péče se české porodnictví se svými výsledky řadí mezi nejvyspělejší země světa. (...) Česká republika by tak ztratila kredit státu s vynikajícími výsledky v perinatologii srovnatelnými s nejvyspělejšími zeměmi světa. (...) ČGPS označila plánovaný porod mimo zdravotnické zařízení za postup v rozporu se současnými dostupnými poznatky lékařské vědy, tj. non lege artis. [Odborné stanovisko... 2013]

Občanská sféra pak argumentuje výsledky zahraničních studií a systematických přehledů Cochrane, kde se shromažďují a vyhodnocují analýzy s cílem poskytnout oporu pro medicínu založenou na důkazech [LLP 2014]. Významový rejstřík toho, co jsou ve veřejné diskusi relevantní data, tedy občanská sféra rozšiřuje – zpochybňuje autoritu ČGPS prostřednictvím upozorňování na parametry péče, které ČGPS či ÚZIS systematicky sledovat neumějí (např. mateřská mortalita),

Schéma 1. Vývoj sporu o domácí porody: legislativní, soudní a veřejněpolitická rovina

Legislativa

Zákon č. 160/1992 Sb., o zdravotní péči v nestátních zdravotnických zařízeních (účinnost od 4/2012)

Zákon č. 96/2004 Sb., o nelékařských zdravotnických povoláních (účinnost od 4/2004)

Vyhláška Ministerstva zdravotnictví č. 221/2010 Sb., o požadavcích na věcné a technické vybavení zdravotnických zařízení (účinnost od 9/2010 do 4/2012)

Zákon č. 372/2011 Sb., o zdravotních službách a podmínkách jejich poskytování (účinnost od 4/2012)

Vyhláška Ministerstva zdravotnictví č. 55/2011 Sb., o činnosti zdravotnických pracovníků a dalších odborných pracovníků (účinnost od 4/2012)

Vyhláška Ministerstva zdravotnictví č. 92/2012 Sb., o požadavcích na minimální vybavení zdravotnických zařízení (účinnost od 4/2012)

Vyhláška Ministerstva zdravotnictví č. 421/2013 Sb., kterou se mění vyhláška Ministerstva zdravotnictví č. 134/1998 Sb., kterou se vydává seznam zdravotních výkonů s bodovými hodnotami, ve znění pozdějších předpisů (účinnost od 1/2014)

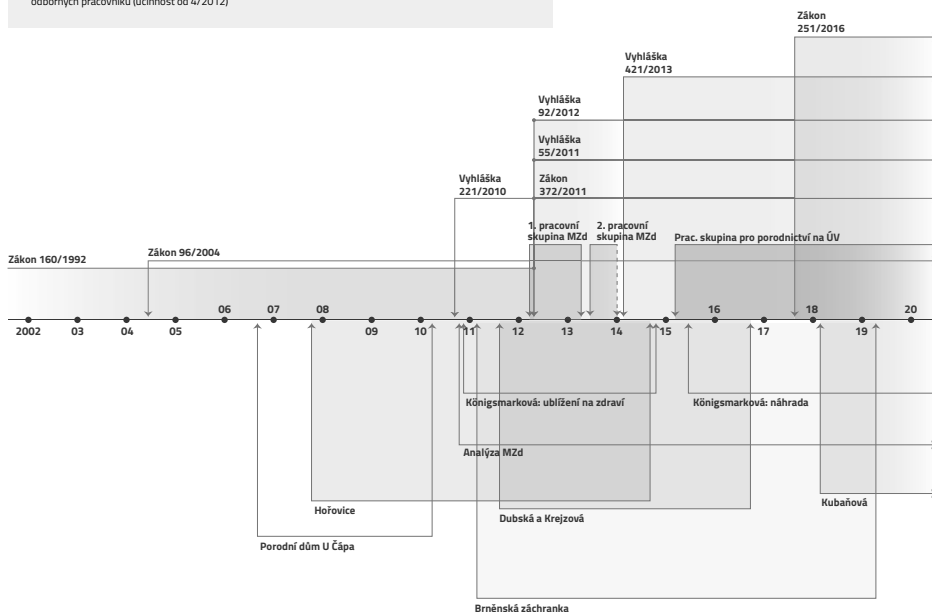
Zákon č. 251/2016 Sb., o některých přestupcích (účinnost od 7/2017)

Pracovní skupiny

První pracovní skupina pro porodnictví na MZd (3/2012 – 3/2013)

Druhá pracovní skupina pro porodnictví na MZd (4/2013 – pravděpodobně konec roku 2013)

Pracovní skupina pro porodnictví na ÚV (09/2013 – funguje stále)

Soudní procesy

Kauza „Königsmarková“: ublížení na zdraví (soudní řízení) (1/2010 – 10/2014)

Kauza „Königsmarková“: náhrada ušlého zisku a náhrada nemajetkové újmy za trestní stíhání (soudní řízení) (5/2015 – 5/2021)

Kauza „Kubaňová“ (správní řízení) (2/2018 – zatím neukončeno)

Kauza „Analýza MZd“ (soudní řízení a správní řízení) (10/2010 – zatím neukončeno)

Kauza „Dubská a Krejzová“ (soudní řízení) (7/2011 – 11/2016)

Kauza „Porodní dům U Čápa“ (správní řízení a soudní řízení) (8/2006 – 3/2010)

Kauza „Brněnská záchranka“ (soudní řízení) (1/2011 – 3/2019)

Kauza „Hořovice“ (správní řízení a soudní řízení) (10/2007 – 12/2014)

a do veřejné diskuse vnáší perspektivu zahraničních systémů péče a jejich výsledků a systematické přehledy podléhající hodnotám vědy (transparentní metoda, oponentura apod.). Institucionálně pak občanská sféra rozšiřuje rejstřík autorit o Světovou zdravotnickou organizaci (WHO) [LLP 2013].

Nejsilnějším argumentačním instrumentem v rukách občanské sféry je pak právo volby, o které se opírá v soudních a správních řízeních, které iniciuje a jejichž výsledky jsou pro dotčené instituce závazné. Porodnictví toto právo veřejně nezpochybňuje, ale relativizuje jej poukazem na právo dítěte:

Na druhou stranu, ten, jehož hlas slyšet není, je nenarozené dítě. A právě kvůli absenci názoru dítěte by zde měla být společnost, nejlépe ta odborná, která je schopna v zájmu dítěte objektivně zhodnotit všechna rizika a převzít odpovědnost v poskytnutí potřebné péče. [Krámská in Porod-doma.cz]

a rovněž právo na informovanou volbu (viz výše). Právě aktualizaci významu práva volby považujeme za nejvýraznější projev „přepínání významového rejstříku“, protože na rozdíl od výše zmíněných konfliktů různých významů má občanská sféra v tomto případě jednoznačně navrch.

Můžeme uzavřít, že porodnictví (ČLK, ČGPS, ZZS, lékaři a porodní asistentky pracující v porodnicích⁶) při obhajobě své pozice argumentuje občanskými hodnotami (vědecké poznání, racionalita) a proti změnám hovoří za využití neobčanských hodnot. Porod doma se snaží vykreslit jako volbu nevědeckou, záměrně neinformovanou (ze strany porodních asistentek) či ignorující podstatné souvislosti porodu jako obtížně předvídatelného procesu (ze strany rodiček), neodpovědnou (vůči dítěti, zdravotníkům a celé společnosti), marginální a nezasluhující si vážnější pozornosti. Občanská sféra usilující o změnu naopak zdůrazňuje hodnoty jako zabezpečení práva volby jedince a její začlenění do systému, transparentnosti a diskuse. Porod doma popisuje jako volbu, která je legitimní a při dodržení předem daných podmínek (konkrétní anamnéza rodičky, návazná péče) bezpečná. Přepínání významového rejstříku se v případě sporu o domácí porody realizuje v diskusi o hodnotách a jejich různých významech – výraznými hybateli jsou v tomto případě občanská sféra a soudy (zejména ty vyšší instance).

Nástup LLP, solidarita a senzitivita (T3)

V průběhu T3 byla zřetelná dynamika, která vedla ke změnám žádoucím ze strany občanského sektoru. Do této fáze spadá v první řadě zřízení pracovní skupiny na MZd a následné zřízení pracovní skupiny na Úřadu vlády. V reakci na vy-

⁶ Porodní asistentky pracující v porodnicích příliš často v médiích nevystupují, a pokud ano, tak hovoří v podobném duchu jako ostatní zástupci instituce porodnictví. Komunitní porodní asistentky naopak vnímáme jako součást občanské sféry.

hrocenou situaci po soudu s Ivanou Königsmarkovou inicioval tehdejší ministr zdravotnictví Leoš Heger v březnu 2012 vznik pracovní skupiny pro porodnictví, jejíž ambicí bylo diskutovat možnosti změny postavení porodních asistentek v systému péče o rodičku a dítě a možnosti zřízení porodních domů. Kombinace nastolené agendy a sestavy lékařů, zástupců zdravotních pojišťoven, porodních asistentek, dul a LLP však byla natolik třaskavá, že na druhou schůzku pracovní skupiny v červnu 2012 již lékaři (na rozdíl od ostatních stran) nedorazili. V březnu následujícího roku tak byla skupina rozpuštěna, aby hned v dubnu byla svolána nová pracovní skupina, tentokrát bez zástupců alternativ. Bezprostředními výsledky práce této nové pracovní skupiny při MZd bylo zařazení výkonu „porod vedený porodní asistentkou při supervizi lékaře“ na seznam proplácených zdravotních výkonů (věcně jde o posílení kompetencí porodních asistentek v porodnicích) a dohoda na tom, co je ambulantní porod a že je možné propustit matku a dítě dříve než po 72 hodinách. Tento akt lze vnímat jako jistou protiváhu represím z předchozí fáze, které jsou adresovány komunitním asistentkám – nyní činí porodnictví vstřícné kroky jak vůči porodním asistentkám pracujícím v nemocnicích, tak vůči rodičkám.

Pracovní skupina pro porodnictví vznikla také na Úřadě vlády, a to v reakci na vymístění disidentních hlasů z pracovní skupiny na MZd. Její vznik iniciovalo usnesení Rady vlády pro rovnost žen a mužů v září 2013, reálně začala skupina fungovat začátkem roku 2015. Pracovní skupina je platformou sdružující široké spektrum aktérů z řad poskytovatelů zdravotní péče, akademického prostředí, pojišťoven a organizací občanského sektoru. Vzhledem ke svému postavení pracuje tato skupina kontinuálně a formuluje podněty k oblasti porodnictví (např. změny sběru a publikování dat) či diskutuje a připomínkuje nové iniciativy (např. centrum porodní asistence). Výsledky práce skupiny nejsou tak zjevné jako v případě pracovní skupiny na MZd, ale přidanou hodnotou je kromě množství dílčích podnětů také dlouhodobá diskuse.

Dominantním aktérem této fáze se stala LLP, která stála za velkou částí soudních procesů („Hořovice“, „Analýza MZd“, „Brněnská záchranka“, „Dubská a Krejzová“). Podstatné byly i nadále aktivity České ženské lobby, HAM, UNIPA, Aperio a dalších, vznikaly zároveň i koordinované iniciativy s nápaditými kampaněmi [např. „Jak jinak“ 2014].

Kromě podpůrných aktivit, zmíněných již v předchozí podkapitole, znamenaly soudní procesy další růst solidarity. Vznikla řada informačních a podpůrných skupin v prostředí sociálních sítí (např. „Porodit s láskou“ nebo „Porod v domácím prostředí“ na Facebooku), kde ženy sdílejí své zkušenosti, radí si v praktických oblastech a vzájemně si poskytují ujištění a podporu, ale leckdy i materiální pomoc. Rostla také citlivost vůči tématům porodnického násilí či bezpečného porodu a volba plánovaného porodu v domácím prostředí se postupně dostala do veřejného prostoru jako možnost sice okrajová, ale přijatelná.

Rozsudky v jednotlivých soudních řízeních byly víceméně souhlasné, nikoli však spektakulární. Kauza Hořovice skončila přitakáním názoru stěžovatelů,

kteří nicméně u ESLP nevysoudili odškodnění, ale pouze úhradu soudních výloh. Kauza „Brněnská záchranka“ skončila po osmi letech přiznáním odškodnění stěžovatelce. Stejně tak dal Ústavní soud za pravdu stěžovatelce v případě zveřejnění analýzy MZd. Kauza Dubská a Krejzová skončila jako jediná zamítnutím, ale zároveň si rozhodnutí ESLP vyložilo i MZd tak, že „po detailním seznámení se s obsahem rozsudku pečlivě zváží, jaká opatření je na místě do budoucna přijmout s cílem zlepšit péči o české rodičky a novorozence, a předejít tak dalším obdobným soudním sporům“ [Zdravotnické noviny 2016]. Požadavkům občanské sféry tedy soudy po relativně delších procesech přitakaly, nebo je alespoň podpořily v intenci jejich požadavků.

Obrana statu quo (T4)

Na rozdíl od fáze tři dalo ve čtvrté fázi porodnictví najevo, že nedá svou kůži lacině a že ústupky nabízené v T3 nemohou být automaticky vnímány jako absolutní přistoupení na požadavky občanské sféry.

První z takových událostí je vydání expertního stanoviska České lékařské komory (ČLK) z března 2012, které bylo jediným oficiálním vyjádřením ve věci domácích porodů a využívá jej i ČGPS. Dikce tiskové zprávy je poměrně jednoznačná: „Jedinou zárukou řádného a bezpečného vedení porodu ‚lege artis‘ způsobem je v současnosti porodní sál, který je vybaven pro stanovení diagnózy a řešení náhle vzniklých komplikací před porodem, během porodu i v poporodním období.“ [Odborné stanovisko... 2013]

Za další demonstraci síly lze považovat průběh práce pracovní skupiny na MZd, kdy si lékaři vynutili ukončení původní sestavy aktérů a byli ochotni diskutovat až bez zástupců výrazných alternativ a o omezenějším spektru možností (podrobněji viz dříve).

Výraznou mediální postavou brojící proti domácím porodům byl porodník Antonín Pařízek, který se k situaci opakovaně vyjádřil v tom smyslu, že domácí porody nejsou otázkou gynekologů-porodníků, ale především zdravotnické záchranné služby a politiků (přesto jsou pověstné jeho obsáhlé prezentace na toto téma). Tento bonmot do jisté míry vystihuje výměnu aktérů v této fázi. Lékaři si na kauze Königsmarková, kterou iniciovali, ověřili, že soudní procesy nejsou cestou k úspěchu, vydali výše uvedenou tiskovou zprávu, přispěli ke změně legislativy a manifestovali svou pozici v rámci ministerské pracovní skupiny. Popisovaný stav, přestože nebyl ideální, byl pro lékaře pravděpodobně přijatelný.

Zatímco ve fázi T2 „čekali na mrtvou“ lékaři, ve fázi T4 jejich roli přebrali záchranáři, které citelně zasáhla kauza „Brněnská záchranka“, a to jednak na rovině věcné a soudní, ale do velké míry i na rovině emotivní:

To, co se stalo v Brně, kdy náš čtyřicetiletý kolega zemřel, byl utrápen, protože ho vláčeli po soudech kvůli tomu, že porušil jakási lidská práva, když vzal dítě, které

strávilo několik dalších dnů po porodu v inkubátoru, a ta organizace za to byla odsouzena, to mi připadá tak strašně absurdní, že od té doby tak radikálně vystupujeme. [Martin Houdek, šéf středočeské ZZS in Zahradnická 2017]

Ve svých tiskových zprávách, jejichž dikci do velké míry přebírají média, svědčí záchranáři o své profesionalitě a o obecně vypjatých (i osobně prožívaných) okamžicích domácích porodů (viz odkaz na tweet jednoho ze záchranářů: „*Lidi, vy...rte se na domácí porody! Já fakt nechci jezdit na zbytečně mrtvé děti!!! Brečet až o samotě v sanitce.*“ [Klenovič 2019]). Jako odraz kauzy „Brněnská záchranka“ lze vnímat i zpřísnění přestupkového řádu (srov. zákon č. 251/2016 Sb., o některých přestupcích, podle kterého se přestupek „*vztahuje i na případy, kdy nedopadne dobře domácí porod a matka pak brání záchrance, aby ohroženého novorozence odvezla do nemocnice*“ [Surmanová 2016]).

Fáze T3 a T4 probíhaly do velké míry souběžně – média dávala prostor jak zprávám a stanoviskům lékařů, resp. ZZS, tak občanské sféře. Ukazuje se, že u komplexnějších sporů pravděpodobně není možné postihnout jeden vztah akce a „zpětného rázu“, který tato akce vyvolá, ale že těchto vztahů, prostřednictvím kterých se celý systém blíží rovnováze T5, je celá řada (viz samostatná dynamika kauzy „Brněnská záchranka“ sestávající z rozhodnutí soudu, které dává za pravdu matce, a na druhé straně ocenění zemřelého lékaře, razance mediálních výstupů a zpřísnění přestupkového řádu).

Nové pozice (T5)

Pátá fáze Alexanderova konceptu je charakterizována jako relativně stabilní stav, kdy jsou požadavky obou sfér v nějaké podobě nasyceny; lze říci, že je tento stav podobný T1. Neznamená to, že nedochází k výbojům – jen se mírní intenzita konfliktu a nerýsuje se žádná změna významového rejstříku. Aktéři ohledávají své nové role, zabydlují se v nich a zjišťují jejich možnosti.

Ve fázi T5 je patrná i obměna aktérů, která také přispívá k vychladnutí konfliktu. Novým a relativně respektovaným aktérem se stává Asociace pro porodní domy a centra (APODAC), jejíž ambicí není primárně vytvoření právního rámce pro domácí porody, ale vytvoření mezistupně mezi asistovaným domácím porodem a porodem vedeným v porodnici. Toto úsilí vytváří podle expertů příležitost testovat relativně nové kompetence porodních asistentek, kterými je samostatné vedení porodu při supervizi lékařem, a v případě, že se v kontrolovaných podmínkách a na vzorku nízkorizikových rodiček osvědčí, bude to další argument a krok k vedení porodu bez lékařské supervize. Na jaře 2019 začal v tomto smyslu fungovat pilotní projekt Centra porodní asistence v pražské Fakultní nemocnici Bulovka.

V této fázi rovněž probíhá kauza „Kubaňová“, která se týká porodní asistentky Hany Johanky Kubaňové. S tou zahájil v únoru 2018 Krajský úřad Stře-

dočeského kraje řízení o přestupku z důvodu nedostatečně vedené dokumentace a následně za neoprávněné poskytování zdravotní péče u domácích porodů (reálně nedošlo k žádnému ublížení na zdraví ani u matek, ani u novorozenců). V červnu 2018 pak krajský úřad rozhodl o pokutě 120 000 Kč za vedení domácích porodů. Kubaňová se za podpory a silné mobilizace veřejnosti [Podpora Johance 2021] odvolala u MZd, které v listopadu 2018 zrušilo rozhodnutí krajského úřadu pro nedostatek důvodů a vrátilo věc k novému projednání. V říjnu 2020 rozhodl úřad podruhé a Kubaňové za neoprávněné poskytování zdravotní péče u domácích porodů udělil pokutu ve výši 80 000 Kč. Proti rozhodnutí se Kubaňová odvolala k MZd, které dosud nerozhodlo. Jakkoli nejde o zanedbatelnou kauzu, nezdá se, že mělo jít o exemplární či přímo likvidační potrestání.

Přesto lze ve fázi T5 u porodnické kontroverze spatřovat i potenciálně nestabilní momenty. Prvním je snaha o ustavení Komory porodních asistentek – senátní návrh byl poprvé projednán v červenci 2020. Tato komora může znamenat jak přínos v podobě stanovení podmínek pro výkon zdravotní péče (mj. i na úrovni komunitních porodních asistentek), a to ne v podobě materiálního vybavení, ale znalostí a zkušeností. Stejně tak se ale může směr úvah o komunitní porodní asistenci zarazit na základě samosprávných rozhodovacích procesů, protože většinu v komoře budou mít porodní asistentky pracující v porodnicích. Druhým momentem jsou záchranáři, u kterých není zřejmé, zda je uspokojilo zpřísnění přestupkového řádu a jakou váhu a potenciál mají jejich dramatická mediální prohlášení.

Pro posledních několik let je pak příznačný nárůst vyjádření celebrit na téma domácích porodů. Kromě těch, které se k domácím porodům staví odmítavě, je tu i řada jiných (např. Abbasová, Dusilová, Khousnoutdinova, Krejčíková, Ruml, Šichtařová), které porod v domácím prostředí zvolily, a další známé osobnosti, které se pozitivně vyjadřují např. ke zřízení porodních domů. Téma je stále polarizující, ale zároveň je patrné, že v českém veřejném prostoru už je prostě příliš mnoho lidí, pro které je domácí porod relevantní možností.

Závěr

Více než dvě dekády diskusí a „bojů“ o možnost porodit doma jsme se snažily uchopit v celku a zároveň při zahrnutí všech relevantních detailů. Úvodní fázi představující tzv. ustálený stav charakterizuje obhajoba statu quo ze strany lékařů a menší protesty, které ale nedosahovaly takové intenzity, aby se o podobě porodnictví diskutovalo jako o politickém problému. Šlo v principu o profesní spor. Ve chvíli, kdy se do povědomí veřejnosti skrze média dostávají kauzy „Königsmarková: ublížení na zdraví“ a „Dubská a Krejzová“ (a řada dalších), nastává přepínání významového rejstříku. Začalo se hovořit o občanských a lidských právech a o nutnosti státu chránit práva rodičů a debata o volbě místa porodu se stala vyjednáváním o tom, zda a jak začlenit individuální práva do kolektivních

hodnot společnosti. Jednotlivé hodnoty pak byly předmětem debaty s různou mírou úspěšnosti. Demokratický imperativ diskuse lékařský establishment odmítl – např. formou jednoho tiskového prohlášení, kterým byla z jejich pohledu věc vyřešena na léta dopředu, nebo odmítnutím účasti v pracovní skupině, kde by museli sedět se svými oponenty u jednoho stolu. Hodnota vědeckého poznání a medicíny postavené na důkazech byla také vyjednávána obtížně. Zatímco lékaři trvali na vynikajících výsledcích českého porodnictví, občanská sféra upozorňovala na děravá data českých statistik a výsledky zahraničních studií. Nejúspěšněji se pak konečně v kontroverzi podařilo prosadit hodnotu lidských a občanských práv, a to prostřednictvím soudů.

Alexanderův koncept societalizace nám umožnil vyprávět příběh, který v mnohém přesahuje rámec veřejné diskuse o domácích porodech. Příběh této kontroverze lze totiž číst i jako příběh o aktivizaci občanské sféry, který v české akademické debatě chybí. Toto čtení má potenciál překročit narativ o nerozvinuté postkomunistické občanské společnosti, kde stát paternalisticky dohlíží nad životy svých občanů a občanská sféra se jen s velkými obtížemi snaží zabránit nejhoršímu. Na průběhu sporu o domácí porody je patrný jednak posun k hodnotám transparentnosti, vědy, volby a racionality, resp. jejich významové posuny směřující k liberálně demokratickému pojetí jedince a jeho svobody volby, a jednak proměna pozice aktérů občanské sféry. Zatímco v nultých letech se jejich činnost soustředila na svépomocné aktivity, postupně tito aktéři adresovali rozhodovatelům výzvy ke změně a v půlce desátých let byli přizváni k diskusi a tvorbě politik v rámci etablovaných struktur. Úspěchem je rovněž rostoucí potenciál mobilizovat veřejnost a s ním související širší společenská akceptace tématu. Právě možnost konceptu societalizace analyzovat různé formy a dynamiky aktivizace občanské sféry se jeví jako přínosná pro budoucí sociologický výzkum společenských kontroverzí v Česku. Podstatné je rovněž to, že societalizace umožňuje analyticky uchopit i spory označované jako kulturní války, protože se umí soustředit na jejich významovou strukturu.

Co se týče potenciálu Alexanderova konceptu coby analytického rámce společenských kontroverzí, ukázala naše aplikace jak jeho přínosy, tak některé jeho limity.

Alexander pojmenovává jednotlivé fáze societalizace T1–T5 a implicitně tak odkazuje na jejich časovou posloupnost. V našem případě, který je jednak komplexnější než ty, se kterými pracoval Alexander, a jednak odráží českou realitu soudních sporů, které trvají i několik let, se ale fáze nutně částečně překrývají, případně se realizují paralelně. Přepínání významového rejstříku, které Alexander situuje do T2, trvá v našem případě delší dobu a je v podstatě souběžné s distribucí benefitů, resp. restrikcí vůči občanské sféře.

Dalším nejednoznačným momentem je zpracovávání „živých“ kontroverzí. Shromáždily jsme přesvědčivé důkazy pro to, abychom určily fázi T5, zároveň je např. Komora porodních asistentek instrumentem, jehož finální podoba může prospět zájmům jedné i druhé strany, a tudíž může znamenat jak zachování T5,

tak „dojezd“ T4 a hypoteticky i novou eskalaci konfliktu. Přesnější analýza těchto změn bude možná s větším časovým odstupem.

Dále jsme řešily problém konceptualizace porodnictví jako instituce. Situace v Česku je taková, že za porodnictví hovoří jak autority typu ČGPS, tak porodníci z jednotlivých porodnic, kteří mohou při formulování odpovědí na otázky novinářů zohledňovat zájmy vlastního porodnického zařízení a logicky spíše „změkčují“, než aby konflikty vyhrcovali. Zároveň za porodnictví jako instituci v širším smyslu hovoří i lékaři jiných odborností. Nejednoznačné je pak rozhodování o tom, jak reaguje instituce porodnictví jako celek, protože jednotlivé porodnice oslovující ženy typicky regionálně mohou dílčím způsobem ustupovat ve věcech, kde naopak ČGPS tvrdě hájí status quo. Problematické je rovněž ohraničení komplexnějších kauz tvořených množstvím rozsudků a legislativních a veřejněpolitických změn: patří kauza „Analýza MZd“ ke sporu o domácí porody, přestože se jí dostalo minimální mediální pozornosti? Patří sem kauza „Hořovice“, kterou s domácími porody spojuje paternalizující přístup lékařů, resp. státu?

Konečně dodejme, že aktivní úlohu novinářů vnímáme oproti Alexandrovi [2018] na základě podrobného studia mediálních výstupů skeptičtější. Novináři v Česku nejsou v případě sporu o domácí porody progresivní silou, která dává prostor občanské sféře a posouvá debatu kupředu, ale většinou poskytují pouze prostor pro vyjádření zainteresovaných stran. Větší význam hrály v našem případě soudy vyšších instancí nebo veřejněpolitická grémia, která se v Alexandrově výčtu rovin diskuse neobjevují. V tomto směru naše analýza také ukazuje na důležitost této roviny, a to zejména v situaci, kdy jasná legislativní pravidla buď chybí, nebo pro ně není dostatečná politická vůle. V tomto smyslu zahrnutí této roviny také ukazuje, že je příhodné koncept societalizace doplnit o další typy dat (nejen oficiální stanoviska a mediální pokrytí jako v případě Alexanderových analýz). V našem případě umožňují rozhovory s experty zachytit přesněji kontext jednotlivých fází societalizace a rozkrývají společenské změny tam, kde by nahlíženy ze soudně-legislativní a mediální roviny nebyly jinak patrné.

EVA M. HEJZLAROVÁ vystudovala veřejnou a sociální politiku na Katedře veřejné a sociální politiky Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, kde nyní působí jako odborná asistentka. Ve své práci se věnuje analýze veřejných politik a policy designu s důrazem na její interpretativní uchopení. Její aktuální výzkum se soustřeďuje na život neúplných rodin v kontextu protipandemických opatření a na veřejné politiky související s globální změnou klimatu.

ANNA DURNOVÁ je socioložkou zabývající se současným vývojem liberálních demokracií, zejména pak rolí emocí. Ve svém výzkumu se soustřeďuje především na oblast privátní sféry, zdraví a občanského aktivismu. Působí jako profesorka politické sociologie na Univerzitě ve Vídni. Spolupracuje mimo jiné jako Faculty Fellow s Yale University Center for Cultural Sociology.

Literatura

- Alexander, J. C. 2004. „Cultural Pragmatics: Social Performance between Ritual and Strategy.“ *Sociological Theory* 22 (4): 527–573, <https://doi.org/10.1111/j.0735-2751.2004.00233.x>.
- Alexander, J. C. 2006. *The Civil Sphere*. Oxford: Oxford University Press, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195162509.001.0001>.
- Alexander, J. C. 2018. „The Societalization of Social Problems: Church Pedophilia, Phone Hacking, and the Financial Crisis.“ *American Journal of Sociology* 83 (6): 1049–1078, <https://doi.org/10.1177/0003122418803376>.
- Alexander, J. C., E. Butler Breese, M. Luengo. 2016. *The Crisis of Journalism Reconsidered*: Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/CBO9781316050774>.
- Dudová, R. 2012. *Interrupce v České republice: zápas o ženská těla*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Durnová, A., L. Formánková, E. Hejzlarová. 2021. „Empowered or Patronized? The Role of Emotions in Policies and Professional Discourses on Birth Care.“ *Critical Social Policy* 42 (1): 129–149, <https://doi.org/10.1177/02610183211001494>.
- Dvořáková, I. 2010. „Obsahová analýza / formální obsahová analýza / kvantitativní obsahová analýza.“ *AntropoWebzin* (2): 95–99.
- Havelková, H., L. Oates-Indruchová (eds.). 2014. *The Politics of Gender Culture under State Socialism: An Expropriated Voice*. Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781315819174>.
- Hořejší, A. 2020. „Porodnické násilí. Jak (staří) muži rozhodují o tělech (mladých) žen.“ Pp. 733–779 in K. Šimáčková (ed.). *Mužské právo*. Praha: Wolters Kluwer.
- Hřešanová, E. 2011. „Porodní péče a zkušenosti českých žen: kvalitativní studie.“ *Gender, rovné příležitosti, výzkum* 12 (2): 63–74.
- Hřešanová, E. 2012. „Genderovanost porodu jako příklad antropologického zkoumání lidské reprodukce: přehled klíčových konceptů.“ *AntropoWebzin* (3): 177–189.
- Hřešanová, E. 2014. „‘Nobody in a Maternity Hospital Really Talks to You’: Socialist Legacies and Consumerism in Czech Women’s Childbirth Narratives.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 50 (6): 961–985, <https://doi.org/DOI: 10.13060/00380288.2014.50.6.150>.
- Hřešanová, E. 2017. „The Natural Childbirth Movement in the Czech Republic.“ Pp. 277–307 in K. Fábíán, E. Korolczuk (ed.). *Rebellious Parents: Parental Movements in Central-Eastern Europe and Russia*. Indiana University Press, <https://doi.org/10.2307/j.ctt2005wgn.14>.
- Hřešanová, E. 2018. „The Island of Alternatives: Power, Medical Science, and ‘Gentle Birthing’ in Socialist Czechoslovakia.“ *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 73 (1): 73–95, <https://doi.org/10.1093/jhmas/jrx056>.
- Hřešanová, E., J. Hasmanová Marhánková. 2008. „Nové trendy v českém porodnictví a sociální nerovnosti mezi rodičkami.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 44 (1): 87–111, <https://doi.org/10.13060/00380288.2008.44.1.05>.
- Korolczuk, E., S. Saxonberg. 2015. „Strategies of Contentious Action: A Comparative Analysis of the Women’s Movements in Poland and the Czech Republic.“ *European Societies* 17 (4): 404–422, <https://doi.org/10.1080/14616696.2014.977321>.
- Lišková, K. 2016. „Sex under Socialism: From Emancipation of Women to Normalized Families in Czechoslovakia.“ *Sexualities* 19 (1–2): 211–235, <https://doi.org/10.1177/1363460715614246>.
- Lišková, K. 2021. „History of Medicine in Eastern Europe: Sexual Medicine and Women’s Reproductive Health in Czechoslovakia, Poland, and Hungary.“ *European Journal for the History of Medicine and Health* 78 (1): 181–194, <https://doi.org/10.1163/26667711-78010029>.

- Pavlíková, M. 2014. „Sbíraná data o porodu, zdraví a úmrtí novorozenců v ČR a v zahraničí.“ *Biostatisticka.cz* [online], 30. 8. 2014 [cit. 13. 7. 2021]. Dostupné na: <http://www.biostatisticka.cz/sbirana-data-o-porodu-zdravi-a-umrti-novorozencu-v-cr-a-v-eu>.
- „Petice za zlepšení služeb v českém porodnictví a za péči přátelskou a bezpečnou pro matku a dítě.“ *Meredit.cz* [online], 10. 9. 2008 [cit. 13. 7. 2021]. Dostupné na: <http://www.meredit.cz/petice-za-zlepseni-sluzeb-v-ceskem-porodnictvi-a-za-peci-pratelickou-a-bezpecnou-pro-matku-a-dite/>.
- Rákosník, J., R. Šustrová. 2016. *Rodina v zájmu státu: populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*. Nakladatelství Lidové noviny.
- Schwartz-Shea, P., D. Yanow. 2013. *Interpretive Research Design: Concepts and Processes*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9780203854907>.
- Sommer, V. 2016. „Towards the Expert Governance: Social Scientific Expertise and the Socialist state in Czechoslovakia 1950s–1980s.“ *Serendipities: Journal for the Sociology and History of the Social Sciences* 1 (2): 138–157, <https://doi.org/10.7146/serendipities.v1i2.122851>.
- Šmídová, I. 2008. „Otcovství u porodu: re-konstrukce genderových vztahů v rodině.“ *Sociální studia/Social Studies* 5 (1): 11–34, <https://doi.org/10.5817/SOC2008-1-11>.
- Šmídová, I., E. Šlesingerová, L. Šlepičková. 2015. *Games of Life: Czech Reproductive Biomedicine. Sociological Perspectives*. Masarykova univerzita, <https://doi.org/10.5817/CZ.MUNI.M210-7734-2015>.
- ÚZIS ČR. 2017. „Rodička a novorozenec 2014–2015. Mother and newborn 2014–2015.“ *Uzis.cz* [online], [cit. 13. 7. 2021]. Dostupné na: https://www.uzis.cz/sites/default/files/knihovna/rodnov2014_2015.pdf.
- WHO. 2015. „Place of Birth in Europe.“ *World Health Organisation* [online], [cit. 13. 7. 2021]. Dostupné na: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0010/277741/Place-of-birth-in-Europe.pdf.

Data

- Antonyová, J. 1999. „Porod: rodinná záležitost?“ *Květy*, 3. 9. 1999.
- Aperio. 2021. *Aperio Průvodce porodnicemi* [online]. Aperio – Společnost pro zdravé rodičovství, z. s. [cit. 13. 7. 2021]. Dostupné na: <https://pruvodce-porodnicemi.aperio.cz/>.
- Bártová, E. 2002. „Proti domácím porodům.“ *Respekt*, 29. 10. 2002.
- ČRo Radiožurnál. 2014. „Praha hostí mezinárodní konferenci o domácích porodech.“ *Zprávy*, 7. 11. 2014.
- Jak jinak* [online]. 2014 [cit. 13. 7. 2021]. Dostupné na: <https://jak-jinak.webnode.cz/>.
- Karášková, I. 2011. „Pomohl dítěti. Pak přišla stížnost, stres a náhlá smrt.“ *MF Dnes*, 3. 11. 2011.
- Klenovič, R. 2019. „Domácí porod skončil tragédií. Dítě za něj zaplatilo životem.“ *Deník.cz* [online], 20. 3. 2019 [cit. 13. 7. 2021]. Dostupné na: <https://www.denik.cz/krimi/domaci-porod-zaplatilo-dite-zivotem-20190320.html>.
- Kyčtová, K. 2011. „Obžaloba: Porodní bába zmrázila dítě!“ *Blesk*, 13. 1. 2011.
- Labusová, E., L. Ryntová. 2002. „Hra o porod.“ *Respekt*, 16. 12. 2002.
- LLP. 2013. „Reakce Ligy lidských práv na tiskovou zprávu ministerstva zdravotnictví ke změnám v porodnictví.“ *Liga lidských práv* [online], 19. 12. 2013 [cit. 6. 1. 2019]. Dostupné na: <https://llp.cz/2013/12/reakce-ligy-lidskych-prav-na-tiskovou-zpravu-mz-ke-zmenam-v-porodnictvi/>.
- LLP. 2014. „S domácími porody se obrátíme k velkému senátu Evropského soudu.“ *Liga*

- lidských práv [online], 11. 12. 2014 [cit. 6. 1. 2019]. Dostupné na: <https://llp.cz/2014/12/s-domacimi-porody-se-obratime-k-velkemu-senatu-evropskeho-soudu/>.
- Měchurová, A. 2013. „Odborné stanovisko Výboru ČGPS ČLS JEP a Výboru sekce perinatální medicíny ČGPS ČLS JEP k porodům v domácnosti.“ *Česká gynekologie* (78, suppl.): 29.
- Mikešová, J. 2001. „Domácí porody krokem zpět.“ *Pardubické noviny*, 12. 12. 2001.
- Nováček, J. 2017. „Záchranáři: Nezládnutý domácí porod.“ *Blesk*, 24. 4. 2017.
- Podpora Johance [online]. 2021 [cit. 13. 7. 2021]. Dostupné z: <https://podporajohance.cz/>.
- Porod-doma.cz. (n.d.). „Doc. PhDr. Lenka Krámská Ph.D.“ *Porod-doma.cz* [online], [cit. 6. 1. 2019]. Dostupné na: <https://www.porod-doma.cz/zkusebni-stranka/doc-phdr-lenka-kramska-ph-d/>.
- Prima TV. 2011. „Záchranáři šokoval verdikt soudu.“ *Zprávy TV Prima*, 7. 10. 2011.
- Příběhy pro Ivanu [online]. 2011 [cit. 13. 7. 2021]. Dostupné na: <https://www.pribehproivanu.eu/>.
- Rozsudek senátu Evropského soudu pro lidská práva ze dne 11. 12. 2014 ve věci *Hanzelkovi proti České republice*, stížnosti č. 43643/10.
- Rozsudek velkého senátu Evropského soudu pro lidská práva ze dne 15. 11. 2016 ve věci *Dubská a Krejzová proti České republice*, stížnosti č. 28859/11 a 28473/12.
- Surmanová, K. 2016. „10 novinek v přestupkovém řádu.“ *Lidové noviny*, 7. 5. 2016.
- Surovcová, L., M. Tlachová. 2011. „Průlom v domácích porodech.“ *Česká televize*, 26. 1. 2012.
- Šíma, M., L. Hamplová. 2008. „Orgasmický porod?“ *Reflex*, 6. 11. 2008.
- Šimůnková, M. 2019. „Brzdit výkon Ústavu by bylo sebezničující.“ *Medical Tribune*, 10. 12. 2019.
- Šťastný, B. 2012. „‘Ať si žena rodí pod smrkem, ale nemůže chtít nic od státu’.“ *Lidovky.cz* [online], 26. 1. 2012 [cit. 13. 7. 2021]. Dostupné na: https://www.lidovky.cz/domov/at-si-zena-rodí-pod-smrkem-ale-nemuze-chtít-nic-od-statu.A120126_153110_ln_domov_mpr.
- Usnesení Ústavního soudu ze dne 28. 2. 2012 ve věci sp. zn. Pl. ÚS 26/11.
- Vyhláška Ministerstva zdravotnictví č. 221/2010 Sb., o požadavcích na věcné a technické vybavení zdravotnických zařízení.
- Vyhláška Ministerstva zdravotnictví č. 55/2011 Sb., o činnosti zdravotnických pracovníků a dalších odborných pracovníků.
- Vyhláška Ministerstva zdravotnictví č. 92/2012 Sb., o požadavcích na minimální vybavení zdravotnických zařízení.
- Zahradnická, E. 2017. „Doktoři pro mě byli autority.“ *5plus2*, 24. 3. 2017.
- Zákon č. 160/1992 Sb., o zdravotní péči v nestátních zdravotnických zařízeních účinný do 1. 4. 2012.
- Zákon č. 251/2016 Sb., o některých přestupcích.
- Zákon č. 372/2011 Sb., o zdravotních službách a podmínkách jejich poskytování.
- Zdravotnické noviny. 2016. „Vybrali jsme aktuálně pro vás.“ *Zdravotnické noviny*, 21. 11. 2016.

Příloha

Legislativa a soudní a správní rozhodnutí využitá při analýze

Legislativa

Vyhláška Ministerstva zdravotnictví č. 221/2010 Sb., o požadavcích na věcné a technické vybavení zdravotnických zařízení
 Vyhláška Ministerstva zdravotnictví č. 92/2012 Sb., o požadavcích na minimální vybavení zdravotnických zařízení
 Vyhláška Ministerstva zdravotnictví č. 55/2011 Sb., o činnosti zdravotnických pracovníků a dalších odborných pracovníků
 Vyhláška Ministerstva zdravotnictví č. 421/2013 Sb., kterou se mění vyhláška Ministerstva zdravotnictví č. 134/1998 Sb., kterou se vydává seznam zdravotních výkonů s bodovými hodnotami, ve znění pozdějších předpisů
 Zákon č. 372/2011 Sb., o zdravotních službách a podmínkách jejich poskytování
 Zákon č. 96/2004 Sb., o nelékařských zdravotnických povoláních
 Záznam ze zasedání a usnesení Rady vlády pro rovné příležitosti žen a mužů ze dne 12. září 2013
 Zákon č. 160/1992 Sb., o zdravotní péči v nestátních zdravotnických zařízeních účinný do 1. 4. 2012
 Zákon č. 251/2016 Sb., o některých přestupcích

Kauza „Königsmarková: ublížení na zdraví“

Rozsudek Obvodního soudu pro Prahu 3 ze dne 21. 9. 2011, sp. zn. 1 T 93/2010
 Usnesení Městského soudu v Praze ze dne 29. 11. 2011, sp. zn. 7 To 437/2011
 Usnesení Nejvyššího soudu ze dne 15. 8. 2012, sp. zn. 6 Tdo 353/2012
 Nález Ústavního soudu ze dne 24. 7. 2013, sp. zn. I. ÚS 4457/12
 Rozsudek Obvodního soudu pro Prahu 3 ze dne 29. 1. 2014, sp. zn. 1 T 93/2010
 Usnesení Městského soudu v Praze ze dne 29. 4. 2014, sp. zn. 7 To 134/2014,
 Usnesení Nejvyššího soudu ze dne 12. 10. 2014, sp. zn. 6 Tdo 1065/2014

Kauza „Königsmarková: náhrada“ (pozn. jelikož se jedná o rozhodnutí nižších soudů, nejsou z veřejných zdrojů dohledatelné rozsudky ani spisové značky)

30. 11. 2017 – Rozhodnutí Obvodního soudu pro Prahu 2
 1. 10. 2018 – Rozhodnutí Městského soudu v Praze
 20. 5. 2021 – Rozhodnutí Městského soudu v Praze

Kauza „Porodní dům U Čápa“

Rozsudek Městského soudu v Praze ze dne 19. 3. 2009, č. j. 10 Ca 145/2007-59
 Rozsudek Nejvyššího správního soudu ze dne 24. 3. 2010, č. j. 3 Ads 144/2009-103

Kauza „Dubská a Krejzová“

Usnesení Ústavního soudu ze dne 28. 2. 2012, sp. zn. Pl. ÚS 26/11

Rozsudek senátu Evropského soudu pro lidská práva ze dne 11. 12. 2014 ve věci *Dubská a Krejzová proti České republice*, stížnosti č. 28859/11 a 28473/12

Rozsudek velkého senátu Evropského soudu pro lidská práva ze dne 15. 11. 2016 ve věci *Dubská a Krejzová proti České republice*, stížnosti č. 28859/11 a 28473/12

Kauza „Kubaňová“

Rozhodnutí Krajského úřadu Středočeského kraje ze dne 26. 6. 2018, č. j. 083196/2018/
KUSK

Rozhodnutí Ministerstva zdravotnictví ze dne 7. 11. 2018, č. j. MZDR 36368/2018-2/PRO
Rozhodnutí Krajského úřadu Středočeského kraje ze dne 14. 10. 2020, č. j. 146256/2020/
KUSK

Kauza „Brněnská záchranka“

Rozsudek Krajského soudu v Brně ze dne 19. 8. 2011, č. j. 24 C 3/2011-82

Usnesení Vrchního soudu v Olomouci ze dne 31. 1. 2012, č. j. 1 Co 311/2011-163

Rozsudek Krajského soudu v Brně ze dne 16. 11. 2012, č. j. 24 C 3/2011-347

Usnesení Vrchního soudu v Olomouci ze dne 27. 6. 2013 č. j. 1 Co 44/2013-437

Usnesením Nejvyššího soudu ze dne 11. 6. 2014 č. j. 30 Cdo 292/2014-493

Nález Ústavního soudu ze dne 1. 12. 2015, ve věci sp. zn. II.ÚS 2766/14

Rozsudek Krajského soudu v Brně ze dne 26. 2. 2016, č. j. 24 C 3/2011-572

Rozsudek Vrchního soudu v Olomouci ze dne 11. 1. 2017, č. j. 1 Co 39/2016-661

Usnesení Nejvyššího soudu ze dne 29. 8. 2018, č. j. 30 Cdo 4630/2017-690

Usnesení Ústavního soudu ze dne 26. 3. 2019, ve věci sp. zn. I. ÚS 3783/18

Kauza „Hořovice“

Rozsudek senátu Evropského soudu pro lidská práva ze dne 11. 12. 2014 ve věci
Hanzelkovi proti České republice, stížnosti č. 43643/10

Kauza „Analýza MZd“

Rozsudek Městského soudu v Praze ze dne 4. 2. 2014, č. j. 11 A 6/2011-30

Rozsudek Nejvyššího správního soudu ze dne 11. 12. 2014, č. j. 3 As 55/2014-33

Rozsudek Městského soudu v Praze ze dne 9. 6. 2015, č. j. 11 A 6/2011-84

Rozsudek Nejvyššího správního soudu ze dne 20. 7. 2016, č. j. 3 As 159/2015-32

Nález Ústavního soudu ze dne 21. 3. 2017 ve věci sp. zn. IV. ÚS 3208/16

Rozsudek Městského soudu v Praze ze dne 14. 12. 2017, č. j. 11 A 6/2011-127

Směrem k principům populistické komunikace? Téma korupce ve volebních programech českých politických stran*

VLADIMÍR NAXERA**

Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni

Towards the Principles of Populist Communication? The Topic of Corruption in the Election Manifestos of Czech Political Parties

Abstract: The article examines how use of the topic of corruption in the election manifestos of Czech political parties has transformed over the course of the entire post-communist period. The theoretical framework used to grasp the anti-corruption positions expressed in the manifestos is populism. The study builds on the discussions about mainstream political actors (not) adopting populist principles and on the methodological debate around the possibilities offered by populist communication research. Using a content analysis and the principle of triplets, the article analyses the election manifestos of all the parties that were successful in the parliamentary elections between 1990 and 2017 in order to determine whether there was a stronger presence of populist principles in communication on the topic of corruption. Among other things, the study shows that: (1) statements on corruption that are consistent with a populist communication strategy can be found in parties that are not commonly understood as populist throughout the entire researched period; (2) mainstream parties did not respond to the success of populists in the 2010, 2013, and 2017 elections by adopting populist principles; (3) the populists who won a share of power strengthened the elements of populist communication in the next election manifesto.

Keywords: populism, corruption, anti-corruption, measuring populism, populist communication, Czech politics, party manifestos

Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2022, Vol. 58, No. 2: 181–204
<https://doi.org/10.13060/csr.2022.015>

* Tento text vznikl v rámci Institucionální podpory na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace 2022 Katedry politologie a mezinárodních vztahů Západočeské univerzity v Plzni.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Vladimír Naxera, Ph.D., Katedra politologie a mezinárodních vztahů, Západočeská univerzita v Plzni, Univerzitní 8, 306 14 Plzeň, e-mail: vnaxera@kap.zcu.cz.

Korupce jako zásadní faktor ovlivňující politický, ekonomický a společenský vývoj se v devadesátých letech (tedy v období mezi pádem komunismu a začátkem „války proti teroru“) stala globálním veřejným nepřítelem číslo jedna [Ledeneva, Bratu, Köker 2017: 6] a kvůli tomu též předmětem intenzivního politického boje. V mnoha případech se téma korupce stalo natolik ústředním, že redukuje politický střet na vzájemné výpady vlády a opozice, které sebe označují za bojovníky proti korupci a druhou stranu za zkorumpovanou.

Protikorupční rétorika však nemusí vést pouze k posílení vlastní pozice a k přímým útokům na další politiky, ale též k maskování vlastních korupčních aktivit [srov. Baez-Camargo, Ledeneva 2017]. Téma korupce je tak pevnou součástí politického boje a protikorupční politická rétorika nemusí nutně znamenat reálnou politickou agendu [Krastev 2004]. Vnímání korupce významně ovlivňuje politickou participaci občanů, včetně té volební [přehled tohoto tématu viz Školník 2020]. Začne-li panovat přesvědčení významné části společnosti, že politici o boji proti korupci mluví, ale reálně nic nečiní, otevírá se prostor pro nové politické aktéry [srov. např. Engler 2016; Brunnerová 2019], kteří mohou za využití tématu korupce zaútočit proti celé stávající politické reprezentaci, nikoli pouze proti současné vládě či opozici. V českém případě se o nástupu nových uskupení vykazujících se antiestablishmentovým apelem a protikorupční rétorikou hovoří zejména v souvislosti se změnami stranického systému po volbách v roce 2010 (Věci veřejné), ale též 2013 (ANO a Úsvit) a 2017 (SPD a Piráti).¹

Jedním z konceptů, který bývá k charakterizování těchto aktérů využíván, je populismus. Ačkoli existuje celá řada možných conceptualizací tohoto fenoménu, v zásadě lze říci, že napříč možnými pojetími prochází princip vytváření zdání společnosti rozdělené na dvě homogenní a z podstaty nepřátelské části – „dobrý lid“ (*pure people*) a „špatnou elitu“ (*corrupt elites*) [Mudde 2004]. Právě

¹ Ve volbách v roce 2010 uspěly hned dvě nově vzniklé strany – Věci veřejné a TOP09. TOP09 sice měla poměrně silnou protikorupční rétoriku, ale nelze ji chápat jako stranu antiestablishmentovou – prezentovala se jako alternativa vůči stávající pravici (konkrétně vůči ODS diskreditované v očích mnoha voličů), nikoli systému stran jako takovému. Podporu TOP09 lze navíc vysvětlit v rámci stávajících štěpících linií (šlo tedy o substituci volebního chování). Úspěch Věcí veřejných v roce 2010 společně s úspěchem hnutí ANO a Úsvitu přímé demokracie Tomia Okamury v roce 2013 však již ukazují spíše na transformaci než substituci – úspěch těchto stran není vysvětlitelný v kontextu doposud existujících štěpení [Havlík, Voda 2016: 138; Maškarinec, Bláha 2014]. Tito noví aktéři se silnou antiestablishmentovou rétorikou, kteří zároveň odmítali dělení na pravici a levice, se vymezovali vůči celému stávajícímu stranickému spektru. Nárůst vnímání korupce umožnil rozchod voličů se zavedenými stranami a jejich přechod k novým uskupením inkorporujícím poměrně vážný antikorupční agendu. Úspěch těchto stran postupně znamenal proměnu vzorců stranické podpory, struktury systému a dosavadní dominance socioekonomických témat [podrobněji např. Havlík, Voda 2016]. Tento trend byl silný zejména ve volbách 2017, kdy strany s jasným antiestablishmentovým a protikorupčním apelem (tedy Piráti, ANO a SPD) získaly v úhrnu přes 50 % hlasů [srov. Naxera 2021].

koncept populismu je jedním z možných rámců, jejichž prostřednictvím lze nahlížet protikorupční rétoriku a její proměnu [srov. Mendilow, Phélippeau 2021]. Jde o koncept v mnoha ohledech klíčový – a to nejen proto, že málokterému jinému tématu je věnováno v posledních deseti letech ve světové politologii tolik prostoru [srov. Mudde, Rovira Kaltwasser 2018; Rooduijn 2019; Meijers, Zaslove 2021 a řada dalších]. Právě populistické rámování celé stávající elity bez rozdílu jakožto apriorně zkorumpované (podrobněji viz následující části) dobře odpovídá výše naznačeným trendům využití tématu korupce vůči politickým oponentům v rámci politického boje bez ohledu na oporu v politické praxi.

Předkládaný text se věnuje analýze protikorupční rétoriky českých politických stran prostřednictvím optiky populismu. Cílem studie je na základě analýzy volebních programů zodpovědět následující otázku: *Dochází k proměně antikorupční rétoriky politických stran směrem k populistickým principům?* S přihlédnutím k výzkumům spojeným se západní Evropou [např. Rooduijn, de Lange, van der Brug 2014] se ve výzkumu protikorupční rétoriky v programech soustřeďuji na ověření dvou předpokladů: (1) mainstreamové strany v reakci na úspěch populistů nepřejímají populistické principy do protikorupční rétoriky; (2) populisté po prvním volebním úspěchu oslabují populistické vyznění své protikorupční rétoriky (pro podrobnější vysvětlení předpokladů viz shrnutí dosavadního výzkumu v následující části).

Text navazuje na tradici analýzy populismu ve stranických programech a na diskusi o (ne)prorůstání populistických komunikačních principů do mainstreamové politiky [ibid.; Schwörer 2021], dále na výzkumy populistických prvků protikorupční rétoriky [např. Naxera 2021] a je zároveň inspirován metodologickými postupy analýzy populistické komunikace rozvíjenými v posledních letech v diskusích především (ale nikoli výlučně) na stránkách časopisu *Quality & Quantity* [např. Aslanidis 2018; Popping 2018; Stulík 2019].

Ačkoli se populismus stal mezi českými politiky často využívaným konceptem k uchopení politických reálií a jejich různých aspektů včetně zmínek populistických politiků o nutnosti boje proti korupci (především ve vztahu ke stranám, jako jsou Věci veřejné nebo ANO [např. Bušíková, Guasti 2019; Hanley, Vachudova 2018; Naxera 2018 a 2021; Kubánek 2016 a řada dalších]), studií, které by řešily systematicky pozici protikorupčních témat v rámci populistické komunikace, příliš nenalzáme. Výjimku představuje mimo jiné nedávný text Pavola Friče a Olgy Gyarfášové [2019], který ale prezentuje odlišnou perspektivu výzkumu na základě expertních šetření, případně některé texty řešící protikorupční témata v rétorice nově nastupujících antiestablishmentových aktérů [Naxera 2021; Škvarenina, Havlík, Dostálová 2021]. Stejně tak je v širším měřítku doposud nezpracováno téma korupce ve volebních programech českých stran i bez vazby na koncept populismu.² Oproti výše zmiňovaným textům tak tato studie díky

² Výjimku představuje jeden ze starších textů Vladimíra Naxery [2015], který má ovšem celou řadu limitů: (1) Text se tematicky zaměřuje pouze na strany, které byly přítomné

svému zaměření na delší časové období³ a větší vzorek aktérů aspiruje na zacelení mezery a zachycení dlouhodobějších trendů proměny protikorupční politiky českých aktérů prostřednictvím konceptu populismu. Ambicí je též přispět do probíhající diskuse o (ne)přebírání populistické rétoriky ze strany mainstreamových aktérů. Ostatně studie, které by touto optikou řešily proměny protikorupční rétoriky, fakticky neexistují.

Populismus a mainstream: mainstreamizace populistů a příklon mainstreamu k populistickým principům?

V současné politologii se střetává mnoho způsobů, jak populismus chápat – může jít o ideologii, diskurz, styl, strategii, svět pohled, režim, rámec atd. [viz např. Mudde, Rovira Kaltwasser 2018]. Za pravděpodobně dominantní (především mezi evropskými politology) lze považovat konceptualizaci populismu jakožto ideologie. Toto pojetí vychází především z díla Case Mudda [2004], který populismus definuje jako ideologii nahlízející společnost jako rozdělenou mezi dvě homogenní a vzájemně antagonistické skupiny (*pure people, corrupt elite*) a tvrdící, že by politika měla odrážet vůli lidu (například prostřednictvím institutů přímé demokracie). Populisté označují především politické strany za aktéry, kteří vytvořili kartel líných, nekompetentních a obohacujících se politiků [Schedler 1996]. Pokud populisté uspějí a stanou se součástí politické elity, označují své politické konkurenty za elitu i nadále [Bušířková, Guasti 2019: 306–307], případně svoji pozornost obrátí proti elitě nadnárodní (například „bruselským úředníkům“ [viz např. Antal 2017]).⁴

ve sněmovně napříč většinou sledovaného období (1990–2013), tedy na ČSSD, KDU-ČSL, KSČM a ODS. Díky tomu pozornosti unikají aktéři nově vstupující do stranického spektra v důsledku vnějším systémové volatility. Ta bývá spojována s objevením se nových témat reprezentovaných novými politickými stranami [srov. Powell, Tucker 2014]. Právě tito noví aktéři mají možnost vymezit se výrazně vůči stávajícímu systému stran a dá se tak (v některých případech) předpokládat jejich důraz na antiestablishmentový a protikorupční apel. (2) Text je spíše ateoretickým kvantifikujícím popisem programů jednotlivých stran.

³ Právě toto delší časové období je podstatné směrem k záměrům textu – je-li úkolem zjistit, zda se po roce 2010 mění rétorika mainstreamu, je nutné udělat si představu o této mainstreamové rétorice v předchozím období.

⁴ Mudde přitom označuje populismus za tzv. úzkou ideologii (*thin-centered ideology*), která málokdy stojí sama o sobě [Taggart 2000], ale je spojená s jiným ideologickým rámcem (tzv. *host ideology*), kterým může být nacionalismus, socialismus, agrarismus atd. Podoba konkrétního populistického narativu souvisí s tímto ideologickým základem. Například levicový populismus chápe střet elity a lidu ve třídním slova smyslu; pravicový populismus (ovlivněný nativismem [Mudde 2007; Mudde, Rovira Kaltwasser 2018]) chápe lid jako etnickou kategorii; a konečně centristický/technokratický/valenční populismus se snaží lid uchopit jako jeden všeobjímající celek nestojící na etnickém ani třídním základě [Zulianello 2020]. Ve všech případech však přetrvává vize „špatné elity“ a „dobrého lidu“ jakožto homogenních kategorií, jen s (částečně) odlišnými hranicemi.

Podle řady autorů [např. Rooduijn, de Lange, van der Brug 2014: 564] není populismus primárně vlastností aktéra, ale vlastností zprávy, kterou vysílá. Politické aktéry je na základě tohoto přístupu ideální nechávat dichotomicky jako populistické a nepopulistické (tedy například mainstreamové), ale jako více a méně populistické v závislosti na míře populistických výroků. Míra populismu může variovat v čase, což nám umožní zachytit proměnu míry populismu daného aktéra [ibid.: 571], zároveň přístup umožňuje zohlednit to, že značná část politiků alespoň příležitostně použije prohlášení, které by bylo možné chápat jako populistické – je-li ovšem ojedinělé, populistu to z něj nutně nedělá. Samotný pojem „populista“ může být na základě tohoto přístupu využit jako analytická zkratka pro označení takového aktéra, jehož komunikace je dominantně populistická.⁵ Z aktéra nepopulistického (respektive mainstreamového) se tak může časem stát aktér populistický v závislosti na proměně jeho komunikace – to je ostatně mimo jiné zdokumentováno v případě Miloše Zemana [srov. Naxera, Krčál 2020].

Záměrem této práce však není přispívat do debaty o vymezení populismu. Ostatně, vymezení se vůči (homogenní) elitě jako zkorumpované třídě je společné pro všechny pohledy na populismus. Jak ale populismus konceptualizují ve svém výzkumu? I když zkoumám populismus v rámci politické komunikace, lze můj pohled považovat za „ideový přístup“ (*ideational approach*), jelikož se v komunikaci aktérů soustřeďuji na odhalování setů výroků tvořících řád populistické komunikace (viz metodologickou kapitolu) a odpovídajících idejím stojícím v základu teoretického konceptu populismu [srov. Rooduijn 2019].

Klíčovou otázkou, se kterou souvisí i předkládaný text, je to, zda dokázali populističtí aktéři svým úspěchem ovlivnit proměnu politického mainstreamu. Cas Mudde ve svém známém textu *The Populist Zeitgeist* [2004: 551] konstatoval, že populismus, který se (ve své pravicové podobě) stal od devadesátých let trvale přítomnou součástí západoevropské politiky a následně byl výrazně posílen takovými jevy jako finanční krize nebo nárůstem vnímání migrace jako problému [Mudde, Rovira Kaltwasser 2018], zůstal sice stále doménou nastupujících a vyzvatelských stran, ale začal intenzivně prosakovat i do politického mainstreamu. Mudde [2004] se domníval, že mainstreamové strany ve snaze reagovat na populistickou konkurenci přejmou část její rétoriky se značným mobilizačním potenciálem.

O (ne)prorůstání populistických prvků do mainstreamu se v posledních letech vede široká diskuse s nikoli úplně jednotnými výsledky. Ze sledování politických reálií západoevropských zemí je patrné určité sblížování především pravicových stran s populistickou krajní pravíci, mimo jiné v podobě formování

⁵ V textu tak na různých místech používám označení strany „mainstreamové“ a „populistické“, případně „strany považované za populistické“ atd. Jde v tomto případě o určitou zkratku a označení přebírám od dalších autorů, nevytvářím jej na základě vlastní analýzy. I když plně chápu, že využívání tohoto označení je určitým zjednodušením, je pro záměry práce nutné.

vládních koalic. Podle výzkumu Sarah de Lange [2012] za to, že populistická krajní pravice začala být pravicovými stranami akceptovatelná jako vládní partner, mohou především změny volebního chování a konvergence obou táborů. Jinými slovy – mainstreamizace populistů a zároveň posilování populismu pravicových stran. Podobné posuny naznačují i další výzkumy [např. Brown, Mondon 2021], které ukazují, nakolik začal brát mainstream vážně argumenty populistů (především populistické krajní pravice). Populistické argumenty tak dokázaly zaujmout ve veřejném diskurzu hegemonní pozici. Jde do značné míry o argumenty spojené s identitárními politikami a postojem vůči migraci. V tomto ohledu se ukazuje, že tradiční strany reagují na úspěch populistů například přesměrováním svých postojů k welfare šovinismu, který je pro populistickou krajní pravici typický [Schumacher, van Kersbergen 2016]. Toto zjištění je dle autorů výzkumu možné číst jako pozitivní i negativní zprávu ve vztahu k demokracii. Pozitivem je to, že populistické strany de facto nutí mainstream více reflektovat požadavky občanů, negativem naopak to, že uhne-li mainstream ze svých pozic, de facto nenabízí vůči populistům reálnou alternativu.⁶

Závěry uváděných studií svádí ke zjednodušenému přesvědčení, že mainstream opravdu reaguje na úspěch populistů tím, že přejímá jejich principy. Nicméně je třeba říci, že v jednotlivých případech jde často o témata spojená s otázkami migrace a identity, daleko spíše tedy s nativistickým než populistickým narativem jako takovým. To potvrzuje i rozsáhlá studie Jakoba Schwörera [2021], která sice ukazuje, že některé mainstreamové strany pod vlivem úspěchu populistů a proměny veřejného mínění přijaly populistické postoje, nicméně strany jsou obecně daleko náchylnější k přejímání nativistických spíše než populistických prvků. S ohledem na to je možné hovořit spíše o „nativist Zeitgeist“ než „populist Zeitgeist“. Schwörer svoji analýzu provádí na dvou typech vstupních dat – programech politických stran a prohlášení na stranických webech. Dochází mimo jiné k závěru, že pro účely měření populismu a proměny jeho míry v dlouhodobé perspektivě jsou lepším zdrojem stranické programy, nikoli on-line informace s krátkou životností.

Volební programy jako zdroj dat využívá též studie Rooduijna, de Langa a van der Brug [2014], která (v reakci na Muddeho vizi populist Zeitgeist) ukazuje, že z dlouhodobého hlediska západoevropské mainstreamové strany nereagují na úspěch populistů tím, že by přejímaly populistickou komunikaci; naopak populisté v okamžiku, kdy volebně uspějí, svůj populismus oslabují. Proměně míry populismu aktérů, kteří získají podíl na moci (v podobě vládního angažmá), se věnují i další studie [např. Albertazzi 2009], které ukazují, že dané strany nereagují jednotně – zatímco v některých případech dochází k oslabení populismu

⁶ Poněkud jiný přístup využívá Michael Bossetta [2017], který chápe populismus primárně jako styl politiky, nikoli jako její obsah. Ve svém výzkumu ukazuje, že mainstreamová politika poté, co jsou konfrontována s úspěchem populistů, mohou přejmout jejich styl, jehož prostřednictvím prosazují nepopulistickou agendu.

a svědomitému odehrávání role „vládní strany“, v jiných případech se populisté uchýlí do pozice „opozice v rámci koalice“ a svůj populismus neoslábí.

Právě argumenty a závěry výše zmiňované studie Rooduijna, de Langa a van der Brug [2014] byly hlavní inspirací pro stanovení předpokladů ověřovaných tímto textem (viz úvod článku). Důvodem jsou zejména určité styčné body obou analýz – zaměření na volební programy, dlouhá časová perspektiva, orientace na všechny relevantní aktéry v rámci daného systému, pojetí populismu nebo metodologický postup spočívající v kódování programů na úrovni odstavců (podrobněji viz metodologickou část).

Populismus a protikorupční rétorika

Dle Mudda [2004] se (pravicový) populismus stal v devadesátých letech stabilně přítomným rysem západoevropské politiky. Jak v tomto procesu figuruje vnímání korupce? Stala se v devadesátých letech politická elita zkorumpovanější a vzdálila se ještě více lidu? Mudda [ibid.: 552–554] se domnívá, že ke zvýšení míry korupce v západní Evropě nedošlo. Co se ale proměnilo, je její vnímání. Tyto trendy byly ostatně naznačeny v samotném úvodu. Proměna jejího vnímání souvisí i s proměnou postavení médií v západní politice a společnosti. Média totiž získala ve větší míře nezávislost na politických stranách a komercializovala se, z čehož vyplývá větší důraz na negativní a senzační zprávy. Tento trend je ještě křiklavější v zemích Evropy postkomunistické. Korupce (případně alespoň podezření z korupce) vysoko postaveného politika je přitom z hlediska sledovanosti mediálně atraktivní příběh [Bratu, Sotiropoulos, Staynova 2017: 146].⁷ Média jsou v tomto ohledu klíčová – není náhodou, že si Andrej Babiš ještě před vstupem do politiky opatřil vlastní noviny, které jsou dobrým nástrojem k prezentování kauz zkorumpované politické elity (navíc Andrej Babiš pochopil, že nezajištění mediální podpory napomohlo pádu Věcí veřejných [viz Hanley, Vachudova 2018: 286]).

Uvážíme-li, že přesvědčení o „zkorumpovanosti elity“ je základním stavebním kamenem dominantních pojetí populismu, je zajímavé, že dominantní přístupy k populismu do značné míry přechází to, co si populisté pod pojmem korupce vlastně představují [srov. Mendilow 2021: 12]. Neexistuje ani moc prací, které by se systematicky věnovaly reakcím populistů na korupční skandály stá-

⁷ Politizace protikorupčních témat bývá zpravidla doprovázena jejich spektakularizací prostřednictvím masových médií, která často „vynáší soud dříve než soud“. Z tohoto pohledu platí, že „korupce může začínat i končit v médiích“. Na druhou stranu média mohou hrát i odlišnou roli – vytvářejí spektakly o zkorumpovaných politicích mimo rámec trestního vyšetřování, často s podporou veřejnosti. Neúspěchy vládních protikorupčních aktivit pak vedou k delegitimizaci těchto aktérů, ti jsou označováni za „idealisty“, „snílky“, „protikorupční rytíře“ atd. Tento postup jasně patří do užívaného repertoáru delegitimizačních praktik [podrobněji viz Bratu, Sotiropoulos, Staynova 2017], které mohou být (a bývají) využívány populisty.

vající politické elity [výjimky např. Fieschi, Heywood 2004; Urbinati 2017]. Přínosný je v tomto ohledu především text Sarah Engler [2020], která ukazuje, že na rozdíl od mainstreamových stran, které se povětšinou vymezují vůči „korupci“ jako takové, se strany populistické vymezují vůči „zkorumpované elitě“. Jinými slovy – zatímco základem protikorupčního výroku mainstreamové strany bude přesvědčení, že „korupce je špatná“, obdobný výrok ze strany populisty bude obsahovat triplet „elita je špatná“ (podrobněji viz metodologickou část).

Populistický narativ obecně korupci (respektive zkorumpovanou elitu) prezentuje jako systémový problém, který je důsledkem a důkazem selhávající liberální demokracie. Právě ta umožnila korupci na systémové úrovni, korupci, která se projevuje neustálým zrazováním občanů ze strany politiků, kteří hájí zájmy vlastní, případně zájmy cizí, jen ne zájmy lidu. Příkladem mohou být útoky populistů vůči národním vládám jakožto zkorumpovaným Bruselem, v důsledku čehož jsou ochotné zradit národní zájem a například přijmout migranty [Naxera 2021]. Zkorumpovanost (a také neschopnost a neefektivita) projevující se zradou zájmů celku s cílem vlastního prospěchu je podle populistů klíčovou (a řekněme esenciální) vlastností celé politické elity bez rozdílu. Nejde tedy jen o vzájemné obviňování se opozice a vlády z toho, kdo je zkorumpovaný. Ti, které populisté označují za „tradiční politiky“, případně představitele „tradičních stran“ (ať už byli doposud představiteli opozice, nebo vlády) nebo jednoduše „elitu“, jsou prezentováni jako někdo, kdo nenásleduje (na rozdíl od populistického vůdce) obecnou vůli a zájem dobrého lidu.⁸ Zároveň pojem korupce figuruje v populistické komunikaci jako *empty signifier* [srov. Laclau 1996], sloužící k prosazení a podpoření vlastní politické vize a plánů. Pokud není pojem korupce zatížen konkrétním významem (ve smyslu praktik, které lze pojmem korupce označit), lze jím operovat na všechny strany a proti všem politickým konkurentům. Takovéto zacházení s pojmy vyprazdňuje komunikaci daných aktérů a v konečném důsledku politiku jako takovou.

Jaké řešení korupce (respektive zkorumpované elity) populisté nabízejí? Pravicový populismus, který se ohání následováním hlasu lidu, často nabízí změnu liberální zastupitelské demokracie na model, který by ve jménu řešení požadavků lidu rezignoval na pluralitní a liberální principy, lid by se mohl zapojit přímo prostřednictvím institutů přímé demokracie (například odvoláním politika, pokud by byl považován za zkorumpovaného [srov. Naxera 2021; Stulík, Paleček 2021]). Nejde tedy jen o výměnu zkorumpovaných politiků, ale i o změnu systému, který dosavadní zkorumpované politiky generoval. Podobný mix

⁸ V tomto ohledu nelze nepřipomenout paradox vyplývající z šetření mezi voliči populistických stran: zatímco vůči „korupci elity“ jsou nesmířitelní, vůči vlastnímu angažmá v drobných korupčních transakcích jsou poměrně tolerantní. To samé platí vůči odhaleným korupčním aktivitám populistického politika, kterého považují za svého reprezentanta [srov. Chytilík 2021]. Ostatně případů posílení systémové korupce vládnoucími populisty nalézáme celou řadu [např. Bauer et al. 2021].

personifikovaného a systémového řešení korupce nabízí i centristický, respektive technokratický či valenční populismus, který navrhuje „líné, nešikovné a zkorumpované tradiční politiky“ nahradit vládou profesionálů, tedy „nepolitiků“, zároveň prosazuje i změnu podoby liberálně demokratického režimu (především oslabení pluralismu a liberalismu) argumentovanou jeho „zefektivněním“.

Vstupní data a vytvoření empirického korpusu

Analýza zpracovává volební programy všech stran, které ve volbách mezi lety 1990 a 2017 uspěly a získaly zastoupení v poslanecké sněmovně (respektive České národní radě v případě voleb 1990 a 1992). Výzkum se tedy omezil na relevantní strany.

Výběr volebních programů jakožto dominantního zdroje dat má určitá úskalí, především to, že stranická prohlášení nejsou vždy zanesená v programech [Rooduijn, de Lange, van der Brug 2014: 571]. Na druhou stranu je politický program základní prostředek komunikace politických stran a strany v něm stanovují a rámuji zásadní témata (navzdory novým formám komunikace a politického marketingu vyplývajícím například z možností sociálních sítí), analýzy stranických programů (i ve vztahu k populismu) mají rozsáhlou tradici [např. Rooduijn, Pauwels 2011; Manucci, Weber 2017] a i v současnosti představují jeden z nejčastějších typů politologických analýz. Zároveň jde v českém kontextu o jediný typ dat, který (vzhledem k dlouhému časovému období a dřívější neexistenci možností vyplývajících z existence webu 2.0) lze získat pro všechny sledované aktéry napříč celým postkomunistickým vývojem. Volba stranických programů je podstatná mimo jiné ve vztahu k výše zmiňovanému výzkumu Rooduijna, de Langa a van der Brug [2014] (s tím limitem, že jejich metodologický postup je částečně odlišný, byť v případě obou výzkumů existuje shoda na základním jádru spočívajícím v hodnocení kontextu celých odstavců programů – viz níže).⁹ Na to, že se programy hodí k měření populismu více než jiné zdroje (například weby politických stran), ve své nedávné studii upozorňuje i Schwörer [2021].

Programy jednotlivých stran byly získány různým způsobem – částečně prostřednictvím webových stránek jednotlivých uskupení, částečně prostřednictvím *Manifestos Project Database*¹⁰, částečně byly (především starší) programy po-

⁹ Kromě již zmíněného limitu, který spočívá v samotné volbě programu jakožto předmětu analýzy, je nutné zmínit ještě druhý problém – nepříliš velký vzorek, tedy celkový počet analyzovaných úseků zmiňujících korupci (viz „n“ v Tabulce 1 níže). I přes tento limit mají analyzovaná data vypovídací hodnotu směrem k naznačení dlouhodobějších trendů. Zároveň je třeba zopakovat, že neexistují jiná data využitelná pro analýzu celého sledovaného období. Určitou výjimku by představovaly stenoprotooly jednání sněmovny, nicméně poslanecké projevy nelze ve všech případech spolehlivě považovat za oficiální stanovisko strany jako kolektivního aktéra.

¹⁰ Viz <https://manifesto-project.wzb.eu/>.

skytnuty sekretariátem politických stran. Celkový rozsah vstupních dat pro analýzu činil 494 171 slov. V souvislosti s rozsahem korpusu je ovšem třeba učinit dvě poznámky: (1) některé strany v rámci jedné voleb využívaly různé verze programů (některé například obsahovaly úvodní slovo předsedy, jiné nikoli) – bylo-li to možné, do analýzy jsem zahrnul co možná nejkompletnější programový dokument¹¹ – ve všech případech šlo ale o volební programy pro tyto volby, nikoli programy základní nebo dlouhodobé; (2) v některých volbách strany kandidovaly a uspěly v rámci koalice, navzdory tomu vedle koaličního programu před volbami využívaly a šířily též program vlastní strany – v takových případech jsem do analýzy zahrnul program koaliční i stranický.¹² Celkový rozsah je tak do značné míry pouze orientační a má za cíl vytvořit přibližnou představu o velikosti korpusu dat.

Pro první etapu strojového čtení textu bylo třeba určit klíčová slova, jejichž výskyt byl zaznamenáván. Výběr těchto slov je samozřejmě závislý na tématu a předmětu výzkumu. V případě korupce je možné inspirovat se existujícími studiemi – např. Roxana Bratu a Iveta Kažoka [2018] ve svém komparativním výzkumu metafor korupce jako klíčová slova využívají korupci (*corruption*), úplatkářství (*bribery*), provizi (*kick-back*), zpronevěru (*embezzlement*), koluzi (*collusion*), protekci (*favouritism*), nepotismus (*nepotism*), klientelismus (*clientelism*) a familiářství (*familism*). Vstupní data tvořená programovými dokumenty byla tedy v první fázi strojově přečtena prostřednictvím softwaru MaxQda na základě algoritmu tvořeného lemmaty daných pojmů. Výsledky byly ručně zpracovány a očištěny od falešných výskytů. Jednotlivé výskyty byly následně shluknuty a kvantifikovány na úrovni odstavců (což vyplývá z volby konkrétního metodologického postupu – viz následující část).¹³ Tabulka 1 vizualizuje dva typy údajů – u každého programu rozsah vstupních dat a zároveň počet výskytů zmínek o korupci na úrovni odstavců.

Z hlediska kvantifikace zmínek o korupci, které byly v dalším kroku podrobeny hodnocení optikou řádu populistické komunikace (viz následující kapitolu),

¹¹ Příkladem může být i program hnutí ANO z roku 2013 – ANO v rámci voleb využívalo dvě verze – zkrácený program a tzv. resortní program. Některé dřívější výzkumy [např. Kubánek 2016] ukazují rozdílnosti mezi oběma dokumenty – do analýzy jsem proto zahrnul program spojený.

¹² Jde o tyto programy: volby 1992 – program Liberálně sociální unie i Strany zelených, která byla jejím členem; volby 2002 – program Koalice i KDU-ČSL, která byla jejím členem. Naopak pro volby z roku 1990, kdy Československá strana lidová kandidovala v rámci KDU společně s KDS, disponuji pouze programem ČSL (to ovšem vzhledem ke kontinuitě následného výzkumu programu KDU-ČSL nepovažuji za problém); pro volby 1992, ve kterých KSČM kandidovala v rámci tzv. Levého bloku, pracuji s programovým dokumentem, který prezentuje nejprve program LB, následně program KSČM.

¹³ Jelikož jsou jednotlivé programy velice odlišné svojí strukturou (některé jsou tvořeny strukturovaným textem, jiné de facto jednolitým textem, další odrážkami a hesly, případně jednotlivými pojmy, další tyto postupy kombinují), rozhodl jsem se s odstavcem pracovat jakožto s jednotkou zachycující ucelenou myšlenku.

Tabulka 1. Popis vstupních dat (D = počet slov) a kvantifikace výskytu zmínek o korupci na úrovni odstavců (N)

Rok	Programy									
1990	ČSL D = 950 N = 0		HSD-SMS D = 704 N = 0		KSČ D = 2 377 N = 0		OF D = 2 969 N = 0			
1992	ČSSD D = 5 337 N = 2	HSD-SMS D = 2 800 N = 1	KDU-ČSL D = 7 779 N = 0	LB+KSČM D = 6 948 N = 1	LSU D = 2 288 N = 1	ODA D = 11 629 N = 3	ODS D = 15 006 N = 1	SPR-RSČ D = 934 N = 0	SZ D = 3 549 N = 0	
1996	ČSSD D = 8 599 N = 4	KDU-ČSL D = 10 436 N = 1	KSČM D = 3 311 N = 2	ODA D = 7 267 N = 3	ODS D = 21 895 N = 2	SPR-RSČ D = 1 806 N = 0				
1998	ČSSD D = 13 853 N = 9	KDU-ČSL D = 12 170 N = 2	KSČM D = 6 423 N = 4	ODS D = 11 740 N = 1	US 9 810 N = 5					
2002	ČSSD D = 4 556 N = 3	KDU-ČSL D = 8 835 N = 10	Koalice D = 8 896 N = 9	KSČM D = 6 935 N = 2	ODS D = 6 947 N = 4					
2006	ČSSD D = 26 243 N = 17	KDU-ČSL D = 21 180 N = 7	KSČM D = 6 878 N = 2	ODS D = 6 947 N = 18	SZ D = 28 669 N = 10					
2010	ČSSD D = 11 386 N = 4	KSČM D = 4 041 N = 2	ODS D = 16 727 N = 10	TOP09 D = 10 535 N = 4	VV D = 13 329 N = 12					
2013	ANO D = 8 949 N = 8	ČSSD D = 6 039 N = 3	KDU-ČSL D = 5 541 N = 4	KSČM D = 3 344 N = 5	ODS D = 10 133 N = 0	TOP09 D = 8 704 N = 5	Úsvit D = 3 500 N = 5			
2017	ANO D = 16 814 N = 6	ČSSD D = 8 153 N = 0	KDU-ČSL D = 5 056 N = 1	KSČM D = 4 185 N = 4	ODS D = 4 382 N = 0	Piráti D = 4 370 N = 7	SPD D = 3 576 N = 7			STAN D = 15 040 N = 1

je patrný postupný nárůst významu tématu korupce v programech. Zatímco výskyty v průběhu devadesátých let byly ojedinělé, nejpозději od roku 2002 nabírá téma na důležitosti.¹⁴ Určitým zlomem je pak rok 2006, tedy období po osmi letech vlády sociální demokracie doprovázené některými kauzami, kdy se objevuje větší množství odkazů ke korupci i v případě ODS, která je jinak vůči otázce korupce zdrženlivější. Naopak volby v roce 2010, které bývají označovány jako „přelomové“ [např. Charvát, Just 2017], z kvantitativního hlediska změnu nepřinesly.¹⁵

Zaměříme-li se na tzv. nové politické strany, větší důraz na korupci je patrný v případě aktérů, kteří do systému vstoupili zvenčí jako neideologičtí vyzyvatelé celého stranického spektra, a jsou tedy zástupcem Sikkova [2012] konceptu *project of newness* (může jít o ANO nebo Věci veřejné), spíše než u aktérů, které lze chápat jako *očisťovatele* [viz Lucardie 2002] – v tomto případě jde kupříkladu o TOP09 nebo Unii svobody, které vznikly jako alternativa vůči zdiskreditované pravici. Ačkoli se jak v rámci rétoriky Unie svobody, která poukazovala například na utajená švýcarská konta spojená s ODS, tak v rámci rétoriky TOP09 objevoval určitý protikorupční apel, nepřenesl se výrazněji do programu – je zajímavé, že v programu nebyla v případě Unie svobody ani TOP09 explicitně ani implicitně ODS spojována s korupčními praktikami. Naopak strany jako Věci veřejné, Úsvit přímé demokracie, ANO a v omezené míře též Piráti korupci asociovaly s existujícími stranami jako takovými (viz následující část [srov. také Naxera 2021]).

Metodologický postup a operacionalizace řádu populistické komunikace

Výše jsem naznačil komplikovanost konceptuální debaty o populismu. To samé platí o diskusi metodologické [srov. Rooduijn 2019]. Zejména otázka „měření populismu“ je metodologicky výrazně pluralitní. I když se v poslední době objevují

¹⁴ Diskurzivní síla a důležitost tématu korupce se tedy ukazují mimo jiné na tom, že již od voleb v roce 1998 téma figurovalo v programech všech stran, které ve volbách uspěly, s několika pouhými výjimkami – těmi je ODS v roce 2013 a 2017 a ČSSD v roce 2017. ODS se po pádu vlády Petra Nečase a aféry „Nagygate“ [Kupka, Mochťák 2015] tématu zdržuje zcela. Stejně tak (poněkud překvapivě) ČSSD nevyužila ve volbách v roce 2017 téma korupce v rámci volebního střetu s ANO, se kterým čtyři roky tvořila koalici a které pro ČSSD představovalo největšího soupeře o hlasy [srov. Maškarinec 2019]. Naopak ANO téma korupce ve volbách 2017 využilo aktivně – v rámci programu mimo jiné proti „všem zavedeným stranám“, tedy včetně ČSSD. Ostatně, po celou dobu existence vlády Bohuslava Sobotky hrálo ANO roli jakési „opozice v rámci koalice“ [Frič, Gyarfášová 2019; srov. Albertazzi 2009].

¹⁵ Celkově lze říci, že počet zmínek o korupci v programech politických stran napříč celým spektrem jasně ukazuje, že ve společnostech, ve kterých existuje vyšší vnímání korupce (mezi něž ČR rozhodně patří), není téma korupce jakkoli výsadou stran mimo politický mainstream [srov. Engler 2020]. Téma korupce tedy nelze v tomto ohledu považovat za jakkoli „mezerové“. I proto je nutné precizně operacionalizovat populistickou antikorupční rétoriku pro posouzení komunikace jednotlivých aktérů (viz následující část).

přístupy k měření za využití expertních šetření [srov. Meijers, Zaslove 2021], po dlouhou dobu dominovaly různé podoby textových analýz [např. Rooduijn, de Lange, van der Brug 2014] pracující se širokou škálou metod od obsahové analýzy přes diskurzivní analýzu až po analýzu metafor. Využívané podoby obsahových analýz se vzájemně výrazně liší, a to mimo jiné (1) ve vzájemném provázání kvantitativní a kvalitativní složky; (2) v poměru strojového a lidského čtení a kódování; nebo (3) v úrovni, na které probíhá kódování [např. Rooduijn, Pauwels 2011]. Jednotlivé přístupy přitom vycházejí z odlišných tradic, sledují odlišné cíle a potýkají se s odlišnými limity.

Ve vztahu k úrovni analýzy nalezneme přístupy zaměřené na počítání výskytů klíčových slov vycházejících ze zavedených slovníků [Pauwels 2011], ale též přístupy věnující se vyšším jednotkám – ať už větám nebo nadvětěným celkům, tedy např. odstavcům [např. Aslanidis 2018; Popping 2018; Stulík 2019; Naxera 2021]. Některé výzkumy poté kombinují oba přístupy – (1) lidské kódování využívající zavedené slovníky a hodnotící kontext celého odstavce a (2) strojové kódování a kvantifikaci výskytů klíčových slov taktéž založenou na slovnících. Výsledkem je tzv. „man-machine“ kódování [srov. Rooduijn, Pauwels 2011]. Při využití *ideational approach* k populismu se jeví jako efektivní využít právě kódování na úrovni odstavců [Rooduijn, de Lange, van der Brug 2014], což (na rozdíl od strojové kvantifikace slov) umožní reflektovat kontext. Na základě tohoto kontextu je poté možné rozhodnout, zda je daný výrok populistický, nebo nepopulistický (viz níže). Zároveň není v tomto případě nutné pro určení kontextu využít přístup spojující více metod a zdůrazňující kvantitativní složku, i když v jiných typech výzkumů by bylo posílení kvantitativního přístupu zcela legitimní, a dokonce žádané [srov. také Naxera 2021].

Přístupy zaměřené na věty nebo odstavce často pracují s tzv. *triplety*. *Triplety* umožňují zjednodušit rozvinuté věty nebo celé odstavce na základě principu ekvivalence do jednoduchých sdělení. Rozsáhlý text se tak dá převést do krátkých vět, které umožňují s textem efektivněji pracovat (v kvantitativním i kvalitativním ohledu). Obecná podoba *tripletu* dodržuje logiku „aktér – jedná (sloveso) – vůči komu/čemu“ [Aslanidis 2018; Stulík 2019]. Právě na tento přístup navazuje můj výzkum.

Některé nedávné výzkumy se potýkají s nedostatečnou operacionalizací populismu ve vztahu k existujícím teoretickým konceptům [srov. Meijers, Zaslove 2021]. Ve snaze vyvarovat se tohoto problému je nutné precizně ve shodě s výše naznačenými teoretickými principy stanovit tzv. řád populistické komunikace. Ten je v předkládaném výzkumu tvořen propojenými významy několika *tripletů*: (1) „lid je dobrý“; (2) „elita je špatná“; (3) „aktér je mluvčím/součástí lidu“. *Triplety* (de facto jako jakékoli jiné symboly) umožňují koncentrovat význam. Zároveň je třeba stanovit určitou legendu, jak význam tohoto symbolu dekodovat. Následně pak aplikovat dekodovaný význam na empirická data a opět zakódovat určený význam v datech tak, aby bylo možné rozhodnout o charakteru výroku.

Způsob určení významu takto koncentrovaných tripletů lze demonstrovat na příkladu prohlášení z programu ANO z roku 2017, které plně odpovídá řádu populistické komunikace. V podobě nezjednodušené do tripletů výrok zní:

Naše hnutí vzniklo jako protest proti korupci tradičních politických stran, které si hrály na levičáky a pravici. Proti tomu, že kmotři a lobbisti řídili zemi přes milenku premiéra. Proti tomu, že politici utahovali lidem opasky, zatímco církvím odklepli restituce předražené o 54 miliard. Není to něco naprosto šíleného? Vidíte, a to jsme v tom žili... jak dlouho? 29 let. V roce 1989 jsme doufali, a ještě dlouho si pak mysleli, že se nesnesitelného korupčního systému konečně zbavíme. Nevyšlo to. Bojujeme s ním dodnes. Bohužel. Když jsem založil hnutí, doslova na kolena, jen s pár nejbližšími, tak nám věřil málokdo, většina lidí se nám smála nebo nás měla za blázný. Nevšímali jsme si toho a dřeli, improvizovali, s partou, do které každý den přibývali nadšení lidé, jsme objeli Česko a ve volbách jsme skončili druhí. Všechny další volby, krajské, komunální a evropské, jsme vyhráli. To fakt není špatný výsledek. (ANO 2017)

Z výroku je zřejmé, že „elita je špatná“ (je zkorumpovaná, tvořená kmotry a lobbisty, utahuje lidem opasky atd.), „lid je dobrý“ (nadšení lidé podporují změny a tvoří protipól špatné elity) a „aktér je mluvčím/součástí“ (což je patrné především z formulace „žili jsme v tom“, kdy první osoba naznačuje identifikaci řečníka s danou skupinou; zároveň motiv pro založení hnutí je prezentován jako obrana lidu před zkorumpovanou elitou). Výše stanovené propojení významu tří základních tripletů tedy sleduje základní teoretickou podobu konceptu populismu včetně představy manichejského rozdělení společnosti na dvě homogenní části [Mudde 2004; Meijers, Zaslove 2021: 375].

Takto stanovený řád populistické komunikace tedy umožní rozdělit výroky na populistické a nepopulistické [Aslaidis 2018; Popping 2018; Stulík 2019; Naxera 2021]. Výrok je chápán jako populistický, pokud odpovídá řádu populistické komunikace – jinými slovy v takovém případě, obsahuje-li všechny tři tripletové tvořící tento řád. Zároveň je třeba poznamenat, že ekvivalenty vůči pojmům „lid“ a „elita“ jsou vyhodnocovány s ohledem na to, zda je můžeme chápat jako pojem zahrnující celou homogenní skupinu. V případě „elity“ tak může jít o pojmy „strany“, „politici“, „ti nahoře“, „oni“ atd., tedy o výroky, které s korupcí neasociují jednu konkrétní politickou skupinu (např. konkrétní stranu, politika nebo vládu), ale elitu jako celek. Ne každý výrok, který spojuje politiky s korupcí (či v případě jinak tematicky orientovaného výzkumu například brojí proti migraci), tak lze označit za populistický [srov. také Rooduijn, de Lange, van der Brug 2014].

V dalším kroku byly tedy jednotlivé výroky spojené s korupcí rozčleněny do setu „populistického“ (výroky odpovídající řádu populistické komunikace) a „nepopulistického“ (ostatní výroky). Při hodnocení jednotlivých výroků byl brán v potaz nejen výrok samotný, ale širší kontext celého odstavce. Tento krok přináší již analyticky podstatné výsledky.

Analýza a interpretace výsledků

I když bývá nástup populistické komunikace v českém prostředí dáván do souvislosti především s rokem 2010 a volebním úspěchem Věcí veřejných [viz Naxera 2018], řadu populistických výroků nalezneme napříč celým polistopadovým vývojem. Nepočítáme-li volby v roce 1990, během kterých se téma korupce vůbec neřešilo, jedinými volbami, ve kterých v souvislosti s tématem korupce programy úspěšných stran neobsahovaly populistické výroky, byly volby v roce 2006.¹⁶ Výsledky analýzy a kvantifikaci (ne)populistických výroků o korupci ukazuje Tabulka 2.

Kromě stran, které bývají tradičně označovány jako populistické, tedy Věcí veřejných [např. Naxera 2018], Úsvitu, respektive SPD [např. Stulík 2019], ANO [např. Hanley, Vachudova 2018; Buštíková, Guasti 2019; Naxera, Stulík 2021; Maškarinec 2019; Šafir 2021 a mnoho dalších],¹⁷ bylo možné nalézt příklady populistických vyjádření též v programech stran mainstreamových: šlo o KSČM¹⁸ (1992, 1996, 1998, 2013 a 2017), ČSSD (1998 a 2017) a KDU-ČSL (2002) a Koalici (2002).

Ukazuje se, že výrok, který lze chápat jako populistický, sem tam může pronést každý z politiků (či v tomto případě stran), aniž by to z něj nutně dělalo populistu [viz Rooduijn, de Lange, van der Brug 2014]. Přesto příklady výroků z programu ČSSD z roku 2013 nebo KSČM z roku 2017 ukázkově odpovídají řádu populistické komunikace: operují s konceptem „špatné elity“ a „návratem moci do rukou dobrého lidu“, jehož zájmy mají „odrážet zákony“ (lid je tedy suverénem) a do role jehož mluvčího se daný politický aktér pasuje.

Světová ekonomická krize byla u nás v uplynulých letech umocněna chaotickým vládnutím ODS a TOP 09, které postrádalo jakoukoliv rozumnou hospodářskou politiku, prohlubovalo zadlužení, zvyšovalo nezaměstnanost a přibližovalo občany k hranici chudoby. Zájmy běžných, poctivě pracujících lidí byly poráženy zájmy úzkých skupin navázaných na vládu – kmotrů, bohatých oligarchů, firemních lobbistů. Korupce kvetla a prorostla až do nejvyšších pater politiky. Zřetelné byly tendence učinit ze zdravotnictví, sociální péče či školství součástí byznysu. Docházelo k parcelaci a chybné privatizaci státu a jeho infrastruktury. Nyní nastal čas vrátit

¹⁶ Ačkoli z kvantitativního hlediska došlo v programech v rámci těchto voleb k nárůstu zmínek o korupci (viz výše), veškeré výroky z roku 2006 spadají do nepopulistického setu.

¹⁷ A taktéž České pirátské strany [srov. Šárovec 2019], která bývá s otázkou populismu příležitostně spojována, i když existující výzkumy toto spojení nepotvrzují [srov. Naxera 2021]. Pro pirátské strany ostatně platí Hartlebova [2013] charakteristika, že se odlišují jak od stran populistických, tak od stran mainstreamových. Aby vyjádřil tuto odlišnost, označuje piráty za „dobré populisty“. Toto označení však pouze rozměňuje význam konceptu populismu.

¹⁸ I když KSČM bývá v některých případech s populismem spojována [srov. Císař, Štětka 2017]. Pro úplnost lze ještě doplnit, že další z relevantních českých stran, které bývají nahlíženy optikou populismu, patří Strana zelených [srov. Křížkovský 2019].

Tabulka 2. Míra populismu ve výrociích o korupci ve volebních programech českých politických stran

Rok	Míra populistických výroků v programech									
1990	ČSL N = 0		HSD-SMS N = 0		KSČ N = 0			OF N = 0		
1992	ČSSD N = 2 Nnp (2) > Np (0)	HSD-SMS N = 1 Nnp (1) > Np (0)	KDU-ČSL N = 0	LB N = 1 Nnp (0) < Np (1)	LSU N = 1 Nnp (1) > Np (0)	ODA N = 3 Nnp (3) > Np (0)	ODS N = 1 Nnp (1) > Np (0)	SPR-RSČ N = 0	SZ N = 0	
1996	ČSSD N = 4 Nnp (4) > Np (0)	KDU-ČSL N = 1 Nnp (1) > Np (0)	KSČM N = 2 Nnp (1) = Np (1)	ODA N = 3 Nnp (3) > Np (0)	ODS N = 2 Nnp (2) > Np (0)	SSPR-RSČ N = 0				
1998	ČSSD N = 9 Nnp (6) > Np (3)	KDU-ČSL N = 2 Nnp (2) > Np (0)	KSČM N = 4 Nnp (3) > Np (1)	ODS N = 1 Nnp (1) > Np (0)	US N = 5 Nnp (5) > Np (0)					
2002	ČSSD N = 3 Nnp (3) > Np (0)	KDU-ČSL N = 10 Nnp (9) > Np (1)	Koalice N = 9 Nnp (8) > Np (1)	KSČM N = 2 Nnp (2) > Np (0)	ODS N = 4 Nnp (4) > Np (0)					
2006	ČSSD N = 17 Nnp (17) > Np (0)	KDU-ČSL N = 7 Nnp (7) > Np (0)	KSČM N = 2 Nnp (2) > Np (0)	ODS N = 18 Nnp (18) > Np (0)	SZ N = 10 Nnp (10) > Np (0)					
2010	ČSSD N = 4 Nnp (4) > Np (0)	KSČM N = 2 Nnp (2) > Np (0)	ODS N = 10 Nnp (10) > Np (0)	TOP09 N = 4 Nnp (4) > Np (0)	VV N = 12 Nnp (11) > Np (1)					
2013	ANO N = 8 Nnp (7) > Np (1)	ČSSD N = 3 Nnp (2) > Np (1)	KDU-ČSL N = 4 Nnp (4) > Np (0)	KSČM N = 5 Nnp (3) > Np (2)	ODS N = 0	TOP09 N = 5 Nnp (5) > Np (0)	Úsvit N = 5 Nnp (2) < Np (3)			
2017	ANO N = 6 Nnp (3) = Np (3)	ČSSD N = 0	KDU-ČSL N = 1 Nnp (1) > Np (0)	KSČM N = 4 Nnp (3) > Np (1)	ODS N = 0	SPD N = 7 Nnp (2) < Np (5)	STAN N = 1 Nnp (1) > Np (0)	TOP09 N = 4 Nnp (4) > Np (0)		

Poznámka: Tabulka uvádí celkový počet výroků o korupci (N) v jednotlivých programech a zároveň vzájemný vztah výroků nepopulistických (Nnp) a populistických (Np). V zájmu přehlednosti jsou výsledky také vizualizovány barevným odlišením: bílá barva symbolizuje absenci zmínek o korupci; světle šedá barva vyjadřuje program obsahující pouze nepopulistické výroky o korupci; v případě tmavě šedé barvy se v programu vyskytují populistické zmínky, ale tvoří méně než 50 % výskytů; černá barva označuje případy, ve kterých populistické výroky představují 50 % nebo více veškerých zmínek o korupci.

vládu zpátky do rukou lidí oprávněně rozladěných politickými a sociálními poměry. (ČSSD 2013)

Většina si dnes již přeje změnu. Je načase konečně se vypořádat s privatizačními zlodějny, ke kterým ještě nyní přibyla nespravedlnost ve formě církevních restitucí! Zákony musí odrážet zájem slušného a poctivého člověka, ne účelové výhody pro neoprávněně privilegované.¹⁹ (KSČM 2017)

I když jsou volby v roce 2017 jedinými, ve kterých dva programy vykázaly ve vztahu ke korupci alespoň 50% míru populistických výroků, jde o strany běžně chápané jako populistické (ANO a SPD) – ve vztahu k protikorupční rétorice v programech se tedy potvrdil první předpoklad formulovaný v souladu s výzkumy ze západní Evropy [viz Rooduijn, de Lange, van der Brug 2014]. Mainstreamové strany sice určitou míru populistických výroků vykazují, ale de facto stabilně napříč celým sledovaným obdobím.

Jediné programy, které (vedle programů KSČM ze začátku devadesátých let) vykazovaly míru populismu alespoň 50 %, a lze je tedy považovat za dominantně populistické, byly programy ANO z roku 2017 (znění výroku viz část o metodologii), Úsvitu z roku 2013 a SPD z roku 2017. Všechny tři programy (a v případě Úsvitu a SPD dokonce téměř totožnou formulací) odmítají celý stávající systém politických stran jakožto zkorumpovaných a celou polistopadovou stranickou reprezentaci.

Musíme ukončit destrukci základních funkcí státu a rozkrádání daní jeho občanů. Považujeme za nutné ukončit demo-demokracii, ve které vládou kmotrovské stranické mafie. Falešné hry politických stran na levi a pravici přivedly naši republiku do bludného kruhu ekonomické krize, hlubokých dluhů a vysokých daní. Musíme prosadit změny, které vrátí občanům důvěru v demokracii. (Úsvit 2013)

Za základní princip obrany demokracie považujeme zavedení přímé demokracie a široké zapojení občanů do řízení země. Považujeme za nutné ukončit demo-demokracii, ve které vládou kmotrovské stranické mafie. Falešné hry politických stran na levi a pravici přivedly naši republiku do bludného kruhu hlubokých dluhů, vysokých daní a krizí. (SPD 2017)

Vzhledem k tomu, že Věci veřejné vypadly ze sněmovny ihned po prvním volebním úspěchu, máme k dispozici pouze dva případy stran, které jsou běžně

¹⁹ V případě KSČM lze v některých případech nalézt v souvislosti s korupcí výroky ukázkově odpovídající principům levicového populismu, který chápe lid (a konflikt mezi lidem a zkorumpovanou elitou) v třídním slova smyslu, tedy například jako střet „ožebračeného občana“ a „bankéře a korupčníka“. Pro KSČM zároveň platí, že zmínky o korupci v jejích programech ze začátku devadesátých let (tedy 1992 a 1996) jsou populistické dominantně (anebo zcela). Vzhledem k nízkému počtu výroků obsažených v programech (jednomu v roce 1992 a dvěma v roce 1996) je však třeba brát tyto výsledky s rezervou. V programu z roku 2013 je ale populistických 40 % z celkových pěti výroků.

chápaný jako populistické a které uspěly ve dvou po sobě následujících volbách – jde právě o ANO a Úsvit/SPD (které lze vzhledem k osobě předsedy a jeho postavení považovat za jedno uskupení). U obou stran platí, že po prvním období ve sněmovně (2013–2017) došlo v programech pro následující volby ke zvýšení podílu populistických antikorupčních výroků. Druhý předpoklad formulovaný v úvodu textu, že populistické strany po prvním volebním úspěchu oslabí svůj populismus, se tedy v případě komunikování tématu korupce nepotvrdil. Zajímavý je tento výsledek především v případě ANO po čtyřech letech účasti ve vládě. Je však ještě jednou třeba připomenout, že po celou dobu existence vlády Bohuslava Sobotky hrálo ANO roli jakési „opozice v rámci koalice“ [srov. Frič, Gyarfašová 2019]. Patrně to bylo mimo jiné poté, co musel Andrej Babiš opustit post ministra financí. Následně přinesla Babišova média celostránkovou grafiku Babiše s přelepenými ústy jakožto symbolem snahy zkorumpovaných stran umlčet Babiše jako bojovníka proti korupci.

Závěr

To, jak se proměnily zmínky o korupci v programech českých relevantních stran za bezmála třicet let sněmovních voleb, lze shrnout ve vztahu k populismu následujícím způsobem: (1) Míra populistických protikorupčních výroků napříč sledovaným obdobím v programech stran sice narostla, ovšem pouze vzhledem k úspěchu stran běžně označovaných za populistické; v případě mainstreamových stran se populistické protikorupční výroky objevují příležitostně napříč celým sledovaným obdobím, aniž by v letech 2010, 2013 a 2017 došlo k jejich nárůstu. První předpoklad byl potvrzen. (2) Naopak druhý předpoklad o oslabení míry populismu v případě populistických stran, které ve volbách uspěly, se potvrdit nepodařilo. Zajímavé je toto zjištění především ve vztahu k ANO, které své výpady proti elitě zesílilo po čtyřech letech v rámci vládní koalice. I v případě druhého předpokladu platí zjištění výhradně na protikorupční rétoriku stran, která byla předmětem dané analýzy, nikoli tedy na stranickou komunikaci jako celek.

Závěry textu mají několik limitů: (1) vstupní data pro analýzu byla tvořena výhradně programy, z čehož plyne nízký analyzovaný vzorek. Důvody, které mě vedly k volbě tohoto typu materiálu (i při vědomí nízkého *n*), jsem rozepsal v příslušné kapitole. I když (navzdory nízkému vzorku zkoumaných případů) považuji zjištěné trendy za zřejmé, bylo by do budoucna vhodné závěry ověřit na jiném typu dat (ideálně na kratším časovém období). Takovými daty reprezentujícími oficiální stranickou komunikaci by mohly být stránky daných aktérů na sociálních sítích. Podobné studie mapující detailněji kratší období existují, věnují se ale jen těm stranám, které bývají považovány za populistické, případně antiestablishmentové [srov. Naxera 2021]. Následující výzkum by tedy mohl zahrnout i další strany, především pak ty, u kterých předkládaná studie odhalila určitou míru populismu v rámci protikorupčních výroků (tedy například KSČM). (2) Ur-

čítým způsobem je limitující též využití pojetí populismu. I když některé novější studie navrhují vícerozměrné chápání populismu [např. Meijers, Zaslove 2021], většina analýz se kloní k některému z jasně specifikovaných pohledů. V mém případě šlo o konceptualizaci populismu prostřednictvím *ideational approach*. Alternativou v dalších výzkumech by mohlo být uchopení problému z jiné perspektivy, tedy inspirovat se například Bossettovým [2017] přístupem. Taková analýza by mohla být zaměřena na to, zda vybraní mainstreamoví politici při střetu s populistou (ne)sáhnou k využití populistického stylu [srov. Moffitt 2016] k prosazení obsahu, který bude veskrze nepopulistický. Tedy zda například při konfrontaci s Andrejem Babišem ohledně jeho problematických aktivit typu dotace Čapímu hnízdu přijmou jeho styl, ale zároveň jej v obsahu svých sdělení odmítají rámovat jako „zkorumpovanou elitu“. Podobná studie by ale měla výrazně jiné zacílení, než má tato analýza.

Na rozdíl od řady předchozích textů, které se věnovaly především identitárním otázkám nebo tématu migrace [např. Schumacher, van Kersbergen 2016; srov. také Stulík, Krčál 2019] a ukazovaly pronikání populistických (reálně však spíše nativistických [srov. Schwörer 2021]) principů do komunikace mainstreamu, se ukázalo, že to, jakým způsobem mainstream komunikuje téma korupce, je proti přejímání populistického narativu poměrně rezistentní. Ostatně, přijetí pohledu, že celá stávající elita je zkorumpovaná, by bylo od představitele mainstreamové strany pomyslnou střelbou do vlastních řad. Nativistické využití obrazu „těch druhých“ (tedy ne-nativních) za účelem reakce na volební zisky populistů je v tomto ohledu poměrně pragmatictější strategií. Závěry práce o tom, že se protikorupční rétorika mainstreamu v konfrontaci s populisty v dlouhodobé perspektivě nijak zásadně nemění, by ale bylo dobré ověřit v komparativní perspektivě s dalšími zeměmi, ve kterých mainstream čelí výraznému nástupu populistických uskupení.

VLADIMÍR NAXERA působí jako odborný asistent na Katedře politologie a mezinárodních vztahů Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni. Zaměřuje se především na obsahové analýzy komunikace politických aktérů (především ve vztahu ke korupci a migraci), výzkum v oblasti populismu a politik paměti, vedle toho též na performativní aspekty politiky. V odvěkém sporu „kočky versus psi“ stojí pevně na kočičí straně.

Literatura

- Albertazzi, D. 2009. „Reconciling ‘Voice’ and ‘Exit’: Swiss and Italian Populists in Power.“ *Politics* 29 (1): 1–10, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9256.2008.01332.x>.
- Antal, A. 2017. „The Political Theories, Preconditions and Dangers of the Governing Populism in Hungary.“ *Politologický časopis* 24 (1): 5–20, <https://doi.org/10.5817/PC2017-1-5>.

- Aslanidis, P. 2018. „Measuring Populist Discourse with Semantic Text Analysis: an Application on Grassroots Populist Mobilization.“ *Quality & Quantity* 52 (3): 1241–1263, <https://doi.org/10.1007/s11135-017-0517-4>.
- Baez-Camargo, C., A. Ledeneva. 2017. „Where Does Informality Stop and Corruption Begin? Informal Governance and the Public/Private Crossover in Mexico, Russia and Tanzania.“ *Slavonic & East European Review* 95 (1): 49–75, <https://doi.org/10.5699/slaveasteurorev2.95.1.0049>.
- Bauer, M. W., B. G. Peters, J. Pierre, K. Yesilkagit, S. Becker (eds.). 2021. *Democratic Backsliding and Public Administration: How Populists in Government Transform State Bureaucracies*. Routledge, <https://doi.org/10.1017/9781009023504>.
- Bossetta, M. 2021. „Fighting Fire with Fire: Mainstream Adoption of the Populist Political Style in the 2014 Europe Debates between Nick Clegg and Nigel Farage.“ *British Journal of Politics and International Relations* 19 (4): 715–734, <https://doi.org/10.1177/1369148117715646>.
- Bratu, R., I. Kažoka. 2018. „Metaphors of Corruption in the News Media Coverage of Seven European Countries.“ *European Journal of Communication* 33 (7): 57–72, <https://doi.org/10.1177/0267323117750695>.
- Bratu, R., D. A. Sotiropoulos, M. Stayonova. 2017. „Through the Lens of Social Constructionism: The Development of Innovative Anti-Corruption Policies and Practices in Bulgaria, Greece and Romania, 2000–2015.“ *Slavonic and East European Review* 95 (1): 117–150, <https://doi.org/10.5699/slaveasteurorev2.95.1.0117>.
- Brown, K., A. Mondon. 2021. „Populism, the Media, and the Mainstreaming of the Far Right: The Guardian’s Coverage of Populism as a Case Study.“ *Politics* 41 (3): 279–295, <https://doi.org/10.1177/0263395720955036>.
- Brunnerová, O. 2019. „Not All Political Entrepreneurs are Created Equal: The Institutionalisation of Entrepreneurial Parties in Central Europe.“ *Central European Journal of Politics* 5 (1): 100–124.
- Bušťíková, L., P. Guasti. 2019. „The State as a Firm: Understanding the Autocratic Roots of Technocratic Populism.“ *East European Politics and Societies* 33 (2): 302–330, <https://doi.org/10.1177/0888325418791723>.
- Císař, O., V. Štětka. 2017. „Czech Republic. The Rise of Populism from the Fringes to the Mainstream.“ Pp. 285–298 in T. Aalberg, F. Esser, C. Reinemann, J. Strömbäck, C. H. Vreese (eds.). *Populist Political Communication in Europe*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781315623016>.
- Engler, S. 2016. „Corruption and Electoral Support for New Political Parties in Central and Eastern Europe.“ *West European Politics* 39 (2): 278–304, <https://doi.org/10.1080/01402382.2015.1084127>.
- Engler, S. 2020. „‘Fighting Corruption’ or ‘Fighting the Corrupt Elite’? Politicizing Corruption within and beyond the Populist Divide.“ *Democratization* 27 (4): 643–661, <https://doi.org/10.1080/13510347.2020.1713106>.
- Fieschi, C., P. Heywood. 2004. „Trust Cynicism and Populist Anti-Politics“. *Journal of Political Ideologies* 9 (3): 289–309, <https://doi.org/10.1080/1356931042000263537>.
- Frič, P., O. Gyarášová. 2019. „The Rise of the Politics of Emotions: Anti-elitism and Anti-corruption as Traits of Czech and Slovak Populist Parties.“ *Politické vedy* 22 (4): 221–246, <https://doi.org/10.24040/politickevedy.2019.22.4.221246>.
- Hanley, S., M. A. Vachudova. 2018. „Understanding the Illiberal Turn: Democratic Backsliding in the Czech Republic.“ *East European Politics* 34 (3): 276–296, <https://doi.org/10.1080/21599165.2018.1493457>.
- Hartleb, F. 2013. „Anti-elitist Cyber Parties?“ *Journal of Public Affairs* 13 (4): 355–369, <https://doi.org/10.1002/pa.1480>.

- Havlík, V., P. Voda. 2016. „The Rise of New Political Parties and Re-Alignment of Party Politics in the Czech Republic.“ *Acta Politologica* 8 (2): 119–144.
- Charvát, J., P. Just. 2017. *Krize politického stranictví a noví straničtí aktéři v české politice*. Praha: MUP Press.
- Chytilík, R. 2021. „Corrupt Elites, Pure People and Double Standards? Attitudes of Central European Populist and Mainstream Political Party Sympathisers to Systemic and Individual Corruption.“ Pp. 58–86 in J. Mendilow, É. Phélippeau (eds.). *Populism and Corruption. The Other Side of the Coin*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, <https://doi.org/10.4337/9781839109676.00011>.
- Krastev, I. 2004. *Shifting Obsessions: Three Essays on the Politics of Anticorruption*. Budapest: CEU Press.
- Křížkovský, M. 2019. „Tíživé dědictví nové politiky v Česku: Zelení jako případ neúspěšného morálního populismu.“ *Central European Journal of Politics* 5 (1): 30–54.
- Kubánek, M. 2016. „Role populismu ve volebním marketingu hnutí ANO před parlamentními volbami v roce 2013.“ *Central European Political Studies Review* 18 (4): 319–353, <https://doi.org/10.5817/CEPSR.2016.4.319>.
- Kupka, P., M. Mochtak. 2015. „The Nagygate Affair, Corruption and Organized Crime: Corruption Networks and their Potential Impact on the Quality of Democracy in the Czech Republic.“ *World Political Science* 11 (1): 157–185, <https://doi.org/10.1515/wps-2015-0004>.
- Laclau, E. 1996. *Emancipation(s)*. London: Verso.
- Lange, S. L. de. 2012. „New Alliances: Why Mainstream Parties Govern with Radical Right-Wing Populist Parties.“ *Political Studies* 60: 899–918, <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2012.00947.x>.
- Ledeneva, A., R. Bratu, P. Köker. 2017. „Corruption Studies for the Twenty-First Century: Paradigm Shifts and Innovative Approaches.“ *Slavonic & East European Review* 95 (1): 1–20, <https://doi.org/10.5699/slaveasteurorev2.95.1.0001>.
- Lucardie, P. 2000. „Prophets, Purifiers and Prolocutors: Towards a Theory on the Emergence of New Parties.“ *Party Politics* 6 (2): 175–185, <https://doi.org/10.1177/135406880006002003>.
- Manucci, L., E. Weber. 2017. „Why the Big Picture Matters: Political and Media Populism in Western Europe since the 1970s.“ *Swiss Political Science Review* 23 (4): 313–334, <https://doi.org/10.1111/spsr.12267>.
- Maškarinec, P. 2019. „The Rise of New Populist Political Parties in Czech Parliamentary Elections Between 2010 and 2017: The Geography of Party Replacement.“ *Eurasian Geography and Economics* 60 (5): 511–547, <https://doi.org/10.1080/15387216.2019.1691928>.
- Maškarinec, P., P. Bláha. 2014. „For Whom the Bells Toll: Grievance Theory and the Rise of New Political Parties in the 2010 and 2013 Czech Parliamentary Elections.“ *Sociológia* 46 (6): 706–731.
- Meijers, M. J., A. Zaslove. 2021. „Measuring Populism in Political Parties: Appraisal of a New Approach.“ *Comparative Political Studies* 54 (2): 372–147, <https://doi.org/10.1177/0010414020938081>.
- Mendilow, J. 2021. „Introduction to Populism and Corruption.“ Pp. 1–35 in J. Mendilow, É. Phélippeau (eds.). *Populism and Corruption. The Other Side of the Coin*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, <https://doi.org/10.4337/9781839109676.00008>.
- Mendilow, J., É. Phélippeau (eds.). 2021. *Populism and Corruption. The Other Side of the Coin*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, <https://doi.org/10.4337/9781839109676>.
- Moffitt, B. 2016. *The Global Rise of Populism. Performance, Political Style, and Representation*. Stanford: Stanford University Press, <https://doi.org/10.1515/9780804799331>.

- Mudde, C. 2004. „The Populist Zeitgeist.“ *Government and Opposition* 39 (4): 541–563, <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x>.
- Mudde, C. 2007. *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, <https://doi.org/10.1017/CBO9780511492037>.
- Mudde, C., C. Rovira Kaltwasser. 2018. „Studying Populism in Comparative Perspective: Reflections on the Contemporary and Future Research Agenda.“ *Comparative Political Studies* 51 (13): 1667–1693, <https://doi.org/10.1177/0010414018789490>.
- Naxera, V. 2015. „Zobrazování korupce v programatice českých politických stran v průběhu postkomunistického vývoje.“ *Politické vědy* 18 (1): 57–85.
- Naxera, V. 2018. „The Never-ending Story: Czech Governments, Corruption and Populist Anti-Corruption Rhetoric (2010–2018).“ *Politics in Central Europe* 14 (3): 31–54, <https://doi.org/10.2478/pce-2018-0017>.
- Naxera, V. 2021. „Let Us Blow Them Down!': Corruption as the Subject of (Non-)populist Communication of the Czech Pirate Party.“ *Politics* (online first), <https://doi.org/10.1177/02633957211010984>.
- Naxera, V., P. Krčál. 2020. „‘Ostrovy deviace’ v populistické rétorice Miloše Zemana.“ *Sociológia* 52 (1): 82–99, <https://doi.org/10.31577/sociologia.2020.52.1.4>.
- Naxera, V., O. Stulík. 2021. „‘I Will Handle It Personally’: The Neo-patrimonial Rhetoric of the Czech Prime Minister in the Times of COVID-19.“ *Journal of Contemporary European Studies* (online first), <https://doi.org/10.1080/14782804.2021.1911789>.
- Pauwels, T. 2011. „Measuring Populism: A Quantitative Text Analysis of Party Literature in Belgium.“ *Journal of Elections, Public Opinion and Parties* 21 (1): 97–119, <https://doi.org/10.1080/17457289.2011.539483>.
- Popping, R. 2018. „Measuring Populist Discourse Using Semantic Text Analysis: a Comment.“ *Quality & Quantity* 52: 2163–2172, <https://doi.org/10.1007/s11135-017-0651-z>.
- Powell, E. N., J. A. Tucker. 2014. „Revisiting Electoral Volatility in Post-Communist Countries: New Data, New Results and New Approaches.“ *British Journal of Political Science* 44 (1): 123–147, <https://doi.org/10.1017/S0007123412000531>.
- Rooduijn, M. 2019. „State of the Field: How to Study Populism and Adjacent Topics? A Plea for Both More and Less Focus.“ *European Journal of Political Research* 58 (1): 362–372, <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12314>.
- Rooduijn, M., S. L. de Lange, W. van der Brug. 2014. „A populist Zeitgeist? Programmatic Contagion by Populist Parties in Western Europe.“ *Party Politics* 20 (4): 563–575, <https://doi.org/10.1177/1354068811436065>.
- Rooduijn, M., T. Pauwels. 2011. „Measuring Populism: Comparing Two Methods of Content Analysis.“ *West European Politics* 34 (6): 1272–1283, <https://doi.org/10.1080/01402382.2011.616665>.
- Shafir, M. 2021. „Corruption and Populism in East-Central Post-communist Europe: The Egg, the Hen and the Omelet.“ Pp. 153–189 in J. Mendilow, É. Phélippeau (eds.). *Populism and Corruption. The Other Side of the Coin*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, <https://doi.org/10.4337/9781839109676.00016>.
- Schedler, A. 1996. „Anti-Political-Establishment Parties.“ *Party Politics* 2 (3): 291–312, <https://doi.org/10.1080/00344893.2019.1643770>.
- Schumacher, G., K. van Kersbergen. 2016. „Do Mainstream Parties Adapt to the Welfare Chauvinism of Populist Parties?“ *Party Politics* 22 (3): 300–312, <https://doi.org/10.1177/1354068814549345>.
- Schwörner, J. 2021. *The Growth of Populism in the Political Mainstream. The Contagion Effects of Populist Messages on Mainstream Parties' Communication*. Cham: Springer Nature, <https://doi.org/10.1007/978-3-030-72449-8>.

- Sikk, A. 2012. „Newness as a Winning Formula for New Political Parties.“ *Party Politics* 18 (4): 465–486, <https://doi.org/10.1177/1354068810389631>.
- Stulík, O. 2019. „Do We Have all the Necessary Data? The Challenge of Measuring Populism through Metaphors.“ *Quality & Quantity* 53: 2653–2670, <https://doi.org/10.1007/s11135-019-00878-6>.
- Stulík, O., P. Krčál. 2019. „Surfování na migrační vlně v době populismu: Sekuritizace migrace ze strany poslanců Parlamentu České republiky.“ *Acta Politologica* 11 (1): 1–17, https://doi.org/10.14712/1803-8220/8_2019.
- Stulík, O., J. Paleček. 2021. „Recall’ as an Empty Signifier – The Problem of SPD Party Populism.“ *Studia Politica. Romanian Political Science Review* 21 (2): 521–540.
- Šárovec, D. 2019. „Assured Newcomers on a Squally Sea? The Czech Pirate Party before and after the 2017 Elections.“ *Acta Fakultaty filozofické Západočeské univerzity v Plzni / West Bohemian Review of Social Sciences & Humanities* 11 (2): 1–21, <https://doi.org/10.24132/actaff.2019.11.2.1>.
- Školník, M. 2020. „Corruption and Political Participation: A Review.“ *Sociální studia* 17 (1): 89–105, <https://doi.org/10.5817/SOC2020-1-89>.
- Škvarenina, O., V. Havlík, V. Dostálová. 2021. „Migration, Corruption, and Ideological Centrism: Explanations of Anti-Establishment Attitudes in the Czech Republic.“ *Sociológia* 53 (3): 287–308, <https://doi.org/10.31577/sociologia.2021.53.3.11>.
- Taggart, P. A. 2000. *Populism*. Buckingham: Open University Press.
- Urbaini, N. 2017. „Antiestablishment and the Substitution of the Whole with One of Its Parts.“ Pp. 77–97 in C. de la Torre (ed.). *The Routledge Handbook of Global Populism*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781315226446-7>.
- Zulianello, M. 2020. „Varieties of Populist Parties and Party Systems in Europe: From State-of-the-Art to the Application of a Novel Classification Scheme to 66 Parties in 33 Countries.“ *Government and Opposition* 55: 327–347, <https://doi.org/10.1017/gov.2019.21>.

Data

- ANO. 2017. „Teď nebo nikdy. Ten jediný program, který potřebujete. Program hnutí ANO pro volby do Poslanecké sněmovny 2017.“ *Ano bude líp* [online]. Dostupné na: <https://www.anobudelip.cz/file/edee/2017/09/program-hnuti-ano-pro-volby-do-poslanecke-snemovny.pdf>.
- ČSSD. 2013. „Prosadíme dobře fungující stát. Volební program ČSSD.“ ČSSD [online]. Dostupné na: https://www.cssd.cz/data/files/volebni_program.pdf.
- KSČM. 2017. „Jsme váš hlas! Mír ve světě, spravedlnost a bezpečí doma. Volební program KSČM pro volby do Poslanecké sněmovny Parlamentu České republiky 2017.“ KSČM [online]. Dostupné na: https://www.kscm.cz/sites/default/files/soubory/Program%20KS%C4%8CM/volebni_program_kscm_pro_volby_do_ps_pcr_2017.pdf.
- SPD. 2017. „Tomio Okamura: Volební program hnutí SPD 2017.“ SPD [online]. Dostupné na: <https://www.spd.cz/tomio-okamura-volebni-program-hnuti-spd-2017/>.
- Úsvit přímé demokracie Tomia Okamury. 2013. *Program strany: Deset zásadních programových bodů politické strany Úsvit přímé demokracie*.

Optimismus politické teorie v čase krize předpokladů demokracie?*

Marián Sekerák: *Modely a teorie demokracie*

Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2021, 439 s.

Úvod: teoretická samoobsluha

Ve své nové knize *Modely a teorie demokracie*, která je předmětem této recenzní eseje, zmiňuje Marián Sekerák průzkum veřejného mínění z února 2020, podle něhož 35 % dotázaných Čechů nebylo spokojeno s fungováním demokracie, 29 % deklarovalo otevřenost možnosti autoritativních způsobů vládnutí a 24 % by souhlasilo s rozpuštěním parlamentu a politických stran [s. 26]¹. Na první dojem znepokojivě vypadající čísla Sekerák vyhodnocuje poměrně smířlivě. Poukazuje totiž na to, že odpovědi respondentů mohly být ovlivněny také tím, který z modelů demokracie považují za „referenční či optimální“ [s. 27].

Na jedné straně totiž demokracie má „rozeznatelné jádro své identity“, které sledujeme již „od starověkých Řeků, kteří ji jako první vynalezli, přes myslitele a spisovatele devatenáctého století až po jejich nástupce do současnosti“ [s. 21, citace G. C. Fielda]. Toto jádro spočívá v „odmítnutí myšlenky, že by politická moc měla být dědičnou výsadou králů, několika vyvolených, anebo důvěřivě svěřena odborníkům“, neboli v tom, „že v záležitostech, jež se týkají společného života a společných zájmů, si lid náležitě vládne sám“ [s. 48, citace Iana Shapira]. Na straně druhé však z tohoto kmenového základu demokracie mohou mnoha různými směry vyrůstati dílčí větve a přidávat tak k pojmu demokracie rozličné přívlasky. Sekerákovými slovy si dnes „můžeme z různých akademických přístupů k demokracii vybírat přímo jako ze zboží v samoobsluze“ [s. 21].

Vrátíme-li se k výše zmiňovanému průzkumu, může zejména za oněmi 29 % respondentů nakloněných autoritářské vládě stát i fakt, že si řada z těchto dotazovaných ztotožnila aktuálně převládající „větev“ demokracie s demokracií jako takovou. S vaničkou jedné konkrétní podoby demokracie vylévají i dítě demokracie obecně, a to třeba právě proto, že neznají „leták“, který jim zboží v „samoobsluze přístupů k demokracii“ představí. Sekerák si svůj autorský cíl stanovuje v samotném závěru knihy podobně jako vytvoření takového letáku:

* Tento text byl podpořen z grantu SVV 2020-260 495.

¹ Citace z recenzované knihy budou uváděny v hranaté závorce pouze s číslem strany. V seznamu literatury je publikace k nalezení jako Sekerák [2021].

Cílem této knihy je tedy nejenom nabídnout veřejnosti určitou analyticky zaměřenou „cestovní mapu“ po moderních demokratických teoriích a modelech 20. a 21. století [...], ale také pomoci občanům lépe využívat a zvládat nástroje demokratického vládnutí v moderním globalizovaném světě. Tak, aby jejich volby a rozhodnutí, která budou činit, byly založeny na informacích a znalostech a byly lépe poučené. [s. 371]

Nutno již úvodem podotknout, že se Sekerákovi tento autorský cíl naplnit podařilo. V posledních letech sice již v české akademické produkci o dané problematice vyšly publikace podobně přehledového charakteru [Znoj, Bíba, Vargovčíková 2014; Dufek et al. 2019]², nicméně zde šlo o kolektivní monografie, které svůj zájem více časově kontextualizovaly do období „postliberální konstelace“ či do „času krize“. Sekerákova kniha se ve srovnání s ostatními asi nejvíce přibližuje komplexně učebnicovému zpracování předmětu „teorie demokracie“. Učebnicového charakteru kniha nabývá i tím, že se autor ke zkoumaným modelům demokracie staví neutrálně, jakkoli ke každému z nich uvádí řadu kritických připomínek. Čtenář by tak jen těžko usuzoval, který model je Sekerákovi vlastní, aniž by přihlédl k jeho jiným pracím. Zároveň se autor nepouští, ač jsou v knize i kapitoly o „krizi demokracie“ a „výzvách demokracie“, do načrtnutí svého vlastního demokratického modelu. Tato „učebnicová“ nálepka ovšem v žádném případě nenaznačuje zjednodušující charakter díla, za kterým stojí opravdu poctivá práce, čemuž odpovídá i úctyhodná bibliografie, zejména přihlédneme-li k tomu, že autor knihu dokončil teprve ve svých jednatřiceti letech.

Snaha o opravdu komplexní pokrytí problematiky nicméně na pár místech vedla k tomu, že měl čtenář dojem jisté nadbytečnosti předkládaného dílčího pojetí. Mám na mysli třeba „exkurs“ k demokratické teorii Hanse Kelsena v kapitole o radikálnědemokratickém proudu. Sekerák sám si uvědomuje, že zařazení Kelsena do této kapitoly „je určitě sporné“, avšak zařazuje ho zde, neboť tím „doplňuje pomyslnou mozaiku myšlení o demokracii německy píšících juristů“ [s. 271]. Přesněji zde má být Kelsenova teorie jakýmsi protipólem vůči předcházející podkapitole věnující se myšlení Carla Schmitta, tedy autora, u něhož se radikálnědemokratičtí myslitelé, explicitně například Chantal Mouffeová, opravdu inspirovali. Toto zdůvodnění nicméně příliš neobstojí z pohledu dramaturgie knihy, která se do té doby, jak ještě uvedu dále, čte opravdu plynule, kdežto Kelsen nás najednou přesune do jiného Demokratického světa. Podobnou výtku bych měl také ke stručné podkapitolce „Rortyho postdemokracie“ [s. 305–306], jež vychází

² Obě tyto publikace Sekerák recenzoval [Sekerák 2015, 2019]. Sekerák je obecně plodným recenzentem české a slovenské politologické literatury. Mohu zde poznamenat, že existují autoři a autorky, kteří se specializují na svůj úzký předmět zkoumání, a ti, kdo sledují obor jako celek a mají výborný přehled o tom, co se píše v místních odborných časopisech. Sekeráka lze bez výčitek zařadit do druhé kategorie. Ostatně i v samotné knize klade důraz „na co nejdůkladnější mapování české a slovenské odborné literatury za posledních několik let“, samozřejmě s „širokým přihlédnutím k desetiletím vývoje v oblasti demokratické teorie“ v zahraničí, zejména v anglofonním světě [s. 22].

jen z eseje, kterou Richard Rorty uveřejnil v *London Review of Books*, přičemž v ní jde spíše o kritiku bezpečnostních opatření po teroristických útocích z 11. září 2001 než o teoreticky přínosné rozvíjení pojmu postdemokracie.

V první kapitole knihy zase nalezneme podkapitolu „Krátký vhled do dějin myšlení o demokracii“, která je jaksi „povinnou“ pro přehledové publikace tohoto typu, jakkoli hlavní záběr a důležitost knihy spočívá v představení koncepcí 20. a 21. století. Jelikož výlet do starších dějin není pro knihu až tak stěžejní, je pochopitelná selekce autorů probíraných v této části, nicméně skok od Charlese de Montesquieu rovnou k Vladimíru Iljiči Leninovi je zde příliš velký a probrat ještě alespoň hlavní myšlenkové aktéry americké a francouzské revoluce by se slušelo, jakkoli jsou jejich díla zmiňována na různých jiných místech knihy. Předložené výtky jsou samozřejmě nikoli zásadního a spíše dramaturgického než faktického charakteru, nicméně jisté čistotě výkladu by dílčí škrtky prospěly. Což píše i s vědomím toho, že autor oproti původnímu plánu knihu spíše rozšiřoval, než zkracoval. Pro lepší pochopení výše uvedeného nyní přejdeme ke struktuře knihy.

Struktura knihy

Sekarákovu knihu bychom mohli rozdělit na dvě části. Několik úvodních a pak také závěrečných kapitol se zabývá především otázkami definice demokracie, jejich předpokladů, krizových momentů a současných i budoucích výzev. Do této části lze zařadit i kapitoly o bránící se demokracii a postdemokracii. Úvodní a závěrečné kapitoly jsou vedle základního uchopení pojmu demokracie spíše představením dílčích myšlenek, kdy se vždy v několikastránkových podkapitolách seznámíme s koncepty typu „ekonomická demokracie“ či „kosmopolitní demokracie“ nebo si přečteme o výchově k demokracii, neutrální a perfekcionista variantě liberální demokracie či o různých historických krizích demokracie.

Druhou základní část pak od čtvrté po devátou kapitolu tvoří souvislý a logicky strukturovaný výklad o jednotlivých „velkých“ modelech demokracie. Zde Sekerák, jako ostatně řada jiných autorů, začíná u Josepha Schumpetera a jeho neklasického procedurálního modelu a pluralistů, resp. neopluralistů. Proti těmto teoriím, jež spočívají především na soupeření politických elit či zájmových skupin, následně Sekerák staví modely kladoucí větší důraz na aktivní účast běžných občanů na politickém dění. Přitom začíná participativní demokracií jako typem starším, neboť od devadesátých let 20. století participativní demokracie „pomalu vyklízela prostor pro rozsáhlou a doposud ještě značně vlivnou teorii deliberativní demokracie“ [s. 197]. Deliberativní demokracie obohacuje participativní model tím, že se soustřeďuje na kvalitu participace. Snaží se o „dosahování co nejširšího racionálního konsensu za podmínky odstranění tlaku nedostatku informací a mocenských hierarchií“ [s. 202]. Na kapitolu o deliberativním modelu přirozeně navazuje kapitola o teorii epistemické demokracie a veřejné volbě, neboť „epistemický obrat“ vnáší do myšlení o demokracii další kvalitativní prvek,

jistý „standard správnosti, který je nezávislý na deliberativním postupu“ [s. 227]. Do demokracie je tak včleněno kritérium „pravdivosti výsledku“. Zájem o „legitimitu na vstupu“, tedy o „vnitřní spravedlnost demokratických postupů či procesů“, je doplněn zájmem o „legitimitu na výstupu“, tedy o „kvalitní normativní výsledky“ demokratického procesu [s. 230]. Naproti tomu radikálnědemokratický proud, představený v deváté kapitole, je reakcí na „racionalitu jakožto hlavní prostředek dosahování demokratické shody“. Tak konkrétně agonistický pluralismus Chantal Mouffeové „klade důraz na emocionalitu a neshodu jako na esenci demokracie“ [s. 256]. Tato druhá velká část knihy zaslouží vyzdvihnout mimo jiné proto, že se jedná o opravdu ucelený a srozumitelně podaný příběh, v němž na kritiku modelu popsaného v jedné kapitole plynule navazuje představení modelu, jež se touto kritikou inspiroje, což textu dodává na poutavosti.

Z modelů představených v tomto „příběhu“ se čtenáři poodkryjí základní parametry, v nichž se jednotlivé modely demokracie liší. Jde například o dilema konsensus versus konflikt, teritoriální rozsah, v němž je demokracie aplikována, či míru účasti běžných občanů na demokratickém rozhodování a míru epistemicke kvality, kterou tato participace vyžaduje, přičemž obojí souvisí s rozdílnými možnostmi časové investice občanů pro veřejné záležitosti. Je však třeba poznamenat, že vnímavý čtenář vycítí, že debaty typu elitistické versus participativní pojetí či deliberace versus agonismus probíhaly především ve druhé polovině 20. století a první dekádě 21. století, kdy šlo o diskuse uvnitř demokratické tradice. V posledním desetiletí se však stále více objevují problémy, které dostávají pod tlak i jádro demokracie. V krizi jsou totiž samotné předpoklady demokracie. Například Joseph Grim Feinberg, Jakub Ort a Michael Hauser ve své nové kolektivní monografii identifikují současnost jako období „organické krize“, kdy se „v daném systému provázaly jednotlivé sociální, ekonomické a politické rozpory“. Od italského marxisty Antonia Gramsciho si vypůjčují termín *interregnum*, označující situaci, kdy „staré umírá a nové se nemůže zrodit“ [Feinberg, Ort, Hauser 2021: 20]. Je tedy otázka, zda Sekerák není přece jen příliš optimistický, když píše, že „pokud demokracie neumírala během válečných hrůz, proč by měla umírat dnes, v době hospodářské prosperity, globální ekonomické i kulturní propojenosti a desítek let trvajícího míru“ [s. 19]. Na tuto otázku můžeme odpovědět analýzou krize předpokladů demokracie, kterým se Sekerák věnuje na různých místech úvodních a závěrečných kapitol.

Předpoklady demokracie a jejich krize: nerovnost a oligarchizace

Jedním z předpokladů demokracie, který se podle Sekeráka „vine dějinami politického myšlení jako červená nit“ od antického Řecka až do současnosti, je „přesvědčení o škodlivosti socioekonomických nerovností pro demokracii“ [s. 42]. V podkapitole, v níž se nerovnostem věnuje, můžeme nicméně vyzpozorovat dva typy výroků, které je třeba zřetelněji rozlišit. První typ reprezentuje prohlášení Tomáše Garrigua Masaryka: „Svoboda neznamena nic, je-li prázdný žaludek.“ [s. 42] Pro

ukázkou druhého typu vyberme Sekerákovu citaci z Charlese E. Lindbloma: „Nerovnosti v příjmech a bohatství vytvářejí nerovnosti v možnosti kandidovat na úřad, při navrhování kandidátů, ve schopnosti využívat hromadné sdělovací prostředky k ovlivňování voličů [...]“ [s. 43] Zatímco v prvním případě je problémem absolutní chudoba, kdy občan nevyužívá svou politickou svobodu, jelikož veškerou svou energii musí věnovat zajištění svého živobytí, ve druhém případě je problémem nerovnost v přesném slova smyslu, kdy občan třeba má dostatek energie na politickou participaci, nicméně zdroje jiných občanů jsou znatelně větší a schopné tak jeho hlas přehlušit. Kousek dále však nalezneme ještě citát třetího typu, a to od Michaela Sandela, podle něhož: „demokracie nevyžaduje úplnou rovnost, je však zapotřebí, aby občané sdíleli společný život. Je důležité, aby se lidé z různých vrstev a společenských tříd vzájemně potkávali a střetávali se v každodenním životě.“ [s. 46] Zde nerovnost není problematická z pohledu jednotlivce a umenšení jeho politického hlasu, ale jde o otázku – pro komunitaristu Sandela typickou – „společenského tmelu“.

Strukturujme nyní tyto tři typy výroků s pomocí Samuela Moyna historicky. Od antiky až do 18. století jsme podle Moyna mohli vidět jasnou převahu třetího, „sandelovského“ typu diskurzu. Extrémní bohatství a chudoba byly politickými mysliteli kritizovány nikoli ve jménu spravedlnosti či materiální rovnosti, ale právě z důvodu stability společenství. Byli to až jakobíni během Velké francouzské revoluce, kdo zkombinoval apely na minimální standard živobytí a rovnostářskou distribuci. Zajímavě nazývá Moyn „posledním jakobínem“ Johna Rawlse, jehož princip, podle kterého jsou materiální nerovnosti ospravedlnitelné pouze tehdy, pokud se díky nim zlepší situace těch nejchudších, v sobě obsahuje jak rovnostářský základ, tak zvyšování minimálního standardu, jakkoli Rawlsův pohled na otázku životního minima není příliš vyjasněný. „Posledním“ jakobínem Moyn Rawlse označil proto, že lidskoprávní jazyk od sedmdesátých let, jejichž počátkem Rawlsova *Teorie spravedlnosti* vyšla, od rovnostářského komponentu upouští a soustřeďuje se mnohem výrazněji na otázku minimálního standardu [Moyn 2018: 17, 39–40].

Rovnostářský komponent jde velmi těžko udržet zejména v globálním kontextu, v němž sílí moc velkých nadnárodních korporací. V této souvislosti je „korporátní globalizace“ podle Sekeráka jednou ze základních příčin přechodu k „postdemokracii“ [s. 303]. Dochází k „oligarchizaci“ jakožto tendenci k „propojování politiky a elitních hospodářských skupin“ [s. 109, citace Rudolfa Kučery], což je jedním z průvodních jevů „demokracie v krizi“, jak ukazuje zařazení diskuse o oligarchizaci do takto pojmenované kapitoly.

Odlišme ovšem dva typy oligarchizace. Řekne-li se „oligarcha“, zpravidla si představíme jedince disponujícího velkou ekonomikou mocí, který se snaží ovlivňovat či přímo pro sebe získat i moc politickou ve smyslu účasti na vnitrostátních parlamentních či prezidentských volbách. Tento typ oligarchizace v sobě samozřejmě obsahuje riziko přílišné koncentrace moci, a tedy nerovnosti, nicméně ještě nutně neporušuje další předpoklad demokracie, kterým je zodpo-

vědná spjatost s teritoriem. Druhý typ oligarchizace, jehož aktéry jsou globální korporace operující v mimonárodním prostoru, takovou spjatost postrádá. Po dobu, po kterou taková korporace

z určitého podnikání profituje, ve svém jednání pokračuje. Když se podnikání přestane vyplácet [...], jednoduše se [z daného území] korporace stáhne. Náklady z toho pro daný region vzniklé, jakkoliv dramatické, pak nese stát, který logicky nikam utéci nemůže. [s. 110, citace Zdeňka Kühna]

Nerovnost tedy vzniká napětím mezi státy či jejich občany, kteří mohou jen velmi těžko či nemohou vůbec „utéci“ z kontextu teritoriálního ukotvení, a flexibilním, hranice neznajícím kapitálem. Spolu s Václavem Bělohradským bychom navíc mohli dodat, že zatímco problémem prvního typu oligarchů je korupce, tedy nelegální jednání, v němž jde o překročení zodpovědnosti vůči právu národního státu, u oligarchie globálního kapitálu jde o samotné „mizení hranice mezi legálním a nelegálním“ [Bělohradský 2011].

Důsledkem tohoto odpoutání se velkých ekonomických aktérů z prostorů národních států je i důležitá změna v oblasti systému práva. Klasické zastupitelské demokracie 19. a 20. století stály na primátu zákonodárství. Obyčejové právo řídící se minulými zvyklostmi bylo čím dál více potlačováno ve prospěch moderního zákonodárství jako „kreativního procesu“ a „na budoucnost orientované aktivity“, kdy zákonodárce předvídá budoucí vývoj, aby pro něj mohl vytvořit příhodné normy [Scheuerman 2004: 31]. Vzájemné podpírání se pozitivizace práva a demokratizace politiky vedlo k tomu, že bylo po dlouhou dobu obtížné vnímat systém právní a systém politický jako dva odlišné a operativně uzavřené systémy [Luhmann 2021: 328].³ V dnešní době je ovšem představa jednotného právně-politického systému oslabována. Právě v mimonárodním prostoru, v němž operují nadnárodní korporace, se podle Gunthera Teubnera právo odpoutává od politiky. Zdrojem globálního práva přestává být institucionalizovaná politika, stávají se jím spíše akcelerované společenské systémy jako ekonomika, technologie či masmédiá. Teubner takové právo nazývá neospontánním [Teubner 2004: 73–75]. Jestli po tomto procesu depolitizace přijde opětovná repolitizace ve smyslu institucionalizace politiky na globální úrovni, je otázka budoucnosti.⁴ Možnými

³ Zde však upřesněme, že Niklas Luhmann jednotu právně-politického systému odmítal, proto mluví pouze o dobovém „vnímání“. Jak uvádí Pavel Ondřejek, z luhmannovského pohledu nedochází z normativního hlediska „k otevření se práva vůči politice, a tedy k plnému pronikání politických pravidel do práva“. Pokud by měly politické argumenty „hrát jakoukoliv roli, nejprve musejí být transformovány do argumentů právních“ [Ondřejek 2020: 103].

⁴ Podle Teubnera je však již v současnosti načase opustit představu, že by politika (jako ostatně jakýkoli subsystém společnosti) mohla reprezentovat společnost jako celek. Jednotlivé subsystémy se mohou politizovat „interně“. „Politická“ dynamika tak existuje v pro-

podobami této institucionalizace se Sekerák zaobírá v úvahách o kosmopolitní demokracii. My však ještě nyní zůstaňme zčásti v právní problematice a proberme další krizi předpokladů demokracie, krizi racionality.

Předpoklady demokracie a jejich krize: předválečná krize racionality

V kapitole „Demokracie v krizi“ se Sekerák ohlíží i do období před druhou světovou válkou a připomíná, že se v roce 1934, v atmosféře nástupu nacismu v sousedním Německu, konal v Praze VIII. mezinárodní filosofický kongres [s. 95–96]. Jedna z plenárních a řada dílčích sekcí se věnovaly právě krizi demokracie a na toto téma hovořil ve své úvodní zdravici i tehdejší československý ministr zahraničí Edvard Beneš [Nagel 1934: 596, 589]. Pro Edmunda Husserla byl v té době hlavním nebezpečím pro Evropu odvrát od jejího „vlastního racionálního smyslu života, úpadek do nepřátelství proti duchu a tím do barbarství“. Tomu bylo třeba čelit „heroismem rozumu“, kdy však i racionalismus musí překonat svůj úpadek, přesněji to, že se „stal vnějškovým, že se zapletl do ‚naturalismu‘ a ‚objektivismu‘“ [Husserl 1996: 364].

V právu šlo tento „naturalismus“ a „objektivismus“ spatřovat ve formálně racionálním chápání legitimacy, které v Německu výmarského období po první světové válce převládalo. Toto chápání legitimacy spočívalo v tezi, že „legitimní je to, co je legální“. Kritériem legitimacy právního aktu tedy bylo, že byl přijat právním řádem předvídaným procesem, aniž by se hledělo na soulad s hodnotovým rámcem demokratické společnosti [Korpáš 2014: 465–466]. Tak i nástup nacistů k moci a jejich následná proměna ústavního systému musely být chápány jako legitimní, neboť byly uskutečněny zákonnou cestou. Již během výmarských debat byl tento přístup kritizován například Carlem Schmittem, což se může vzhledem k jeho následnému zadání si s nacistickým režimem jevit jako paradoxní. Ve svém díle o legalitě a legitimitě z roku 1932 však ještě Schmitt poukázal na to, že „nelze dát některým hodnotám ústavní ochranu a zároveň poskytovat prostředky pro jejich odstranění“. Hodnotová neutralita tak může v extrémním případě podle Schmitta vést až „do bodu sebevraždy systému“ [Schmitt 2004: 46–48].

Po neblahých zkušenostech s tím, jak výmarská demokracie nebyla schopná reagovat na nástup nacismu, se po druhé světové válce výše popsaná krize racionality řeší ve prospěch posunu k materiálnímu právnímu státu a materiálně-racionální legitimizaci moci [Korpáš 2014: 465]. Problém „legální legitimacy“ se „převrací a stává se problémem legitimní legality“ [Příbáň 2001: 152]. Právě proto se v západním Německu po roce 1945 prosazuje také Sekerákem v desáté kapitole probíraný model „bránící se demokracie“. Jde o demokracii, která „vystupuje

storu mimo instituce politického subsystému (zejména stát) a může se projevovat například politizací spotřebitelských preferencí či zaváděním ekologických principů do korporátních stanov [Teubner 2012: 116, 119].

proti svým vnitřním hrozbám ofenzivně, nicméně v mantinelech principů liberálnědemokratického společenského zřízení a platných zákonů“. Jde o takový demokratický stát, který má „odvahu být netolerantní,“ cituje Sekerák jednoho ze spolutvůrců Základního zákona Spolkové republiky Německo Carla Schmidta [s. 282],⁵ aby pak následně navázal analýzou užití nástrojů bránící se demokracie českými a slovenskými vysokými soudy a rozbořem článku Karla Loewensteina „Militant Democracy and Fundamental Rights“, klasického díla bránící se demokracie, pocházejícího rovněž z doby těsně před druhou světovou válkou.

Předpoklady demokracie a jejich krize: současná krize racionality

Husserlem definovaná předválečná krize racionality byla tedy v politické rovině vyřešena posunem od procedurální demokracie a formálního právního státu k hodnotově orientované demokracii a materiálnímu právnímu státu. V současnosti však v souvislosti s racionalitou vyvstává demokratickým systémům problém jiného druhu. Sociolog Henning Laux pracuje se dvěma aspekty pojmu racionality v demokratickém rozhodování. Substantivní aspekt spočívá v dosažení zamýšlených důsledků rozhodnutí. Jsou-li důsledky rozhodnutí v souladu s úmysly těch, kdo rozhodují, můžeme rozhodnutí považovat za racionální. Procedurální aspekt pak spočívá v důkladném posouzení možných scénářů vývoje a možných dopadů přijatého rozhodnutí. Čím více je redukována komplexita otázek, které při přijímání rozhodnutí vyvstávají, tím méně je možné rozhodnutí považovat za racionální, přičemž to je zpravidla případ rozhodnutí přijatých zrychleně. Taková rozhodnutí jsou v tomto ohledu spíše nahodilá než promyšlená [Laux 2011: 226].

Sekerák v úvodní kapitole zmiňuje výstižnou myšlenku Michala Kubáta. Podle něj by měl demokratický režim zaprvé „přežít, neměl by se zhroutit“ [s. 64]. Snahu o důslednější splnění tohoto požadavku jsme si ukázali na zavádění prvků bránící se demokracie. „To je ovšem značně minimalistický požadavek,“ dodává Kubát. „Demokratický režim by měl [...] být také funkční, a to především ve smyslu své účinnosti. [...] Za prvé je to účinnost ve smyslu akceschopnosti, tj. schopnosti jednat. Za druhé je to účinnost ve smyslu dosahování nějakých výsledků, nejlépe socioekonomických.“ [s. 64, citace Michala Kubáta]

Legitimizační kritéria současné demokracie tak můžeme najít trojí. Zaprvé kritérium demokratické v užším slova smyslu, kdy jde o to, „aby rozhodování

⁵ Carlo Schmid byl německý sociálnědemokratický politik, kterého je třeba si přes podobnost jmen neplést s výše probíraným právním teoretikem Carlem Schmittem. Přitom právě Carl Schmitt se vzhledem ke svým postojům z výmarských debat sám označil za autora, který přišel s nejlepším vyjádřením konceptu bránící se demokracie, což neopomenul zmínit ani během norimberských výslechů spojeneckými vyšetřovateli [The “Fourth” (Second) Interrogation... 2007: 43].

lépe zohledňovalo účast těch, jejichž zájmy jsou daným rozhodnutím dotčeny, podle strohé zásady, že do rozhodování jsou zahrnuti ti, jejichž zájmy jsou skutečně v sázce“ [s. 61, citace Iana Shapira]. Za druhé kritérium liberální, kdy „demokratické vládnutí, díky svému inkluzivnímu charakteru, podporuje respekt k lidským právům“, což odpovídá ideji „soudržnosti“ soukromé a veřejné autonomie občanů, s níž přišel Jürgen Habermas [Taufar 2019: 136]. Zatřetí kritérium racionality ve smyslu správnosti výstupu rozhodování, které do debaty vnáší zejména epistemičtí demokraté. Silná verze epistemického argumentu zakládá legitimitu demokracie na tom, že „demokratický rozhodovací postup bude pravděpodobně lepším rozhodovacím postupem než jakýkoliv jiný, nedemokratický rozhodovací postup, jakým je například shromáždění odborníků nebo nějaký benevolentní diktátor“ [s. 231].

V současnosti se zdá, že krize zasahuje zejména poslední zmíněné kritérium, kritérium racionality, čehož si ostatně všímal již v sedmdesátých letech Habermas v souvislosti s racionálními limity tehdejších států „organizovaného kapitalismu“ a jejich substantivních zásahů do ekonomiky. Hovoří o „krizi na výstupu“, kdy administrativní systém není schopný vyřešit nutnost podřízení se rozporným imperativům vycházejícím z ekonomického systému: požadavku plánovat hospodářství a požadavku zachovat kapitalistické mechanismy. Tím, že stát přijímá nové úkoly ve snaze o řízení ekonomiky mimo pouhé formální nastavení právního rámce kapitalismu, navíc vyvolává nové potřeby legitimizace. Přičemž v situaci, kdy při plnění těchto úkolů dochází ke „krizi na výstupu“, dochází i ke krizi legitimacy [Habermas 2000: 64–65, 83].

V současnosti zase sociologové zabývající se společenským zrychlením dávají příčiny krize politické racionality do souvislosti s fenoménem desynchronizace společenských subsystémů. Již v souvislosti s odpoutáváním se práva od politiky v mimonárodním prostoru jsme uvedli, že zde jsou akcelerované společenské subsystémy jako ekonomický či technologický, které „předbíhají“ subsystém politický, pokud jde o tempo změn. Jak ovšem připomíná Hartmut Rosa, nebylo tomu tak vždy. Až do druhé poloviny 20. století neplatilo, že by zákonodárství bylo pomalejší než subsystémy, které se pokoušelo regulovat, spíše naopak. Tím že politika byla v klasické modernitě subsystémem rychlým, a tedy tahounem společenských změn, měla dostatek času zpracovat podněty, které přicházely ze subsystémů v té době pomalejších [Rosa 2018: 83]. S odkazem na výše probrané Lauxovy myšlenky z toho plyne, že absence nutnosti neustále okamžitě reagovat na dění v rychlejších subsystémech měla za následek snadnější dodržení onoho procedurálního aspektu racionality.

Ve 21. století to však již neplatí. Demokratická politika se z tahouna stává reaktivním „hasícím přístrojem“, role parlamentů je často redukována jen na *ex post* přitakání či nesouhlas s danou fakticitou, což zvyšuje frustraci u voličů [Rosa 2018: 83]. Vyčerpanost z politiky a voličská přelétavost nemají příčinu ani tak v konkrétních programech nabízených politickými stranami. Jde o obecný jev, kdy strany nemohou výslovně přiznat svou neschopnost přinášet politické vize,

neboť schopnost přicházet se správnými, racionálními řešeními je jedním z legitimačních prvků demokracie. Při bližším pohledu však zjistíme, konstatuje Rosa, že v politických programech již vidíme jen těžko něco jiného než snahu adaptovat se na zrychlenou fakticitu světa [Rosa 2013: 268–269]. Jen velmi obtížně totiž lze řídit a sjednocovat to, co je rychlejší.

Musí-li se politické rozhodování přizpůsobit tempu požadavků vycházejících z fakticity rychlejších společenských subsystémů, nezbyvá mu než zrychlit. Což je velmi obtížné vzhledem ke dvěma faktorům. Zaprvé roste společenská komplexita, řešení problémů vyžaduje mnohem větší odbornost než dříve. Z druhé došlo k delegitimizaci velkých socioekonomických teorií (sociálnědemokratické Keynesovy i neoliberální Hayekovy), což znemožňuje sáhnutí po předpřipravené, více méně ideologicky podložené strategii. A i mezi experty panují často zásadní neshody [Laux 2011: 229]. Pokud i přesto politické rozhodování zrychlí, ať už úpravou parlamentní procedury, nebo přesunem rozhodování na mimoparlamentní hybridní struktury jako třeba v Německu během finanční krize v roce 2008, bude to na úkor procedurálního aspektu racionality. Půjde tedy o rozhodnutí experimentální [Laux 2011: 235–237].

Otázkou tedy je, co s demokracií v situaci, kdy politika přestává být v časovém smyslu tahounem a centrálním sjednocujícím společenským subsystémem. Nabízí se pět variant. První varianta by spočívala v zachování současného stavu a rychlosti politického rozhodování, což by však zvyšovalo nároky především na politický marketing, kterým by strany přesvědčovaly občany, že právě politici jsou těmi, kdo mají situaci stále pod kontrolou a jejichž programy jsou schopné přinést společenskou změnu. Druhá, již často využívaná varianta spočívá v přesunu čím dál více rozhodovacích pravomocí z legislativy na flexibilnější a akceschopnější exekutivu. Třetí možností je přiznaná depolitizace, kdy by politici přenechali řešení řady problémů samoregulaci v rámci rychlejších společenských subsystémů. Jako čtvrtá varianta se nabízí autoritářské zatáhnutí za brzdu, kdy by na politické úrovni došlo k rozhodnutí o zásadní regulaci spočívající ve významném zpomalení rychlosti ekonomiky či technologického rozvoje. Konečně pátou možností by mohla být výrazná ideologizace politiky ve smyslu odmítnutí pouhé reaktivity, předběhnutí současného dění a nabídnutí nového, výrazně na budoucnost orientovaného „velkého vyprávění“.

Krise udržitelnosti a antropocénní skepse

Pokud jsme výše označili Sekerákovu knihu za vůči demokracii poměrně optimistickou vzhledem k období současného *interregna*, zopakujme, že tato poznámka nejde ani tak za autorem, ale za předmětem jeho zkoumání, tedy za většinou teoretiků a teoretiček demokracie pocházejících z prostředí politické vědy a teorie. Jak totiž ve své výborné diplomové práci uvádí Tomislav Potocký, v souvislosti se zmíněnou krizí racionality můžeme přijít se dvěma vysvětleními tlaků

na racionalizaci (liberální) demokracie. Zatímco politická věda tyto tlaky vysvětluje zejména na základě „vnitřních“ pnutí mezi „liberálním a demokratickým pilířem“, sociologizující přístupy zohledňují především „vnější“ procesy „pokračujícího štěpení a narůstající komplexity sociálního světa“ [Potocký 2020: 2]. Platí tak, že sociální teoretici a empiričtí sociologové byli vždy příhodnými spolupracovníky politologů a politických teoretiků, doplňujícími jejich zkoumání o pohled „zvnějšku“ politiky.

Tak bychom ani v rámci recenze Sekerákovy knihy neměli zapomenout na předmluvu od bývalé slovenské premiérky, ale zde především socioložky Ivety Radičové, která nabízí stručný pohled zvnějšku demokratické teorie a vyjmenovává základní problémy, s nimiž se Slovensko, Evropa a svět potýkají, ať už jde o problémy socioekonomické, demografické nebo klimatické. Velké otázky, které pokládá, znějí například: „Jsou hodnoty, které tvoří základ demokracie, adekvátní dnešním potřebám? Je politika schopná odpovídat na existující výzvy? Co je třeba ve veřejné politice udělat pro regulaci nových sociálních konfliktů a rozporů?“ [Radičová 2021: 11] I přes zvolání, že „defekt demokracie neznamena, že ji máme poslat do šrotu“ [Radičová 2021: 15], je zajímavé, že v předmluvě téměř nezaznívá požadavek po větší „demokratizaci“ ve smyslu posílení participativních či deliberativních metod. Kroky pro obnovu důvěry v demokratické instituce na Slovensku spočívají podle Radičové především v otevřeném a transparentním vládnutí a možnostech kontroly ze strany veřejnosti, boji proti korupci, obsazování postů v administrativě odborníky, nikoli podle stranického klíče, a oslabení oligarchie, zvláště té finanční. Nejzákladnější hodnotou je pak ochrana „lidské důstojnosti“ ve smyslu dodržování základních práv a materiálního zabezpečení [Radičová 2021: 17–18].

Pokud jde o lidskou důstojnost, tak ta může být podle kritických německých sociologů, jejichž dílo analyzoval Potocký, chráněna, i kdyby došlo ke změně jiných, doposud nedotknutelných základů demokracie. Tak například pro Helmuta Wilkeho je „garance lidské důstojnosti“ jediným „normativním imperativem demokracie, který ve vztahu k jednotlivci nelze [...] relativizovat“. Nemožnost relativizace však už podle Wilkeho, jenž se v klasickém demokratickém dilematu reprezentativnost versus akceschopnost staví na stranu akceschopnosti, neplatí třeba pro rovnici „jeden volič = jeden hlas“, což již Wilke nevidí jako „nadále udržitelné systémové pravidlo“ [Potocký 2020: 37].

Zásadní kritiku zejména participativní demokracie z ekologického pohledu vznáší Wilkeho krajan Ingolfur Blühdorn. Na rozdíl od sociálních hnutí sedmdesátých a osmdesátých let si již podle Blühdorna nemůžeme myslet, že větší participací zdola dojdeme ke kýžené společenské změně, kterou je podle něj naplnění „imperativu sociální a ekologické udržitelnosti“. Překážkou pro naplnění tohoto imperativu je zejména to, že emancipační trend posledních desetiletí klade důraz zejména na „tvorbu individuálních identit a subjektivit“, pro což se odpovědnostní závazky a principy jeví jako příliš omezující [Potocký 2020: 25, 14–16]. Blühdorna sice Sekerák v příslušné kapitole nezmiňuje, ale i on se řadí

mezi teoretiky postdemokracie, když formuluje svůj „postdemokratický paradox“. Ten vyplývá z toho, že výše zmíněný emancipační trend na jedné straně oslabuje představu klasického subjektu modernity schopného sledovat společné dobro a s ní tak i normativní základ moderní liberální demokracie, avšak na druhé straně v souladu s idejemi svobody, sebeurčení a seberealizace činí občany stále asertivnějšími v jejich požadavcích na participaci a reprezentaci [Blühdorn 2013: 27].

Za situace, kdy současné stále více diferencované a fragmentované subjekty konzumního kapitalismu jen těžko dokážou slevit ze svých životních standardů, se imperativy demokratizace a udržitelnosti dostávají do vzájemného napětí, jakkoli ještě v sedmdesátých letech řada ekologických aktivistů věřila, že příčinou ekologické krize je právě nedostatek demokratického sebeurčení a vyjádření autentických potřeb a identit občanů. Podle Blühdorna vyplývá napětí mezi (liberální) demokracií a udržitelností z několika důvodů: z konfliktu ideálu svobodné lidské seberealizace s kategorickými ekologickými imperativy, z demokratického přesvědčení, že vše může být předmětem politické diskuse, a to včetně ekologických nutností a základních lidských potřeb, a konečně z přílišné orientace demokracie na přítomnost na úkor budoucích generací [Blühdorn 2013: 22–23].

Dodejme nicméně, že demokracie dnešní doby, v jejímž centru stojí konzumní subjekt, nemusí být neodpovědná jen vůči budoucnosti, ale také vůči přítomné realitě. To lze dokumentovat mimo jiné i na vulgarizaci konceptu negativní svobody, tedy svobody „od státu“, v podání řady odpůrců vládních opatření, jež mají bránit šíření pandemie covid-19. Skeptická otázka, která se nabízí, je ta, nakolik může být zodpovědný stát, který se demokraticky zodpovídá nezodpovědným občanům. Tato otázka, která vyvstává zejména v souvislosti s nelidskými hrozbami jako epidemie či změna klimatu, může otevírat diskusi nad posílením „expertních instancí odpovědnosti“.

Nakolik by však bylo posílení nedemokratických expertních institucí legitimní? Václav Bělohradský definuje „únos superlegality“ jako proces, kdy je superlegalita, tedy zlomová „linie mezi normou a principy, hranice mezi formálním a materiálním jádrem ústav“, odtržena od svého historického společenství a argumentující obce. Příkladem takového únosu jsou Bělohradskému postupy mezinárodního finančního systému a ratingových agentur, které svým diktátem „suspendovaly demokracii“ v zadluženém Řecku během hospodářské krize po roce 2008. Pokusy položit „otázku nepotlačitelného rozdílu legitimností a legalitou“ jsou pak ze strany těchto aktérů preventivně označovány jako populismus [Bělohradský 2021: 271–273]. Zmíněné omezení demokracie mezinárodním finančním systémem se dělo právě ve jménu „odpovědnosti“, v tomto případě rozpočtové.

Kritika finančních institucí a ochránců principu ekonomického růstu vychází z řad ekologických aktivistů, kteří proti ekonomickému růstu staví „absolutní právo lidí bránit podmínky svého přežití jako živých bytostí na planetě Země“ [Bělohradský 2021: 190]. Ti za nezodpovědné označují právě zástupce velkokapitálu a států, které jsou podle názoru ekologických aktivistů v jejich vleku.

I ekologičtí aktivisté ovšem přicházejí s vlastní soustavou principů udržitelnosti, které by neměly být prolomitelné běžnou legalitou a které vycházejí z expertních stanovisek přírodovědců, nikoli z lidu jako demokratického suveréna. Jaký je tedy rozdíl mezi světovými finančníky a ekologickými aktivisty? Nenabízejí obě skupiny jen odlišné verze „únosu superlegality“? Nebo je jedna z nich legitimnější než druhá, kdy ekologové tvrdí, jak jejich stanovisko shrnuje Bělohradský, že „právo pozemšťanů zabránit za každou cenu ekologickému kolapsu planety Země je nejradiálnější potřebou“, a proto „jednání motivované takovou potřebou nelze legitimně zakázat zákonem“ [Bělohradský 2021: 192]?

Srovnáme-li současnou krizi racionality demokracie se situací před druhou světovou válkou, respektive s jejím poválečným řešením, tak vidíme, že v obou případech se nakonec jako řešení volí posílení prvků materiálního právního státu oproti formální demokracii. Zatímco po druhé světové válce šlo v německé tradici liberální a bránící se demokracie o posílení ochrany základních lidských práv a omezení politického hlasu těch, kteří otevřeně vystupují proti demokratickému systému a ústavnosti, dnes jde o návrhy na zakotvení nových odpovědnostních principů do předpisů nejvyšší právní síly. Zmínit můžeme jak konstitucionalizaci principů udržitelného rozvoje nebo takzvané finanční ústavy, jež konstitucionalizují zase odpovědnost rozpočtovou. Fakticita současného světa, volající po důrazu na principy odpovědnosti a udržitelnosti, ať už jde o zadlužení či klimatickou změnu, staví společnost do situace, kdy je lid na svých suverénních rozhodovacích pravomocích omezen. Konflikt mezi požadavky suverenity a participace, které si lid klade – jak ukázal Blühdorn paradoxně tím více, čím více u občanů seberealizace přebíjí odpovědnost –, a požadavky „expertních instancí odpovědnosti“ bude zásadním konfliktem demokracie v blízké budoucnosti.

Závěr: krize reprezentace

Vraťme se k tomu, co Blühdorn označil za „přílišnou orientaci demokracie na přítomnost na úkor budoucích generací“. Vnášení „nedemokratických“ principů odpovědnosti a udržitelnosti do současné politiky je něčím, co posiluje orientaci demokracie na budoucnost. „Princip odpovědnosti“ jako koncept v soudobém myšlení popularizoval ve stejnojmenném díle z roku 1979 německý filosof Hans Jonas a dal mu formu následujícího imperativu: „Jednej tak, aby účinky tvého jednání byly slučitelné s trváním skutečně lidského života na Zemi.“ [Jonas 1997: 35] Podle Françoise Hartoga se jedná o zřetelný budoucnostní posun oproti klasickému kantovskému kategorickému imperativu⁶, který je podle něj více orientovaný na přítomnost [Hartog 2017: 198]. Takováto změna v časové orientaci demokracie s sebou přináší i změnu v reprezentaci, kdy s sebou princip odpo-

⁶ „Jednej tak, abys také mohl chtít, aby maxima tvé vůle platila jako obecný zákon.“ [Jonas 1997: 34]

vědnosti nese rozšíření reprezentace z přítomné množiny voličů i na „budoucí generace“ či „planetu“.

Sekerák krizi reprezentace popisuje tak, že „reprezentovaný subjekt se již necítí být adekvátně reprezentován svými dosavadními politickými zástupci“. Panství politických reprezentantů „skončilo v době, kdy přestali mít odpovídající kontakt se sociální realitou“. Reprezentovaný subjekt proto začíná hledat „takové formy a způsoby artikulace jeho vlastních zájmů, které budou lépe odrážet jeho aktuální realitu“, přičemž tyto formy a způsoby často nalézá u populistických uskupení [s. 124]. V situaci, kdy v politice posiluje budoucnostní prvek spjatý s principem odpovědnosti, rozšiřující okruh reprezentovaných mimo ty aktuálně přítomné, se riziko takto Sekerákem definované krize reprezentace zvyšuje. Populistická hnutí tak tímto pohledem můžeme definovat jako hnutí kladoucí důraz na reprezentaci aktuálně přítomného lidu.

Napětí mezi přítomnostním principem demokracie a budoucnostním principem odpovědnosti tak bude další rozhodující problematikou v budoucnosti demokracie. A právě toto napětí posiluje i generační konflikt, jenž je v současnosti patrný zvláště v ekologických otázkách. V otázce reprezentace zde jde o napětí mezi volebními a nevolebními typy reprezentace. Politická teorie chápe jako nevolební typy reprezentace ty, v nichž reprezentant nedostává mandát od voličů. Typicky jde o mimostátní záležitosti, kdy se jako reprezentanti těch, kteří nemají politický hlas, chápou například neziskové organizace či aktivisté. Uvádí se příklad, kdy se třeba slavný zpěvák Bono Vox považuje za reprezentanta africké chudiny, za jejíž zájmy lobbuje ve veřejném prostoru [Mottlová 2017: 118]. Pavel Dufek podobné příklady považuje za radikálně otevírající pole politické reprezentace. Nyní může „vznášet nárok na reprezentaci toho či onoho subjektu [...] v principu kdokoliv a záleží pouze na tom, zdali je daná snaha přijata relevantním publikem“ [Dufek 2019: 168]. Tak se setkáváme třeba i s návrhy Johna Dryzeka a Simona Niemeyera na „reprezentaci diskurzů“ ve specifické parlamentní komoře [Dufek 2019: 163] nebo s filosofickou ideou Bruna Latoura o takzvaném „parlamentu věcí“, pramenící z jeho kritiky moderního oddělení přírody reprezentované vědou a společností reprezentované politikou [Latour 1993: 143–144].

Antropocén je paradoxní doba v tom, že člověk sice „svou činností dalekosáhle mění ekosystémy planety Země“ [Bělohradský 2021: 311], nicméně tyto změny vytvářejí tak silnou fakticitu, která na druhé straně omezuje možnosti demokratického rozhodování. Sekerák v závěru knihy cituje Edvarda Beneše: „Ideální demokracie není a nikdy nebylo. Demokracie je režim, který je stále ve vývoji a v pohybu, který se stále přizpůsobuje novým poměrům, přeměňuje a zdokonaluje.“ [s. 370] Bude však zajímavé sledovat, zda toto poválečné Benešovo konstatování, či dokonce válečné provolání Franklina Delano Roosevelta o tom, že „demokracie neumírá“, jež je mottem Sekerákovy knihy, obstojí před Bělohradského otázkou, zda demokracie přežije „apokalyptický tón antropocénu“. Ten totiž vnáší do demokracie apokalyptickou instanci „práva přežít na planetě Zemi“, čímž kolabuje duch marginality. Duch marginality jakožto fakt,

že volební vítězství jedněch „nepřinese totální porážku druhých, jen omezené změny“, je oslabován například tím, že pro ekologické aktivisty by „pokračování fosilní ekonomiky [...] bylo ne marginální, ale totální porážkou pozemského lidstva“ [Bělohradský 2021: 19].

Z pohledu probíraného tématu najdeme v Sekerákově knize podrobnou diskusi ke zmiňovaným napětím mezi demokratickými a nedemokratickými prvky v politickém systému nikoli v závěrečné části o „výzvách pro demokracii“, ale v kapitole o „teorii epistemické demokracie a veřejné volbě“. Zde tu možná nejzásadnější výzvu autor vystihuje citací Davida Estlunda:

Morální výzvou pro jakoukoli epistemickou koncepci politické autority je umožnit pravdě, aby se stala vodítkem, aniž by nelegitimně upřednostňovala názory jakýchkoli domnělých odborníků. [...] Epistemický proceduralismus musí být postaven na tom, že na rozdíl od jakékoli údajné elity odborníků může být řádný demokratický proces jako celek odsouhlasen ze všech kvalifikovaných úhlů pohledu tak, aby měl epistemickou hodnotu s ohledem na politické otázky. [s. 235]

Kritiku epistemické teorie pak Sekerák ilustruje na pojetí Nadii Urbinatiové, podle níž je epistemická teorie „radikálním pokusem depolitizovat demokracii tím, že ji promění na součást procesu hledání pravdy“ [s. 236].

Sekerákova kniha svou komplexností přehledu teorií demokracie otevírá čtenáři při čtení řadu otázek. Jak jsme ukázali na předešlých stranách, k přemýšlení provokuje i tím, co v ní chybí, jakkoli těch prázdných míst není mnoho, přičemž máme na mysli zejména vzhledem k budoucnosti demokracie skeptičtější sociologické pohledy. To činí knihu „optimistickou“, což potvrzuje i fakt, že v kapitole „Výzvy pro demokracii“ se Sekerák věnuje oblastem, které naše chápání pojmu demokracie ještě dále rozšiřují [s. 341], tedy modelům demokracie ekonomické, asociativní a „obhajující“, monitorované a kosmopolitní. Jak ale jde vidět i na výše zmíněné „diskusi“ mezi Estlundem a Urbinatiovou, jedna otázka zůstává v demokracii základní, a to ta, jestli je demokracie instrumentem, například při „hledání pravdy“ či ochraně právního státu, nebo hodnotou sama o sobě, kdy nám sama politická participace přináší specifický druh potěšení a rezonance se světem, kterého se nám nedostane jinde – chcete-li, ono arendtovské „veřejné štěstí“ [Arendt 2011: 118–120]. Jistým zprostředkovatelem tohoto potěšení je i teorie demokracie, po jejímž poli je Sekerákova kniha odborně velmi zdařilým a čtenářsky poutavým průvodcem.

Jan Géryk
Právnická fakulta, Univerzita Karlova, Praha
<https://doi.org/10.13060/csr.2022.018>

Literatura

- Arendt, H. 2011. *O revoluci*. Praha: OIKOYMENH.
- Bělohradský, V. 2011. „Korupce jako filosofický problém.“ *Salon Práva*, 12. 5. 2011 [cit. 18. 11. 2021]. Dostupné na: <https://www.novinky.cz/kultura/salon/clanek/vaclav-belohradsky-korupce-jako-filosoficky-problem-37335>.
- Bělohradský, V. 2021. *Čas pléthokracie: Když části jsou větší než celky a světový duch spadl z koně*. Praha: 65. pole.
- Blühdorn, I. 2013. „The Governance of Unsustainability: Ecology and Democracy after the Post-Democratic Turn.“ *Environmental Politics* 22 (1): 16–36, <https://doi.org/10.1080/09644016.2013.755005>.
- Dufek, P. 2019. „Politická reprezentace a budoucnost reprezentativní demokracie.“ Pp. 149–171 in P. Dufek, J. Baroš, S. Bláhová, T. Křepelová, P. Taufar. *Liberální demokracie v době krize: Perspektiva politické filosofie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Dufek, P., J. Baroš, S. Bláhová, T. Křepelová, P. Taufar. 2019. *Liberální demokracie v době krize: Perspektiva politické filosofie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Feinberg, J. G., J. Ort, M. Hauser. 2021. „Úvod: Nové podoby sjednocování.“ Pp. 11–27 in J. G. Feinberg, J. Ort, M. Hauser *Politika jednoty ve světě proměn*. Praha: Filosofia.
- Habermas, J. 2000. *Problémy legitimacy v pozdním kapitalismu*. Praha: Filosofia.
- Hartog, F. 2015. *Regimes of Historicity: Presentism and Experiences of Time*. New York: Columbia University Press, <https://doi.org/10.7312/columbia/9780231163767.001.0001>.
- Husserl, E. 1996. *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie*. Praha: Academia.
- Jonas, H. 1997. *Princip odpovědnosti*. Praha: OIKOYMENH.
- Korpáš, E. 2014. „K ideologickej neutralite konštitučnej demokracie.“ *Právnik* [online] 153 (6): 464–482. Dostupné z: https://www.ilaw.cas.cz/upload/web/files/pravnik/issues/2014/6/3.Korpas_6_2014.pdf.
- Latour, B. 1993. *We Have Never Been Modern*. Cambridge: Harvard University Press.
- Laux, H. 2011. „The Time of Politics: Pathological Effects of Social Differentiation.“ *Time and Society* 20 (2): 224–240, <https://doi.org/10.1177/0961463X11402439>.
- Luhmann, N. 2021. *Právo společnosti*. Praha: Academia.
- Mottlová, M. 2017. „Representative Turn: New Way of Thinking about the Relationship between Representation and Democracy.“ *Filosofický časopis* 65 (Special Issue 1): 113–121.
- Moyn, S. 2018. *Not Enough: Human Rights in an Unequal World*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, <https://doi.org/10.4159/9780674984806>.
- Nagel, E. 1934. „The Eighth International Congress of Philosophy.“ *The Journal of Philosophy* 31 (22): 589–601, <https://doi.org/10.5840/jphil1934312238>.
- Ondřejek, P. 2020. *Koncepce práva jako systému*. Praha: Wolters Kluwer.
- Potocký, T. 2020. „Odkouzlená“ demokracie na křižovatkách pozdní moderny (dvě německé koncepce). Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova, Právnická fakulta.
- Příbáň, J. 2001. *Disidenti práva: O revolucích roku 1989, fikcích legality a soudobé verzi společenské smlouvy*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Radičová, I. 2021. „Předmluva Ivety Radičové: Demokracie – permanentní výzva.“ Pp. 7–18 in M. Sekerák. *Modely a teorie demokracie*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Rosa, H. 2013. *Social Acceleration: A New Theory of Modernity*. New York: Columbia University Press, <https://doi.org/10.7312/rosa14834>.
- Rosa, H. 2018. „Airports Built on Shifting Grounds? Social Acceleration and the Temporal Dimension of Law.“ Pp. 73–87 in L. Corrias, L. Francot. *Temporal Boundaries of Law and Politics*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781351103480-5>.

- Sekerák, M. 2015. „Milan Znoj, Jan Bíba, Jana Vargovčíková: Demokracie v postliberální konstelaci.“ *Středoevropské politické studie* 17 (1): 120–125, <https://doi.org/10.5817/CEPSR.2015.1.120>.
- Sekerák, M. 2019. „Book Review: Liberal Democracy in Times of Crisis: Political Philosophy Perspective.“ *Politické vedy* 22 (4): 250–253, <https://doi.org/10.24040/politicevedy.2019.22.4.250-253>.
- Sekerák, M. 2021. *Modely a teorie demokracie*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Scheuerman, W. E. 2004. *Liberal Democracy and Social Acceleration of Time*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, <https://doi.org/10.1353/book.77226>.
- Schmitt, C. 2004. *Legality and Legitimacy*. Durham: Duke University Press, <http://dx.doi.org/10.1515/9780822385769>.
- Taufar, P. 2019. „Demokracie a lidská práva: konceptuální matrice.“ Pp. 133–149 in P. Dufek, J. Baroš, S. Bláhová, T. Křepelová, P. Taufar. *Liberální demokracie v době krize: Perspektiva politické filosofie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Teubner, G. 2004. „Global Private Regimes: Neo-Spontaneous Law and Dual Constitution of Autonomous Sectors?“ Pp. 71–88 in K.-H. Ladeur (ed.). *Public Governance in the Age of Globalization*. London: Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781315245676-4>.
- Teubner, G. 2012. *Constitutional Fragments: Societal Constitutionalism and Globalization*. Oxford: Oxford University Press, <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199644674.001.0001>.
- „The ‘Fourth’ (Second) Interrogation of Carl Schmitt at Nuremberg.“ 2007. *Telos* 139: 35–43.
- Znoj, M., J. Bíba, J. Vargovčíková. 2014. *Demokracie v postliberální konstelaci*. Praha: Karolinum.

Anketa hodnotící oddlužovací akci Milostivé léto

Z obsahu 2. čísla:

Recenzované články

Jednotné inkasní místo pro Česko

Jaroslav Vostatek

Z obsahu 2. čísla:

Jednotné inkasní místo pro Česko

Jaroslav Vostatek

Determinanty životní spokojenosti a materiálních životních podmínek v prvním roce

pandemie covidu-19

Sylva Höhne

Determinanty životní spokojenosti a materiálních životních podmínek v prvním roce

pandemie covidu-19

Sylva Höhne

Regionální sociální dialog na Slovensku – stav a vývoj z pohledu jeho aktérů

Čambáliková Monika

Uhlerová Monika – Uhlerová Monika

Poznátky z výzkumu

První rok koronavirové pandemie a cena práce

Jan Vlach

První rok koronavirové pandemie a cena práce

Jan Vlach

Anketa

Zhodnocení první etapy oddlužovací akce Milostivé léto

Anketa

Zhodnocení první etapy oddlužovací akce Milostivé léto

Knihy, které nezestárly

Knihy, které nezestárly

Sociolog Jan Keller připomíná knihu Philippa d'Iribarna „Logika cti“

Sociolog Jan Keller připomíná knihu Philippa d'Iribarna „Logika cti“

Recenze

Ekonom Jan Bittner hodnotí publikaci „Naše budoucnost je lokální“

Ekonom Jan Mertl recenzuje knihu „Covid-19: Velký reset“

Ekonom Jan Bittner hodnotí publikaci „Naše budoucnost je lokální“

Ekonom Jan Mertl recenzuje knihu „Covid-19: Velký reset“

Fórum sociální politiky (FSP) je odborným recenzovaným časopisem. Jeho vydavatelem je Výzkumný ústav sociálních věcí, v. v. i.

FSP vychází šestkrát ročně v minimálním rozsahu 32 stran, cena jednotlivého čísla je 60 Kč, celoroční předplatné činí 360 Kč.

Objednávky jednotlivých čísel i celého ročníku přijímá Česká pošta: oddělení periodický tisk, Olšanská 38/9, 130 00 Praha 3; e-mail: postabo.prstc@cpost.cz

<https://www.vupsv.cz/casopis/>

Jan Mervart, Jiří Růžička: „Rehabilitovat Marxe!“ Československá stranická inteligence a myšlení poststalinské modernity

Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2020, 324 s.

„Rehabilitovat Marxe!“ Tak zní titul článku českého filosofa Josefa Cibulky z roku 1967, který si pro název své monografie s podtitulem *Československá stranická inteligence a myšlení poststalinské modernity* zvolili Jan Mervart s Jiřím Růžičkou. Kniha je dalším přírůstkem do edice *Po válce*, kterou vydává Nakladatelství Lidové noviny. A tento zatím poslední přírůstek pomáhá edici udržet její vysoce nastavenou laťku.

Titul knihy odkazuje k československému myšlení padesátých a šedesátých let, které lze charakterizovat právě jako nové promyšlení Marxova odkazu po pádu stalinské ortodoxie. „Poststalinská modernita“ v podtitulu odkazuje k období počínajícímu smrtí Stalina v roce 1953 a končícímu invazí vojsk Varšavské smlouvy v roce 1968. „Myšlení“ a „inteligence“ pak odkazují ke stranické intelektuální produkci. Ta je v knize reprezentována převážně filosofií, ale zastoupeny jsou i další obory jako historie, sociologie, právní věda, ekonomie nebo psychologie.

Československé poststalinské myšlení chápou autoři jako charakteristické pro širší projekt socialistické modernity, do které spadá i předcházející období ortodoxního stalinismu. Zatímco ortodoxní stalinismus charakterizují jako rigidní myšlenkový systém, poststalinské období se naopak vyznačuje výraznou vnitřní pluralitou. V poststalinském myšlení oba autoři identifikují tři základní myšlenkové proudy – dialektický determinismus (např. Josef Cibulka, Jindřich Zelený), marxistický humanismus (např. Karel Kosík, Ivan Sviták, Robert Kalivoda) a technooptimismus (např. Radvan Richta, Radoslav Selucký). Všem třem proudům byla podle autorů společná snaha revidovat předchozí poststalinskou or-

todoxii, snaha vyrovnat se s ní a překonat ji. Nejednalo se však o úplné odmítnutí. Slovy autorů šlo „o zacelení jizev stalinské modernity prostřednictvím úplné a důsledné socialistické modernity“ (s. 12).

Hlavní část knihy (kapitoly druhá až pátá) čtenáři ukazuje, jak jednotlivé proudy a autoři reagovali na rozmanité myšlenkové výzvy vycházející z Marxových děl i pozdějších leninských a stalinských interpretací. Kromě toho českoslovenští myslitelé vstupovali do aktivního dialogu se západními intelektuálními proudy, zejména s euromarxismem, fenomenologií a existencialismem. To vedlo československé myslitele ke snahám nově promyslet celou řadu problémů jako například otázky lidské subjektivity, význam kultury a umění, roli vědy a techniky nebo vztah marxismu ke křesťanství.

Těmto i mnohým dalším intelektuálním výzvám věnují autoři detailní pozornost a s erudicí sobě vlastní provádějí čtenáře komplexním světem tehdejšího myšlení. Čtenáři by mohli nabýt dojmu, že v ruce drží jakési dějiny socialistické filosofie. Této charakterizaci se však autoři brání. Neusilují o náčrty intelektuálních genealogií, nechťejí s tehdejšími autory polemizovat nebo naopak vyzdvihovat jejich nadčasovost a originalitu, jak by to odpovídalo dějinám filosofie (s. 34–36). Úmyslem obou autorů je spíš porozumět poststalinskému myšlení zevnitř a porozumět mu právě jako specifickému projevu socialistické modernity. Tomu odpovídá i sociologizující a historizující rámování celé knihy, které je patrné zejména v kapitole úvodní.

V jistém ohledu si oba autoři počínají více jako kulturní antropologové než jako filosofové. Kulturnímu antropologovi je totiž jedno, jestli se snaží postihnout kosmologii Papuánců nebo „kosmologii“ moderních intelektuálů. Důležité je především popsat vnitřní logiku takové kosmologie a nezaujímat k ní apriorně moralizující stanovisko (s. 28). To se autorům díky jejich obdivuhodně detailní obeznámenosti s teh-

dejší intelektuální a kulturní produkci daří dost dobře. Zvoleným přístupem se přitom blíží práci Petra Fidelia zkoumající vnitřní logiku ideologické propagandy KSČ let sedmdesátých a osmdesátých (P. Fidelius. *Řeč komunistické moci*. Praha: Triáda 2016).

Autorům se při provádění čtenáře zá-koutími poststalinského myšlení daří minimálně dvojí. Jednak jsou navzdory stále přetrvávajícím představám o monolitčnosti a sterilitě myšlení tehdejšího období schopni přesvědčivě doložit, že tu i v rámci oficiální intelektuální produkce existovala podivuhodná a inspirativní myšlenková rozmanitost. Sami autoři tehdejší myšlenky charakterizují jako „vnitřně pluralitní“ a „mnohovrstevnaté“. A pro dnešního čtenáře budou určitě překvapivé i jiné věci. Autoři například ukazují, že ani ortodoxní stalinismus zcela nenadřazoval kolektiv jedinici (s. 93) nebo že nekritická chvála Izraele byla vlastní už stranickým intelektuálům, a není až konjunkturnálním produktem polistopadové doby (s. 201–202).

Druhou předností je potenciál knihy ukázat čtenáři marxistické myšlení úplně jinak než jako soubor vyprázdněných floskulí, které si mnozí pamatují z politických projevů, sdělovacích prostředků nebo povinných marxisticko-leninských školení. Tím jako by titul knihy navíc vyjadřoval aspiraci autorů rehabilitovat Marxe a marxismus v očích současného publika. Tuto aspiraci sdílí s posmrtně vydaným souborem úvah Miloslava Petruska o Marxovi a marxismu (M. Petrusek. *Marx, marxismus a sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství [SLON] 2014). Hloubkou i rozsahem však autoři dalece překračují Petruskovy úvahy, byť se zaměřují jen na specifický výsek marxistického myšlení.

Zpochybňováním zakořeněných stereotypů by kniha mohla velmi dobře posloužit ke kultivaci veřejného diskurzu. Jenže tady asi její recepce narazí na jisté limity. Zejména druhá kapitola, nazvaná „Reálná struktura“, která si klade za cíl uvést čtenáře do fundamentů stalinského a poststalin-

ského myšlení, nezapře filosofickou odbornost obou autorů. Čtenáři nekovani ve filosofii budou s pojmoslovím asi trochu zápat a nebudou s to vždy postihnout relevanci psaného. Mám za to, že by si některé pasáže zasloužily větší míru didaktičnosti a knize by prospěl i věcný rejstřík.

Ze zvolené metody nakonec autoři vystupují v závěrečné kapitole šesté, nazvané „Za obzory poststalinismu“. V ní už se nesnaží porozumět poststalinismu zevnitř, ale snaží se ukázat jeho meze a zaujmout vůči němu kritický odstup. Poukazují například na nedostatečnou konceptualizaci politiky, na nerefektování témat týkajících se sociálních tříd a genderu nebo na neproblematické zacházení s pojmem národ. Velmi trefná (a stále aktuální) je pasáž o nerefektované univerzalizaci vlastních středostavovských hodnot tehdejšími filosofi (s. 205–208).

Vytýkají-li autoři poststalinismu myšlení nedostatečné uchopení témat československého soužití, genderu a politiky, pak jejich výtky poslouží jako velmi příhodný oslí můstek pro formulaci mé vlastní kritiky publikace. Jakkoliv mám za to, že se jedná o publikaci velmi kvalitní, cítím povinnost poukázat na některá slabší místa.

Trochu jako nechtěná ironie působí konstatování o slepotě poststalinských myslitelů vůči tématu československého soužití (s. 196–197). Pokud totiž podtitul knihy hovoří o *československé* stranické inteligenci, pak tím odkazuje spíše ke státnímu útvaru – v hlavních rolích totiž vystupují především již výše zmínění myslitelé čeští. Slovenští myslitelé neabsentují (např. Miroslav Kusý, Dominik Tatarka, Ladislav Novomeský), ale vystupují jen v rolích vedlejších. Ne že by takový krok nemohl mít své opodstatnění. Autoři ale nikde neříkají, že vybraní čeští myslitelé měli na poli intelektuální produkce silnější pozici než myslitelé slovenští, tudíž bychom pro pochopení poststalinského myšlení měli texty těchto českých autorů chápat jako v jistém smyslu autoritativnější. Zdá se pravděpodobné, že

s nějakým takovým porozuměním tehdejší situaci autoři knihy operovali.

Obdobně lze přistupovat i k roli žen myslitelů. Je samozřejmě pochopitelné, že ženy nejsou v knize zastoupeny proporcionálně, neboť muži měli v oblasti intelektuální produkce padesátých a šedesátých let silný institucionální monopol. A jak autoři ukazují, tento monopol byl podpořen silně zakořeněnými genderovými stereotypy (s. 208–215). Jakkoliv v knize figuruje řada myslitelů (např. Růžena Grebeníčková, Irena Dubská), nebylo by od věci tuto nerovnost ve výběru trochu víc rozvést. Jistá tematizace problému se objevuje až v poznámce č. 901 zmiňující profesorku filosofie Jiřinu Otáhalovou Popelovou. Tu, jak se to z formulace poznámky jeví, autoři považují za významnou figuru tehdejší filosofie. Jenže autoři z díla Otáhalové Popelové nečerpají a její role v knize je omezena jen na tento krátký poznámkový štěk.

Autoři tak sami jako československé myšlení předkládají převážně myšlení české a mužské. Tato nereflektovaná dominance mě pak oklikou přivádí k tématu politiky. Dovolím si zde formulovat některé obecnější výtky směřující k nedostatečné tematizaci politiky a moci.

Jak již bylo řečeno, autoři svoji knihu rámuji sociologickými úvahami, které nalezneme zejména v kapitole úvodní. Na obecné rovině se autoři snaží poststalinické myšlení vztáhnout ke kategorii modernity. Kromě této obecné roviny se setkáme s některými konkrétnějšími argumenty, které bychom rovněž mohli označit za sociologické. Autoři například tvrdí, že poststalinická pluralita byla umožněna vědeckou infrastrukturou vybudovanou v období stalinismu (s. 16, 22). Obdobně narážejí na společenské uvolnění druhé poloviny padesátých let (s. 25), které ale blíže necharakterizují. Na jiném místě zmiňují spojitost této plurality s vyhlášením socialistické ústavy v roce 1960 a z ní plynoucí stability socialistického zřízení (s. 26–27). Dalším uváděným faktorem je pak privilegované po-

stavení intelektuálů v tehdejší společnosti (s. 29).

Uvedené faktory představují v argumentaci autorů jakési podhoubí pro nastalou poststalinickou pluralitu. Tu sociologicky charakterizují například takto: „... dominantní postavení strany coby hlavního poznávacího centra bylo jednoduše oslabeno množstvím poznávacích subjektů“ (s. 18). O kus dále říkají, že jednota byla v období stalinismu sankcionovaná a nutná, kdežto v období poststalinismu došlo k zásadnímu otřesení této jednoty (s. 20). Později se pak dozvídáme, že: „Komunističtí intelektuálové nečekali na výsledky oficiální destalinizace, jež byla v Československu značně vlažná, a začali stalinismus spontánně, tj. bez direktiv nadřazených institucí diskutovat...“ (s. 25)

Jakkoliv snaha autorů sociologicky uchopit pluralitu v podmínkách diktatury převyšuje některé starší historické práce (např. M. Vaněk et al. *Ostrůvky svobody: Kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Votobia 2002), mám za to, že autoři stojí jen na půli cesty. Ne že by v hrubých obrysech nebylo možné autorům přitakat. Zdá se ale, že jejich sociologické argumentaci něco schází.

Můžeme se totiž oprávněně domnívat, že ani vědecká infrastruktura, ani privilegované postavení intelektuálů, ani samotné vyhlášení socialistické ústavy nejsou dostačujícími podmínkami pro vznik svobodnějšího prostoru a myšlenkové diferenciacce. Koneckonců byly stejné faktory přítomny už dříve ve stalinickém Sovětském svazu, a přesto k rozbití tamní myšlenkové ortodoxie asi nevedly. Navíc nesmíme zapomínat, že v poststalinickém Československu měla dominantní pozici KSČ, která měla k utvrzení své pozice k dispozici cenzuru a Státní bezpečnost. Pokud došlo k nějakému uvolnění, pak bychom se v první řadě měli ptát, co se změnilo na tom, jak mocenský aparát promlouval do sankcionování intelektuální produkce. K jakým změnám

muselo v mocenském aparátu dojít, aby si tehdejší myslitelé mohli dovolit revidovat stalinskou ortodoxii nebo vstupovat do dialogu s euromarxisty a nemarxisty? O tom kniha mlčí.

Přitom by se analýza mocenského a politického rozměru tehdejší intelektuální produkce mohla klidně opřít o některé momenty, na které autoři narážejí spíše mimoděk. V knize objevíme formulace jako „teoretické kolbiště“ (s. 19), „rivalizující přístupy“ (s. 86) nebo „vyřizování účtů“ (s. 138). Konkrétních příkladů intelektuálních neshod je pak kniha plná. Jinde zase objevíme narážky na konflikt mezi intelektuály a stranou (s. 21, 187). K témuž směřuje i poznámka týkající se intelektuálního střetu mezi Louisem Althusserem a Rogerem Garaudym, který byl rovněž soubojem, který se týkal postavení obou myslitelů uvnitř Francouzské komunistické strany (s. 105).

Chceme-li tehdejší intelektuální pluralitu a intelektuální produkci lépe porozumět, pak nelze tyto sváry považovat za něco nízkého, za poklesky intelektuálů nepatřící do analýzy dějin myšlení. Naopak, těmto sporům o různé druhy kapitálu od vědecké pravdy po hmotný zájem, které mají jednotliví aktéři v sázce, bychom měli připisovat větší signifikanci. Pak už jen záleží na tom, jestli se jedná o boje uvnitř intelektuální obce (kdy jde vědomí náležitosti k intelektuálnímu stavu stranou), o snahu intelektuálů etablovat se jako specifická třída tvářící v tvář stranické reprezentaci (kdy naopak vyniká jednota téhož stavu), nebo o souboje mezi intelektuály odvislé od vnitrostranického boje. To nám i pomůže zpětně lépe pochopit poststalinské myšlení jako takové. Inspirací pro takovou analýzu se nabízí celá řada (např. P. Bourdieu. *Homo Academicus*. Stanford: Stanford University Press 1988; G. M. Derluguian. *Bourdieu's Secret Admirer in the Caucasus: A World-System Biography*. Chicago: The University of Chicago Press 2005; G. Eyal. *The Origins of Postcommunist Elites: From Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia*. Minneapolis: The University of Minnesota Press 2003).

Minneapolis: The University of Minnesota Press 2003).

V návaznosti na argumenty Mary Heilmann týkající se pražského jara (M. Heilmann. *Československo: Stát, který zklamal*. Havlíčkův Brod: Petrkov 2020, s. 225–233) bychom dokonce mohli zvážit troufalou hypotézu, že intelektuální pluralita nezapomenutelně z relativně svobodného poststalinského prostoru, jak se domnívají autoři, ale měla základ v poststalinské politické fragmentarizaci KSČ, kdy mohli být jednotliví myslitelé napojeni na soupeřící stranické kluby. To se jako možnost nabízí zejména v případě sporů dotýkajících se vztahů mezi Čechy a Slováky nebo v případě technooptimistického proudu, jehož reprezentanti mohli mít výrazný zájem na promlouvání do ekonomické a průmyslové politiky socialistického státu.

Tak či onak zůstala mocenská dimenze intelektuální produkce poststalinismu autory nepostřižena. Proto se mi jako částečně nepatřičná jeví zmínka práce Katherine Verdery (jde-li o přítomnost Katherine Verdery, tak jen krátce upozorním na to, že odkaz na její práci chybí jak v textu, tak v poznámce č. 583, tak v seznamu literatury) o rumunských intelektuálech v Ceaușescuově Rumunsku (s. 9). Verdery se právě snažila ukázat, že spory tamních literátů, historiků a filosofů o rumunské národní identitě nebyly jen spory intelektuální, ale také spory mocenské, zintenzivněné ekonomii nedostatku (K. Verdery. *National Ideology Under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*. Berkeley: University of California Press 1991). Přízemněji řečeno – nejdříve si intelektuálové musí zabezpečit jistotu pracovního místa a obstarat papír, a pak teprve mohou myslet a psát své hlubokomyslné úvahy. Ostatně na to naráží v knize uvedený a téměř schopenhauerovsky laděný výpad Egona Bondyho na adresu tehdejší oficiální inteligence (s. 207).

Jinými slovy řečeno, výchozím bodem by se napříště mohla stát Bourdieuova kri-

tická poznámka adresovaná Michelu Foucaultovi, v níž mu namítá, že se snaží pochopit pole intelektuální produkce nezávisle na tom, jakou (mocenskou) pozici v daném poli jednotliví intelektuálové zaujmají (P. Bourdieu. „The Peculiar History of Scientific Reason.“ *Sociological Forum*, 1991, 6 (1): 3–26, s. 11). Jakkoliv Jan Mervart s Jiřím Růžičkou velmi solidně postihují hloubku a rozmanitost tehdejšího myšlenkového světa, nabízejí jen (jakkoliv erudovaný) intelektuální spektakl. V tom spatřuji i jistý paradox knihy – ačkoliv se autoři hlásí k marxismu a kritické teorii, zůstává mocenskopolitická rovina věci stranou jejich výkladu.

Nikola Balaš
Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.

Miroslav Novák: *Pražské jaro 1968. Přerušená revoluce?*

Praha, Academia 2021, s. 279

Pražské jaro představuje pro českou veřejnost téma stále významné a živé, což dokazuje fakt, že opakovaně vycházejí knihy, které se problematice věnují, a pravidelně jsou tyto knihy vyprodávány. To je případ i poslední tematicky zaměřené knihy *Pražské jaro 1968. Přerušená revoluce?* od Miroslava Nováka, kterou již několik měsíců po vydání těžko hledat na pultech knihkupectví. Téma v sobě spojuje několik okruhů otázek, problémů významných pro české historické vědomí, jako je problém vlastního aktivního sebeurčení českého národa anebo otázka historického významu uvnitř Evropy, potažmo v rámci světového dění. *Pražské jaro* představuje etapu vzednutí národního sebevědomí, vypovídá o představách české společnosti o sobě, zklamáních nadějích, a činí z české společnosti – alespoň na okamžik – místo světoobecného významu. Autor publikace *Pražské jaro 1968* Miroslav Novák nechává filozofické a sociologické otázky stranou a k tématu přistupuje z politologické perspektivy. Vlast-

ní politologická perspektiva však zůstává v práci nespécifikována, nevyjasněna, což poněkud kazí dojem z celkové práce. Namísto teoretického rámování, tedy vymezení politologie jako mřížky, skrze níž chceme události pochopit, autor okolnosti pražského jara podává tak, „jak opravdu byly“, a závěr, k němuž se dopracovává, prezentuje ne jako názor či výsledek analýzy, ale jako „surovou pravdu bez servitků“. S takovými silnými tezemi je potom těžké určit, zda řečené vypovídá více o pražském jaru, anebo spíše o Novákově ne zcela konvenční metodě teoretické práce.

Pražské jaro 1968. Přerušená revoluce? představuje dílo přinejmenším rozporuplné. Na jedné straně působí velmi slibně: představuje práci renomovaného politologa, prvního profesora politologie na Univerzitě Karlově, který studoval a dlouhá léta žil v zahraničí (zejm. ve Švýcarsku a Francii), proto jeho příspěvek do diskuse slibuje kontextualizaci československých událostí roku 1968 do širokého evropského rámce. To se práci částečně daří, zejména poslední, třetí část (*Vnímání a dopady československých událostí v zahraničí*) zasazuje československé události do širšího kontextu a převážně důsledky invaze reflektuje z mezinárodního hlediska. Nevyjasněné teoretické a metodologické ukotvení v úvodních částech knihy však neumožňuje klíčové, závěrečné části vyznít dostatečně přesvědčivě, ztrácí se provázanost textu, a závěr proto působí nutně parciálně. Pochopitelně, je otázkou, zda se lze k nějakému jednoduchému metodologickému uchopení a na základě toho vyvození silného poselství pražského jara ve vztahu ke světovým událostem vůbec dopracovat. S ohledem na politické ideje však takové rámování není nepředstavitelné, naopak pečlivý politologický rozbor záměrů a vizí ve vztahu k realitě československé socialistické společnosti a v konfrontaci s liberálním světovým názorem tehdy a nyní nabízí, dle mého názoru, zajímavé možnosti politologické analýzy a jedná se o přirozený nárok, který

s odstupem času a získanými zkušenostmi český čtenář dnes nutně a nevyhnutelně klade.

V českém prostředí máme množství děl, která reflektují kvas roku 1968 z osobního hlediska a pokoušejí se jej, obvykle z pozice zúčastněného insidera, systematizovat a analyzovat. Vzpomeňme namátkou analytickou práci Zdeňka Mlynáře *Československý pokus o reformu 1968, analýza jeho teorie a praxe* (1975), paměti Jiřího Hájka 1968 (1994), výklad historických událostí Miroslava Synka *Pražské jaro 1968* (1990) či Havlovy rozmluvy s Karlem Hvizďalou *Dálkový výslech* (1986). Máme tu tedy bohatý vzpomínkový fond, v němž nalezneme pestré interpretace událostí, jak se „skutečně staly“. Vedle toho se od devadesátých let objevují fundované historické reflexe, které pražské jaro zhodnocují jako událost plnou relevantních historických obsahů. Zejména Ústav pro soudobé dějiny AV ČR se výzkumu tématu dlouhodobě a systematicky věnuje: vydal několik historických sborníků analyzujících události pražského jara z pohledu lokálního i mezinárodního, edituje a vydává dobové dokumenty v široce koncipované ediční řadě *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, kde vyšlo již přes dvacet svazků, zpracovává internetový projekt *Pražské jaro 1968* a vedle toho pochopitelně komplexně reflektuje historické události soudobé československé historie. Jako k Novákově práci nejvíce analogickou práci Ústav vydal například knihu *Projevy a podoby protirežimní rezistence v komunistickém Československu 1948–1989* (2018). Objevují se i filozofické reflexe se snahou zkoumat a kontextualizovat československé milieu s ohledem na specifika čs. myšlení, naposledy například *Revolutions for the Future: May '68 and the Prague Spring* (2020). Kniha M. Nováka naproti tomu vzbuzuje očekávání politologického rámování, tedy zhodnocení československých politických událostí s historickým i geografickým odstupem. K takovému hodnocení kniha skutečně dospívá,

když tvrdí, že projekt demokratického komunismu neboli vize pluralitní socialistické společnosti není možný a každý, kdo tvrdí či tvrdil opak, je nenapravitelný idealista, či hůře ideolog. Ale vyslovený závěr nenavazuje příliš dobře na předchozí vstupní části knihy, nejví se jako výsledek analýzy a zní proto jako politický názor, nikoliv jako výsledek metodologické práce. Je pochopitelně možné, že absence metodického rámce je pouhým důsledkem recenzentovy ignorace, ale i pro méně bystré (anebo přesvědčené) čtenáře by stálo za to držet se vědeckého úzu a záměr studie včetně zvolené metodologie v úvodu lépe vymezit. Přistupovat k historickým událostem se záměrem vylíčit, jak „skutečně byly“, byť s dostatečným odstupem, je bez představení interpretačního nástroje problematické, protože absence metody neumožňuje dobře oddělit vzpomínky od historické práce, politologické teze od struktury a interpretace historických událostí a následně politologické závěry od politických názorů.

V první části knihy (*I. Mezi pokusy o revoluci a pokusy o reformu*) se Miroslav Novák zaměřuje na formy opozice vůči komunistickým režimům ve středoevropském prostoru. Pečlivě dokumentuje rozličné projevy odporu – chronologicky, tematicky, věcně. Systematicky vyjmenovává projevy individuálního odporu, lidové revolty (stávkové v průmyslových závodech, povstání vězňů, dělnické vyjednávání) i reformistické snahy uvnitř komunistické strany. Na základě své knihy *Du Printemps de Prague au Printemps de Moscou* (1990), která byla předlohou pro její české přepracování v předkládané knize, a v návaznosti na Roberta Mertona autor jmenuje způsoby adaptace revizionistické opozice na reálné materiální podmínky středoevropského prostoru a principy komunistické vlády. Na základě klasifikace a systematizace forem opozice vůči komunistické moci můžeme usuzovat na autorovo pojetí politiky jako institucionálního uplatňování politic-

ké moci vůči společnosti, která nese důsledky politických rozhodnutí a různě reaguje na nároky kladené shora. Jedná se tedy o určitý realismus založený na předpokladu, že politickou praxi jako institucionalizovaný výkon moci můžeme oddělit od společenské praxe, byť mezi společností a politikou předpokládá jakýsi kauzální a oboustranný vztah. Pojetí politologie, které se na základě takového chápání politiky otevírá, spočívá v téměř až empirickém sledování a zaznamenávání reálných výkonů a dopadů institucionalizované moci na společnost. Proti takovému přístupu nelze pochopitelně nic namítat, pokud jej vymezíme jako jeden z možných.

Druhá část knihy (II. *Pražské jaro 1968*) potom charakterizuje pražské jaro jako „apoteózu a zároveň labutí píseň reformismu“ (s. 63) a sleduje nejvýznamnější způsoby vymezování se vůči praxi komunistické moci uvnitř samotných jejích výkonů složek. V této části se autor věnuje především faktickému popisu reformem roku 1968 – revizionistickým požadavkům a způsobům jejich implementace či odmítnutí uvnitř strany. Popisuje rozvoj reformního křídla české komunistické strany, respektive liberalizaci uvnitř strany, požadavky jednotlivých osob či skupin, vymezování se vůči dogmatickým výkladům komunistického programu, pře mezi reformisty a stalinisty uvnitř komunistické strany, sovětský postoj vůči reformám atp. Klíčová je reflexe hlavních politicky citlivých tematických okruhů veřejného diskursu manifestovaného např. v československých médiích během pražského jara, zejména potom reprodukce argumentů revizionistických intelektuálů, jejichž hlavním cílem bylo vytvoření pluralitní komunistické demokracie. Novák rekonstruuje dobovou intelektuální diskusi a rozvíjí argumentaci revizionistických intelektuálů, včetně odpovědí politiků a aparátčků na ni. Invazi vojsk Varšavské smlouvy potom prezentuje zejména jako odpověď na poptávku po demokratickém komunismu neboli plura-

litní distribuci moci uvnitř komunistické strany. Autor až zúčastněnou perspektivou sleduje Dubčekovu situaci, jeho trvající víru v pokojnou transformaci a následně beznaděj a rezignaci plynoucí z konfrontace s hrubou silou. To dokresluje analýza vztahů uvnitř KSČ prováděná jak s ohledem na ideologické rozpěře, tak s přihlédnutím k osobním rivalitám a bojůvkám o moc v rámci strany. Vedle institucionální politiky si Novák všímá politikaření; více než na souboj a komparaci idejí převažuje v jeho analýze důraz na empirii a realismus moci. Komunismus v této perspektivě představuje rigidní ideologii fixovanou v praxi Komunistické strany Sovětského svazu, která ve svém výkonu ani výkladu nesnese alternativ.

Vše ústí do třetí, již zmiňované části zaměřené na *Vnímání a dopady československých událostí v zahraničí* (III.). Jedná se o část bezpochyby nejzajímavější a převážně zde se vyskytují deklarované odvážné teze. Artikulují například zradu, které se západní státy dopustily, když v rámci politiky *détente* nečinně přehlížely okupaci, současně nevyvíjejí československé aparátčiky, kteří násilnou intervenci neanticipovali, a když už nastala, vyrovnávali se s ní tlumením vášní a nekonfliktním a rezignovaným postojem dovnitř státu i navenek. Pouze na základě radikálního obratu od požadavku pluralizace moci k sovětskému poddanství, který se podařilo sovětům vnutit české politické reprezentaci, mohlo dojít ke zvrácenému uklidnění mezinárodní i české společnosti a následně k plíživé normalizaci, která v Československu po invazi nastala. Nejprůzračněji v této souvislosti zní věta generála de Gaulla: „Co dělat pro národ, který se nechce bránit?“ (s. 186) Dalším z překvapivých tvrzení je potom bezpochyby to, které relativizuje důsledky helsinské konference. V rozporu s rozšířeným názorem, podle něhož dohody významně přispěly ke konci komunismu v Evropě, Novák klade provokativní otázku, zda dohody nebyly spíše sovětským ví-

těžstvím, v němž se legitimizovala přítomnost sovětských vojsk a posvětila sovětská nadvláda nad střední a východní Evropou. Autor ukazuje, že po podpisu helsinských dohod SSSR ještě zesílil represi disidentů a revisionistů v sovětském bloku. Podle Nováka se komunismus zhmotněl v reálném socialismu diskreditoval bez výraznějšího přispění západu sám právě svou rigiditou, vnitřním politikařením a represí jakékoliv vnitřní alternativy.

Takový závěr ale neříká vůbec nic o trvajících sociálnědemokratických reminiscencích, formách a možnostech současné levice, o ideologickém konfliktu pravice a levice, respektive rozporu socialistického a liberálního směřování či uspořádání společnosti, namísto toho z pozice „dějiny píše vítězové“ všechny reminiscence na demokratický komunismus na základě historického realismu odmítá jako liché, respektive překonané (s. 227). Pokud takový závěr máme brát vážně, byla by – domnívám se – namísto hlubší ideologické analýzy, nejenom rekapitulace historických událostí a výčet institucionálních projevů moci. Možná by pomohlo lépe logicky či strukturně provázat ideologii či ideologické cíle

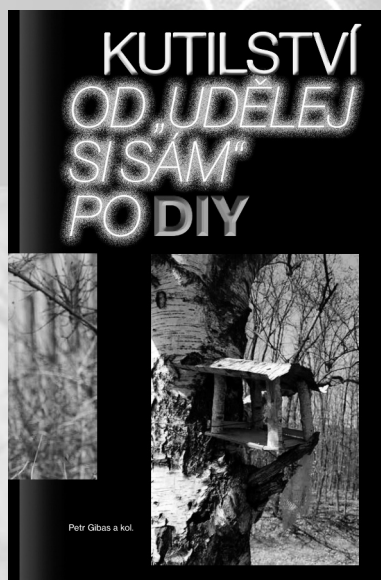
s historickou realitou politické praxe a reflektovat pozici, z jaké je taková vazba podniknuta. Nebo více přímočaře artikulovat, proč vlastně z historického příkladu vyplývá historická nutnost, jaká je vlastně klíčová příčina nezdaru pražského jara, kde je přesně onen komunitický princip, který Novák postuluje jako vlastní české společnosti a který se, dle jeho názoru, stále nepodařilo překonat... I přesto Novákova kniha představuje důležitý příspěvek do debaty o pražském jaru: vedle nespočetných trefných historických vhledů, které do značné míry odkrývají realitu politické reprezentace československé komunistické strany, formuluje kniha přesvědčení významné názorové skupiny české společnosti, která na základě faktických historických nezdarů vlády komunistických stran usuzuje na nemožnost demokratického komunismu. Bohužel, nereflkuje přítom vůbec možnosti jiné teoretické konceptualizace politiky a neproblematizuje vlastní teoretická východiska. I proto zůstává důležitým, byť nutně parciálním příspěvkem do debaty.

*Lenka Hanovská
University of Oulu, Finsko*

KUTILSTVÍ
SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, v. v. i.,
vydal

KUTILSTVÍ: OD „UDELEJ SI SÁM“ PO DIY

Petr Gibas a kol.

Kniha vztahuje kutilství k obecnějším otázkám o současné společnosti, jejím vývoji a proměně a otevírá tak kutilství jako téma a terén, skrze který je možné tyto otázky nově nahlížet a zkoumat. Ukazuje, v čem a proč je kutilství zajímavé (nejen) pro společenskou vědu nikoli samo o sobě, ale jako prostředek, skrze který je možné lépe porozumět palčivým problémům současnosti. Jde tedy o knihu více teoreticky zaměřenou, jejíž kapitoly představují jednotlivá pole odborného zájmu, pro která je kutilství v nejrůznějších podobách zajímavé jako téma, výzkumný terén i prostředek pro rozvoj hlubšího porozumění společenským problémům, a tedy způsob produktivního rozvoje teorií a konceptů na poli společenské vědy.

Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
Praha 2020
127 s.
ISBN (print) 978-80-7330-378-5
ISBN (online) 978-80-7330-379-2

Sociologický ústav
Akademie věd ČR

Kniha je k dostání zdarma. Elektronickou verzi je možné stáhnout na <https://www.soc.cas.cz/publikace/kutilstvi-od-udelej-si-sam-po-diy>, pro získání výtisku využijte objednávkový formulář tamtéž.

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, v. v. i.,
vydal

RODIČOVSTVÍ A PARTNERSTVÍ GAYŮ A LESEB V ČESKÉM PRÁVU

Kateřina Burešová

Kniha přináší komplexní vhled do vývoje a současné podoby českého práva ve vztahu k partnerství a rodičovství gayů a leseb, případně párů stejného pohlaví. Diskutována jsou témata jako partnerství, manželství, družství či rodina. Specificky se publikace zaměřuje na stejnopohlavní

vztahy spojené s rodičovstvím (tzv. homoparentalitou) a na práva a povinnosti z nich vyplývající, případně na práva a povinnosti v těchto vztazích v důsledku nastavení legislativy chybějící. V závěru kniha řeší možné aktuální změny českého právního řádu spojené se snahami posledních několika let (od roku 2013 do roku 2020) o tzv. přiosvojení v registrovaném partnerství nebo otevření manželství i párům stejného pohlaví.

Sociologický ústav AV ČR, v. v. i.
Praha 2020
157 s.
ISBN (print) 978-80-7330-371-6
ISBN (pdf) 978-80-7330-372-3

**Sociologický ústav
Akademie věd ČR**

Publikace je volně ke stažení:

<https://www.soc.cas.cz/publikace/rodicovstvi-partnerstvi-gayu-leseb-v-ceskem-pravu>

Sociologický časopis / Czech Sociological Review

Pokyny pro autory/autorky – česká čísla:

Redakce přijímá rukopisy pouze v elektronické podobě (formát doc, docx). Rukopis nabízený do recenzního řízení se dodává v plné a anonymizované variantě a musí obsahovat název v češtině a angličtině, anglický a český abstrakt včetně klíčových slov, abecední seznam citované literatury. Plná varianta dále musí obsahovat afiliaci autora, informaci o grantové podpoře, kontaktní údaje a stručný profil autora. Recenzované texty jako statí, výzkumné studie nebo metodologické příspěvky nemají přesahovat 35 normostran (NS), recenzní eseje 15 NS, mezdilony 10 NS, recenze 7 NS, zprávy a informace 5 NS. Bibliografické odkazy musí být úplné a odpovídat standardům časopisu.

Závazné pokyny pro autory jsou uvedeny na: <http://sreview.soc.cas.cz/cs/page/4-pokyny-pro-autory>

Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Redakce časopisu si vyhrazuje právo v textu provádět anonymizační zásahy. Nabídnout redakci časopisu již publikovaný text nebo nabídnout rukopis jinému časopisu v průběhu recenzního řízení je považováno za neetické. Redakce provádí základní jazykovou kontrolu přijatých textů.

Manuscript submission – English edition:

Research and review articles must be submitted to SČ/CSR in electronic format. Each article should include an abstract, five keywords, and a complete alphabetic list of references cited in the text. Book reviews should be submitted to the Book Reviews Editor Pieter Vanhuyse at vanhuyse@euro.centre.org. Book reviews should be approximately 7,000–9,000 characters (with spaces) in length. It is the author's responsibility to ensure that all findings and contributions from other sources are duly acknowledged and to secure permission for the reproduction of any copyrighted figures or materials. Authors whose first language is not English may find it useful to enlist the help of a native English speaker to edit the piece for grammar so that the reviewers can give full justice to their work. For detailed submission guidelines, visit the journal's website: <http://sreview.soc.cas.cz/en/page/4-author-guidelines>

The peer-review process is double-blind. Submission of the manuscript to another journal while it is under review by the SČ/CSR is considered unethical and if discovered SČ/CSR will terminate the review process. The editors reserve the right to review and edit the language of all submissions.

Předplatné lze objednat online prostřednictvím služby SEND Předplatné, s. r. o., (<https://send.cz/>), případně e-mailem (send@send.cz) či telefonicky: 225 985 225. Objednávky do zahraničí přijímá redakce. Cena 85 Kč vč. DPH, v zahraničí 4,5 € či 5 \$, roční předplatné 510 Kč (4 česká a 2 anglická čísla). Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995. MK ČR E 4901.

Orders: Czech Sociological Review, Jilská 361/1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: csr@soc.cas.cz. One issue costs €4.5 or \$5.

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Contents

ARTICLES

ALEŠ KUDRNÁČ, JAN KLUSÁČEK: The Temporary Increase in Trust in Government and Compliance with Anti-pandemic Measures at the Start of the Covid-19 Pandemic

EVA M. HEJZLAROVÁ, ANNA DURNOVÁ: The Czech Home Birth Controversy as an Example of the Activation of the Civil Sphere: Jeffrey Alexander's Concept of Societalisation

VLADIMÍR NAXERA: Towards the Principles of Populist Communication? The Topic of Corruption in the Election Manifestos of Czech Political Parties

REVIEW ESSAY

BOOK REVIEWS

Sociologický ústav
Akademie věd ČR

Cena 85 Kč / Price €4.5 / \$5

ISSN 0038-0288

